

आमची

ISSN 0971-6955

श्रीवाणी

वर्ष : २८, अंक ३, जून-सप्टेंबर २०२१

का. स. वाणी मराठी प्रगत अध्ययन संस्थेचे मुख्यपत्र

ISSN 0971-6955

आमची
श्रीवाणी

वर्ष २८: अंक ३, जून ते सप्टेंबर २०२१

(या अंकासाठी महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाचे अनुदान मिळाले आहे.)

‘महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकास अनुदान दिले असले तरी या नियतकालिकातील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व राज्य शासन सहमत असेलच असे नाही.’

- प्रमुख संपादक
वंदना महाजन
 - संपादक मंडळ
प्रल्हाद लुलेकर
संजयकुमार करंदीकर
महेंद्र कदम
पृथ्वीराज तौर
 - सल्लगार
नागनाथ कोत्तापळे
यशवंत मनोहर
प्रभाकर मांडे
मनोहर जाधव
शोभा शिंदे
 - संपादकीय व व्यवस्थापकीय संपर्क
का. स. वाणी मराठी प्रगत अध्ययन संस्था
उन्नतिनगर, देवपूर, धुळे - ४२४ ००२.
दूरध्वनी : २२३६५४, २२२७६२.
 - मुद्रक व प्रकाशक
प्रा. डॉ. वंदना महाजन
संचालक
का. स. वाणी मराठी प्रगत अध्ययन संस्था,
उन्नतिनगर, देवपूर, धुळे - ४२४ ००२
-
- वार्षिक वर्गणी : ३०० रु.(३ अंक)
 - द्वैवार्षिक वर्गणी : ५०० रु. (६ अंक)
 - संस्था व व्यक्तिकरिता ५ वर्षासाठी वर्गणी : १५००रु
 - या अंकाची किंमत रु.२००/-

या अंकात प्रसिद्ध होणाऱ्या साहित्यातील मतांशी ‘आमची श्रीवाणी’चे संपादक, मुद्रक, प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.

अनुक्रमणिका

	पृ.क्र.
१) वारकरी संप्रदायाचे सांस्कृतिक योगदान - श्रीराम गडकर	०९
२) आंबेडकरवाद आणि मराठी साहित्य - संतोष पवार	०७
३) दलित साहित्य आणि सांस्कृतिक संघर्ष - भाऊसाहेब नन्नवरे	१२
४) सांस्कृतिक विचार आणि प्रबोधनपर नाट्यपरंपरा - रमेश माने	१७
५) गुलज़ार यांच्या चित्रपटांतील स्त्रीव्यक्तिरेखा: सांस्कृतिक समीक्षेच्या दृष्टिकोनातून केलेला अभ्यास - नीतिन आरेकर	२५
६) सत्यशोधक समाजाने हाताळलेले रचनाबंध - रंजना कदम	३९
७) मराठीतील प्रायोगिक नाटक - हरेश शेळके	४५
८) नव्वदोत्तरी महानगरीय मराठी कथा - कीर्ती मुळीक	५१
९) १९४५ ते १९६० या काळातील मराठी नाटक : सांस्कृतिक संक्रमण - रवींद्र साखरकर	५७
१०) दलित स्त्रीआत्मकथनातील सांस्कृतिक विचार - ज्ञानेश्वर कांबळे	६२
११) नियतकालिके आणि सांस्कृतिक संकल्पना - इश्वर ढोले	६८
१२) कृषिलोकसांस्कृतिक, जडणघडण आणि कोकणातील नागपंचमी विषयक लोकवाङ्मय - बाळकृष्ण लळीत	७५
१३) खिस्ती साहित्याचे वसाहितिक काळातील सांस्कृतिक योगदान - अतुल चौरे	८२
१४) लोकसाहित्य : सामाजिक व सांस्कृतिक अभिसरण - वसुमती पाटील	८६
१५) संत एकनाथांची भारुडे आणि सांस्कृतिक जडणघडण - भाग्यश्री पाटील	८९
१६) सांस्कृतिक जडणघडणीमध्ये ‘आमची श्रीवाणी’चे योगदान - मीनाक्षी बळाटे	९४
१७) का. स. वाणी संस्थेचे सांस्कृतिक योगदान - शोभा शिंदे	९९
१८) स्त्रीवादी साहित्य- सांस्कृतिक दृष्टिकोन ‘वादळवाट’, ‘रानफूल’ आणि ‘शब्दरूप आले मुक्या भावनांना’- संदर्भात - माथव कदम	१०६
१९) वसंत नरहर फेणे यांच्या “आत्मा आणि कात’या कथेचे मानसशास्त्रीय आकलन” - सीमा कदम	११०

संपादकीय

मराठी साहित्याचा सांस्कृतिक परिप्रेक्ष समजून घेणे साहित्य आणि समीक्षेच्या निकोप वाढीसाठी आवश्यक आहे. मराठी साहित्याच्या सांस्कृतिक पार्श्वभूमीचा विचार करतांना तो प्रामुख्याने तत्कालीन व्यवस्थेने आकाराला आणलेल्या मूल्यव्यवस्थेच्या आधाराने केला गेला. त्या-त्या काळातील पुरुषप्रधान सामाजिक, राजकीय व्यवस्थेने जी सोयीस्कर मूल्यव्यवस्था आकाराला आणली तिच्या आधाराने जी सांस्कृतिक प्रारूपे निर्माण झाली ती प्रारूपे अभिजनवादी महणून मान्यताप्राप्त झाली. सत्ता आणि आर्थिक व्यवस्थेची सूत्रे ज्यांच्या हातात एकवटलेली असतात त्यांचा सांस्कृतिक वर्चस्वाद आपले अधिराज्य सर्वमान्य करण्याच्या प्रयत्नात असतो. संस्कृतीचे अभिसरण वरच्या वर्गांच्या मान्यतेनुसार ठरत जाते. त्यामुळे इतर समुदायांच्या सांस्कृतिक धारणा गौण मानल्या जातात. त्यांना न्यूनगंडात ठेवत अभिजन संस्कृती आपले वर्चस्व अबाधित ठेवते.

पारंपरिकता, साहित्य आणि संस्कृती यांचा अनुबंध यादृष्टीने तपासून बघण्यासारखा आहे. भारतीय साहित्याचा विचार करतांना वसाहतिक काळात जो सांस्कृतिक संघर्ष आणि संकर झाला तो तपासून बघण्यासारखा आहे. रूढीवादी, जीर्ण, पारंपरिक व्यवस्थेवर नव्या विज्ञानवादी मूल्यविचारांचे झालेले आक्रमण भांबावून टाकणारे होते. यातून संस्कृती आणि साहित्याकडे बघण्याचे नवे दृष्टिकोन निर्माण झाले. या काळात निर्माण झालेल्या सांस्कृतिक चिकित्सेच्या पद्धती लक्षात घेतल्या म्हणजे सांस्कृतिक अभ्यासातील वर्चस्वादी दृष्टिकोन सहज लक्षात येतो. ज्ञानाची माध्यमे कोणत्या काळात कोणत्या उद्देशाने निर्माण झाली हे तपासून बघितले म्हणजे सांस्कृतिक अभ्यासातील वेगवेगळे प्रवाह आणि त्यांनी निर्माण केलेल्या सांस्कृतिक संकल्पना सर्वसामान्य लोकांच्या संस्कृतीशी फारकत घेतांना दिसतात, हे लक्षात येते. वसाहतकालीन सांस्कृतिक इतिहासाची मांडणी देखील उच्चवर्णीय प्रभावातून केली गेली. जगभरात मार्क्सवादी चिकित्सा पद्धतीचे जे नमुनादर्श निर्माण झाले त्यांनी आणि जगभरातल्या स्त्रीवादी चिकित्सा पद्धतींनी पारंपरिक सांस्कृतिक अवधारणा आणि अभिजन सांस्कृतिक संकल्पनांना नाकारले. भारताच्या संदर्भात आधुनिक काळात महात्मा जोतीराव फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी सांस्कृतिक अभ्यासाच्या नव्या पद्धती रूढ केल्या. मराठी साहित्याच्या संदर्भात सांस्कृतिक विचार करतांना फुले-आंबेडकरी साहित्य आणि सांस्कृतिक अभ्यासपद्धतीची नव्याने मांडणी करणे आवश्यक आहे. या अंकात सांस्कृतिक चिकित्सेच्या अंगाने साहित्य आणि सांस्कृतिक मूल्यांची मांडणी केली आहे.

‘आमची श्रीवाणी’ या नियतकालिकाचे सांस्कृतिक योगदान विशद करणारा लेख प्रकाशित केला आहे. मराठी भाषा आणि संस्कृतीच्या विकासासाठी स्वतंत्रपणे काम करणारी का. स. वाणी मराठी प्रगत अध्ययन संस्था १९८७ मध्ये डॉ. जगन्नाथ वाणी यांनी स्थापन केली. गेल्या ३५ वर्षापासून संस्थेने महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक विकासात महत्वपूर्ण योगदान दिले आहे. १९९३ मध्ये संस्थेने ‘आमची श्रीवाणी’ या साहित्य आणि संस्कृतीला वाहिलेले नियतकालिक सुरु केले. आजतातायत हे नियतकालिक अखंडपणे सुरु आहे. मराठी साहित्य आणि संस्कृतीच्या क्षेत्रात या नियतकालिकाने आपला महत्वपूर्ण हस्तक्षेप नोंदविला आहे. १० सप्टेंबर १९३४ हा डॉ. जगन्नाथ वाणी यांचा जन्मदिवस. त्या निमित्ताने संस्थेला त्यांनी दिलेल्या योगदानाचा परिचय करून देणारा लेखही प्रकाशित केला आहे.

वारकरी संप्रदायाचे आंसूकृतिक योगदान

- श्रीराम गडकर

वारकरी संप्रदाय हा एक महाराष्ट्रातील एक अत्यंत लोकप्रिय भक्तिसंप्रदाय आहे. 'वारी करणारा' या अर्थने 'वारकरी' हा शब्द वापरण्यात आला आहे. 'वारी' या शब्दाचा अर्थ यात्रा, नियमित फेरी, व्रत, येरझार असा दिला जातो, हे लक्षात घेतल्यास आपल्या उपास्य देवतेच्या मग ती कोणतीही असो-यात्रेला जो नियमितपणे एक व्रत म्हणून जातो, तो 'वारकरी' असे म्हटले जाते. येरझारांमध्ये जी वारंवारिता आहे, तीही येथे अभिप्रेत आहे. तथापि वारकरी संप्रदाय म्हणजे पंढरपूरच्या विठोबाशी संबंधित असलेला वारकरी संप्रदाय, असाच अर्थ घेतला जातो. याचे मुख्य कारण म्हणजे विठोबा, विठ्ठल, पांडुरंग या आपल्या उपास्य देवतांच्या वारीला या संप्रदायाने जितके महत्त्व दिले आहे, तितके अन्य कोणत्याही पंथाने त्याच्या उपास्य देवतांच्या वारीला दिलेले नाही. वारकरी संप्रदायाच्या आचारधर्मानुसार संप्रदायाच्या अनुयायांनी प्रतिवर्षी दोन वेळा-म्हणजे आषाढ शुद्ध एकादशीस व कार्तिक शुद्ध एकादशीस-श्री विठ्ठलाची वारी पंढरपूर क्षेत्री जाऊन केली पाहिजे. शुद्ध माघ एकादशी व शुद्ध चैत्र एकादशी या दोन दिवशीही पंढरपूर येथे मोठ्या संख्येने वारकरी जमतात. तथापि आषाढी एकादशी आणि कार्तिकी एकादशी या दोन वाच्या प्रमुख मानल्या जातात. त्यातही आषाढीला महत्त्व विशेष आहे. ज्यांना वर्षातून एकदाच म्हणजे आषाढीला किंवा कार्तिकीला येणे शक्य असते, त्यांनी तसे केले तरी चालते; परंतु प्रतिवर्षी किमान एकदा तरी वारी करणे, ही वारकरीची मुख्य साधना होय. ज्ञानदेवांनी समाधी घेतल्यानंतर प्रतिवर्षी कार्तिक वद्य एकादशीस वारकरी संप्रदायाचे अनुयायी आळंदीलाही नियमाने जमू लागले. वारकरी संप्रदायाला 'माळकरी संप्रदाय' असेही एक पर्यायी

नाव आहे. प्रत्येक वारकरीच्या गळ्यात तुळशीच्या १०८ मण्यांची माळ असते.

ज्ञानदेवांच्या पालखीबोरेर पंढरपूरला जाणाऱ्या निवृत्तिनाथ (त्र्यंबकेश्वर), तुकाराम महाराज (देहू), एकनाथ (पैठण), सोपानकाका (सासवड), मुक्ताबाई (एदलाबाद), नामदेव (पंढरपूर), नरहरी सोनार (पंढरपूर), जनार्दनस्वामी (औरंगाबाद), जयरामस्वामी (वडागाव), शेकूबोवा (शिरसावडी), घाडगोबोवा (कोळे), तपकिरीबोवा (चिंचगाव), मच्छिंद्रनाथ (मच्छिंद्रगड), रोहिदास (पंढरपूर), संताबाई (पंढरपूर), चोखोबा (पंढरपूर), चोखोबा बंका (मेहुणपुरा), दामाजी (मंगळवडे), रुक्माबाई (कोळणपूर-अमरावती), शंकर महाराज (माहुली-अमरावती), गोरखनाथ (शिराळा) इत्यादी या संतसज्जनांच्या पालख्या आहेत.

वारकरी पंथाने देशी भाषेला जे महत्त्व दिले, ते महानुभाव पंथीयांनीही दिले होते. बौद्ध, जैन, लिंगायत यांनीही देशी भाषेचा पुरस्कार केला होता. तथापि आपल्या विचारांना लोकांपर्यंत पोहोचविण्यासाठी वारकरी संप्रदायाने मराठी भाषेच्या जोडीला स्वतःचे असे एक तंत्र उपयोगात आणले. श्रोत्यांबद्दलचा आदरभाव त्यांनी कायम मनात बाळगला. ज्ञानेश्वरी हे गीतेवरील भाष्य असले तरी तो एक श्रोतृसंवादही आहे. श्रोत्यांमुळे आपले वक्तुत्व फुलते, त्यामुळे इतर पंथीयांच्या तुलनेत वारकरी संतसाहित्य लोकांपर्यंत अधिक प्रमाणात पोहोचले. वारकरी संप्रदायाची ही सारी वैशिष्ट्ये या संप्रदायाला जे सर्व थरांतील संतांचे असामान्य आध्यात्मिक नेतृत्व वेळोवेळी लाभत गेले त्यातून निर्माण झाली.

स्वसंरक्षण आणि स्वसंवर्धन या गरजांपोटी माणसाने समाज घडवला हे सर्वज्ञात असे घटित आहे.

या घटिताने मग कालौद्धात अनेक बाबींची निर्मिती केली आहे. भाषा, अनेक सामाजिक संस्था (राज्य, अर्थ, कुटुंब, इ.), देवधर्म, वेगवेगळ्या रूढी-प्रथा-परंपरा, समजुती, ज्ञान-विज्ञान, उदरनिर्वाहासाठीच्या क्रिया-प्रक्रिया, मनोरंजनासाठीच्या विविध कला इत्यादी. या सगळ्या निर्मितीच्या एकत्रितपणातून स्थलकालविशेष्ट अशी जगण्याची रीत अस्तित्वात येत गेली, तिलाच 'संस्कृती' असे संबोधले गेले. या संस्कृतीची वाटचाल मौखिक परंपरेने एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे येत राहिली. या वाटचालीत प्रकर्षने काही बदल झाले तेव्हा युगधर्म पालटला असे म्हणत माणसाने या बदलांना वेगवेगळ्या नावाने अधोरोखित केले. अशमयुग, लोहयुग, ताम्रयुग अशी युगांची विभागणी किंवा कालगणनेनुसार केली गेलेली प्राचीन, मध्ययुगीन, आधुनिक ही विभागणी समाजजीवनातील टप्पे दर्शविणारीच आहे. ही परिवर्तने का व कशी होतात? मानवाच्या ज्ञान-विज्ञानाच्या कक्षा बदलल्या की समाजजीवनात अशी परिवर्तने घडून येतात. ही परिवर्तने घडून येत असताना समाजजीवनात अनेक उलथापालथी होत असतात. आहे त्या व्यवस्थेचा लाभार्थी वर्ग परिवर्तनाला विरोध करत असतो; तर बदलांमुळे लाभाची शक्यता ज्याच्या आवाक्यात येऊ पाहते असा वर्ग परिवर्तनाचे समर्थन करत असतो. "धर्मसंस्थेचा जीवनावरील प्रभाव पूर्णपणे नष्ट व्हायला हवा. त्याशिवाय सेक्युलर आणि समाजवादी जीवनध्येयाकडे जाता येणार नाही हे उघडच आहे. धर्म कर्मविपाकाचे कल्पनाजाल रचतो आणि विचारबंदी, वर्णजाती, गरिबी-श्रीमंती तसेच अज्ञान अशा सर्वच गोष्टींचे संवर्धन करतो. या धर्मसंस्थेचा प्रभाव कायम ठेवून समता, स्वातंत्र्य इहवादी-समाजवादी जीवन कसे उभारणार ?^१ प्रस्थापितांच्या मानसिकतेवर भाष्य करणारी डॉ. यशवंत मनोहर यांची ही प्रतिक्रिया महत्त्वपूर्ण ठरते. जेव्हा विरोधी वर्गापेक्षा समर्थनीय वर्ग बहुसंख्य ठरतो; तेव्हा समाजात नैसर्गिक न्यायतत्वाला

अनुषंगून परिवर्तन घडून येते. मात्र परिवर्तनाची ही वाटचाल आमूलाग्र नसते. समाजजीवनाच्या काही भागात हे परिवर्तन वेगाने होते; तर काही भागात अतिशय मंदगतीने होत असते. समाजजीवनाचे काही भाग वा काही अंगे तर अजिबातच बदलायला तयार नसतात. समाजजीवनाच्या भौतिक अंगांबाबत हे बदल समाज लगेच स्वीकारतो, कारण भौतिक सुख ही दृश्य रूपात प्रत्ययाला येणारी बाब असते व ती स्वीकारणे इंद्रियांना तात्काळ सुखवणारे असते. भौतिक संस्कृतीच्या व्यतिरिक्त असणाऱ्या देव-धर्म, अध्यात्म, नीती आदी बाबतीत मात्र समाज बदलायला तयार नसतो. नवीन ज्ञान-विज्ञानाच्या आधारे त्याला रूढी-परंपरांतील फोलपणा, त्यांच्यातील तर्कहीनता लक्षात आलेली असते, तरीही मानसिकतेवरील वर्षानुवर्षाचा पगडा त्याला दूर करता येत नाही. 'कळतंय पण वळत नाही' अशी काहीशी ही अवस्था असते, असे म्हणता येईल. आज आपण या टप्प्यावर येऊन पोहोचलो आहोत.

समाजाच्या वाटचालीची प्रक्रिया ही अतिशय गुंतागुंतीची असते. आपल्या समाजात तर जातिव्यवस्थेमुळे ती अधिकच गुंतागुंतीची झाली आहे. कधीकाळी व्यवसायावरून जातींची निर्मिती झाली आणि कालौद्धात या जाती अधिकाधिक घटू होत गेल्या. पुढे तर चार वर्णांची निर्मिती होऊन श्रमविभागणीबोरबर ज्ञान-विज्ञानाचीही विभागणी झाली. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र यांची नियतकर्मे कोणकोणती होती है सर्वज्ञात आहे. समाजातील ज्ञानाची सत्तासूत्रे हाती आत्यानंतर आपल्या मर्यादित ज्ञानाचा व अंगभूत चातुर्याचा वापर करत ब्राह्मणवराने देव व सामान्य माणूस यांच्यातील मध्यस्थाची भूमिका स्वीकारत श्रमविरहित जगण्याचा मार्ग शोधला. हा मार्ग अबाधित राहावा म्हणून जाणीवपूर्वक समाजमन अज्ञानात राहील अशी व्यवस्था केली. त्यांनी खन्या ज्ञानाचा बोध होऊ नये म्हणून

कर्मकांडांमध्ये गुंतवून ठेवण्यासाठी अनेक पोथ्या-पुराणे रचली. यज्ञसंस्कृतीला जन्म दिला. अशा प्रकारे पुरोहितशाहीने सगळ्याच धर्मविधींचा ताबा घेतला.

या यज्ञसंस्कृतीनंतरचा दुसरा टप्पा यातुसंस्कृतीचा आहे. विश्वाच्या रचनेमागे असलेला देव प्रसन्न करून घेण्यासाठी यज्ञ करणारा माणूस, त्याच विश्वातल्या इतर अदृश्य अशा कल्पित अतिमानवी शक्तींना प्रसन्न करून घेण्यासाठी काही ‘यातुविधी’ करू लागला. इथेही पुन्हा ‘भगता’ च्या रूपाने मध्यस्थ आला आणि जारण-मारणाच्या मंत्रा-तंत्रांनी पुन्हा एकदा बहुजन समाज नागवला गेला. यज्ञसंस्कृतीतील ‘कर्मकांडे’ आणि यातुसंस्कृतीतील ‘विविध विधी’ धर्माच्या नावाखाली बहुजन समाजाचे शोषण करत होते आणि विशेष म्हणजे अज्ञानापोटी आपले शोषण होते आहे हे कल्पणापलीकडे या समाजाची अवस्था जाऊन पोहोचली होती. त्यापूर्वीच्या अशमयुगात, ताप्रयुगात इतकी टोकाची विषमव्यवस्था नव्हती. सगळी माणसे सारख्याच पातळीवर जगत होती. नंतर मात्र हळूहळू विषमतेची दरी वाढत गेली.

संतमंडर्णीनी समाजाची ही अवस्था पाहिल्यानंतर त्यांना ती खटकू लागली. “तेराव्या शतकाच्या अखेरीस ज्ञानदेव व नामदेव यांनी महाराष्ट्रातील सांस्कृतिक चळवळीला प्रारंभ केला. प्राप्त परिस्थितीला अनुसरून त्यांनी समाजाला नवे विचार दिले. क्षूद्र देवतांचे पूजन, वर्णविषमता, कर्मकांड इत्यादींमुळे समाजात सामान्य व्यक्तीच्या विकासाला वाव नव्हता. अशा परिस्थितीत स्वर्धम, सामाजिक नीती आणि जातिभेदातीत अशी मानवतेची शिकवण देणे आवश्यक होते. त्यासाठी ज्ञानदेवांनी गीताभाष्याच्या निमित्ताने चिद्रविलासवाद व अजातवादाच्या आश्रयाने आपले तत्त्वज्ञान मांडले आणि समाजास निष्काम कर्मयोग शिकविला. हरि-हरा भेद नाही, देव दगडात नाही, तो सज्जनात आहे, असे स्पष्ट सांगून प्रत्येक भूताला भगवंत मानावयास प्रवृत्त केले. स्वोद्धारासाठी ‘नाम मंत्र सहज सुलभ सोपा रे’

सांगितला.”^{१२} बहुजनांमधून उपजलेली, विचारी आणि संवेदनशील असणारी ही माणंस बहुजनांच्या धार्मिक शोषणाविषयी विचार करू लागली. देवा-धर्माच्या अस्तित्वाचा नव्याने शोध घेऊ लागली. धर्मग्रंथांमध्ये जे सांगितलं आहे ते व पुरोहितशाही जे सांगते आहे ते यात तफावत आहे, हे या लोकांच्या लक्षात येऊ लागले. देवाची भक्ती करायची असेल तर मध्यस्थाची गरज नाही, हे संतांचे प्रतिपादन म्हणजे खच्या अर्थने समाजपरिवर्तनाचे पुढे पडलेले पाऊल होय.

यज्ञसंस्कृती आणि यातुसंस्कृती या दोन्ही संस्कृतीतील हीन वगळून एका नव्या संस्कृतीची पायाभरणी करण्याचा प्रयत्न संतांनी केला. या नव्या संस्कृतीचा पाया ‘भक्ती’ होता. ‘भक्ती’ हाच पाया का? मध्ययुगात संतांनी ‘भक्ती’ला एवढं महत्वाचं स्थान देण्याचं कारण काय? याचा विचार प्रामुख्यानं होणं गरजेचं आहे. वारकरी संप्रदायानं काशीयात्रेला पर्याय म्हणून ‘पंढरीची वारी’ सांगितली. अठरापगड ओट्यागोट्यांच्या देव-देवतांपेक्षा एकच एक ‘विठ्ठल’ उभा केला. या विठ्ठलाला फक्त नमस्कार करायचा आहे. त्याच्यापुढे जप-अनुष्ठान करायचे नाही आणि त्याच्या नावाचा गंडादेराही बांधायचा नाही. अंतःकरण निर्मळ हवं मग गळ्यात तुळशीची माळ नसली तरी चालेल, असा इतका साधा मार्ग संतांनी सांगितला. सगळ्याच संतांनी भक्तिमाहात्म्य का सांगितला. असावं? याचा शोध घेता काही समाजशास्त्रीय आणि मानसशास्त्रीय सत्ये गवसायला लागतात.

समाजात भक्तिमय वातावरण राहिल्याने विकृत वर्तनांना आळा बसू शकतो, समाज एकसंघ राहू शकतो, एकमेकांच्या सुखदुःखात सहभागी होऊ शकतो हे समाजशास्त्रीय वास्तव तर परमेश्वर सतत स्मरणात ठेवल्याने मनामध्ये विकृत भावनेला जागाच उरणार नाही हे मानसशास्त्रीय वास्तव. याचा अर्थ निकोप सामाजिक जीवनाच्या साध्यासाठी ‘भक्ती’ ह्या साधनाचा आग्रह संतांनी धरलेला होता. संतांचा हा

आग्रह निश्चितच परिवर्तनवादी होता. धर्माच्या आणि अध्यात्माच्या क्षेत्रातील हे परिवर्तन निश्चितच महत्वाचे होते. 'वारी' हा शब्द कानी पडताच आठवण येते ती पंढरपूरला होणाऱ्या आषाढवारीच्या सोहळ्याची. महाराष्ट्रातून आळंदी, देहू, त्र्यंबकेश्वर, सासवड, एदलाबाद, पैठण, शेगाव इ. प्रसिद्ध संतांच्या गावांहून त्यांच्या पालख्या आषाढी एकादशीस पंढरपूरला जाण्यास हजारो भक्तांसह प्रस्थान ठेवतात. सर्वजण श्रीविघ्नाचे दर्शनासाठी भूवैकुंठ पंढरपूरला निघतात ते हरिनाम घोष करत. ऊन, वारा, वादळ, पाऊस कशाचीही पर्वा न करता. तसेच कार्तिकी एकादशीसही आळंदी व पंढरपूर येथे मोठ्या प्रमाणावर भक्तांची रीघ लागते. दिंड्या, पताका, टाळ नि मुटुंग यांनी हा सोहळा लक्षवेधी, भक्तीरसानंदाचा होतो. 'वारी' या शब्दाचा अर्थ येरझारा हा असला तरी भक्ती संप्रदायात त्यास एक विशिष्ट अर्थ प्राप्त होतो. तो म्हणजे आपल्या आराध्य दैवताचे दर्शनास विशिष्ट महिन्यात विशिष्ट दिवशी नित्यनियमाने जाणे. ज्ञानेश्वरीत 'वारी' हा शब्द येरझारा या अर्थी आलेला आहे. विशिष्ट दैवताचे भक्तगण जेव्हा एकत्र येऊन प्रस्थान ठेवतात त्यास दिंडी म्हणतात. या दिंड्या अनेक ठिकाणांहून निघतात व त्या आराध्यदेवताच्या परमभक्ताच्या ठिकाणी-गावी एकत्र येऊन त्या परमभक्ताच्या पालखीबोरर आराध्य देवताच्या ठिकाणी जातात. या भारतवर्षात अशा पद्धतीने अनेक देवदेवतांच्या वाच्या करणारे आहेत, बद्रिकेदार, वैष्णोदेवी, अमरनाथ, गाणगापूर, अक्कलकोट, काशीविश्वेश्वर, त्र्यंबकेश्वर, उज्जैन, रामेश्वर, तिरुपती, शबरीमलेया, शेगाव, शिर्डी इत्यादी. मुसलमानही नित्यनेमाने हज यात्रा करतात. तीही वारीच. प्रत्येक धर्माचे पवित्रं ठिकाणी त्या त्या धर्माचे लोक विशिष्ट पुण्यप्रद दिवशी नित्यनियमाने येरझार करीत असतातच. जगन्नाथपुरी, द्वारका, सोरटी सोमनाथ, गया, अजमेर, पावापुरी, चंपापुरी, इ. असंख्य पवित्र स्थाने आहेत व त्या ठिकाणी नित्यनियमाने

जाणारे भक्त आहेत. वारी करणारा तो वारकरी अशी वारकन्याची व्याख्या करता येईल, म्हणजे सर्व धर्मात वारकरी आहेतच. प्रत्येक धर्माचे, संप्रदायाचे वारकरी असतातच व त्यांच्या दैवतांच्या उत्सव/उरुस/पुण्यतिथी/ जयंतीसाठी ते कधी वेगळे कधी जथाने तर कधी दिंड्यायुक्त पालखी सोहळ्यारूपाने वारी करतात.”³ हे परिवर्तन फळाला आले असते तर अन्य समाजांगानाही त्याने आपल्यासोबत घेतले असते; पण असे होऊ शकले नाही. संतांचा हा भक्तियोग नंतरच्या प्रचारकांना-कीर्तनकारांना उमगलाच नाही. त्यांनी 'भक्ती' हेच साध्य करून टाकले. 'भक्ती हेच साध्य' या गृहीतकामुळे इतर समाजांगांचा विचार मागे पडला. समाजविचाराची दिशा प्रवृत्तीवादाकडे वळता वळता निवृत्तीवादाकडे झुकली. इहवादी विचारांपेक्षा दैवताची विचार प्रबळ ठरला. खन्या धर्मतत्वांचा शोध होऊ पाहणाऱ्या संतपरंपरेच्या पोटी पोथ्या-पुराणांतील गोष्टी बहुजनांच्या माथी मारणारी कीर्तनकारांची परंपरा उदयाला आली आणि महाराष्ट्र आहे तिथेच राहिला. सामाजिक बाबतीत आमची जी प्रगती व्हायला हवी होती ती झाली नाही. “ही सारी माणसं जादूटोणे, भूत-भविष्य, जारणमारण-तंत्र यात रस घेत होती. समाजात ज्योतिषविद्याप्रवीण, मोहनविद्याप्रवीण अशी माणसे खूप होती. शिल्पकला, पाककला, वैद्यकशास्त्र, संगीताभ्यास करणारी मंडळीही समाजात होती. पण त्यांच्याजवळ स्वतंत्र दृष्टी नव्हती. बौद्ध, जैन, महानुभाव संप्रदायस्वरूपात आत्मज्ञान सांगत होते. खेरे म्हणजे, त्यांनी वैदिक धर्माविरुद्ध बंडच पुकारले होते. या मतामतांच्या भोवन्यात सर्वसामान्य माणूस भांबावत होता. अशा या समाजाला मार्ग दाखवून त्याचा उद्धार करण्याची जबाबदारी ज्या शास्त्रीपंडितांवर होती, ते मात्र माणुसकीला पारखे झाले होते व आपल्या उदरनिर्वाहात मग्न होते. पढिक पांडित्य व शब्दच्छल यांतच बुडालेल्यांना ईश्वर कसा दिसणार ?”⁴ त्यामुळे संतांनी समाज परिवर्तनात योगदान दिले हे जरी

खरे असले तरी ते कितपत फलदायी ठरले हा प्रश्न शिल्लक उरतोच उरतो. “संस्कृती आणि सामाजिक न्यायाची महान मूळे नाकारणारी साहित्यमीमांसा केवळ साहित्यद्रोही नसते तर जीवनद्रोहीसुद्धा असते. अशा मीमांसेला साहित्याच्या संदर्भातील असत्याची प्रस्थापनाच म्हटले पाहिजे आणि असत्याची प्रस्थापना कितीही प्रभावीपणे केली; केवळयाही मोठ्या जमावाने केली आणि ती कितीही काळ लोकप्रिय ठरली तरी सत्याची प्रस्थापना ठरू शकत नाही. मर्देकरांची साहित्यविषयक भूमिकाही सत्याची प्रस्थापना ठरू शकत नाही हे मी ठामपणे सांगितले पाहिजे.”¹⁴ डॉ. यशवंत मनोहर यांची ही मीमांसा वारकरी संप्रदायाने केलेल्या सांस्कृतिक हस्तक्षेपाच्या संदर्भात महत्वपूर्ण ठरते.

संतांनी परिवर्तनाच्या प्रक्रियेला योगदान दिले. धार्मिक निर्बधामध्ये शिथिलता आणली, भक्तीच्या प्रांगणापुरता का होईना पण अठरापगड जारीना अभिव्यक्त होण्यासाठी आवाज दिला. कर्मकांडांना फाटा दिला. श्रद्धा आणि अंधश्रद्धा यातील फरक उघड केला; आणि ओट्यागोट्याचे देव नाकारले. अस्पृश्यतेमागील व्यर्थता स्पष्ट केली. धार्मिक ढोंगांवर प्रहार केला. कर्तव्यपरायणता शिकवली, हे संतांचे सांस्कृतिक योगदान महत्वाचे आहे.

महाराष्ट्रात दरवर्षी आषाढी आणि कार्तिकी एकादशीला लाखो विठ्ठलभक्त पंढरपूरला जातात. या यात्रेला वारी म्हटले जाते कारण वारी करणारे वारकरी नेमाने पंढरपूरला जातात. महाराष्ट्राच्या कृषिपरंपरेचा वारीवर मोठा प्रभाव आहे. सर्वसाधारणपणे आषाढ महिन्यात खरिपाची पेरणी करून आणि कार्तिक महिन्यात रब्बीची पेरणी करून वारकरी पंढरपूरला जातात. आषाढी वारीला पश्चिम महाराष्ट्रातील व खान्देशातील वारकरी पंढरपूरला येतात, तर कार्तिकी वारीला विदर्भ व मराठवाड्यातील वारकरी येतात.

पंढरपूरचे विठ्ठल मंदिर, त्याला मानणारा

भक्तिसंप्रदाय आणि त्याचा महिमा वर्णन करणारे अद्वितीय असे संतवाङ्मय हा मराठी संस्कृतीचा गाभाच आहे. पंढरपूरच्या पांडुरंगाचे माहात्म्य कमीत कमी हजार ते बाराशे वर्षापूर्वीपासून आहे. खुद्द वारीची परंपरा कमीत कमी हजार वर्षांची असावी. महाराष्ट्रात अनेक राजकीय स्थित्यंतरे झाली, परकीयांची सत्ता आली तरीही वारीची परंपरा अखंड चालू राहिली.

वारकरी संप्रदायास न्या. रानडे यांनी भागवत धर्म असे संबोधले आहे. महर्षि विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी या परंपरेचा विस्तार आणि परामर्श घेतला आहे. भिवरातीरी उभ्या असलेल्या पंढरीरायाच्या प्रतिभेभोवती मराठी संत कर्वीनी भागवत धर्माचे व सगुणभक्तीचे नवे तत्त्वज्ञान विकसित केले. ही परंपरा उदार धर्माचा पुरस्कार करणारी होती. संतांनी सहिष्णुतेचा, चित्तशुद्धीचा आणि सर्वाभूती समत्व पाहण्याचा उपदेश केला. मोक्षाचे दार चारही वर्ण आणि स्त्री-शूद्रांना खुले केले. रंजत्यागांजल्यांना मदत करावी, आपल्या पुत्राप्रमाणे दासदासींवरही दया करावी आणि आपले व्यक्तिमत्त्व सातत्याने उन्नत करत जावे, अशी त्यांची शिकवण होती.

वारकरी संप्रदाय हा सुसंघटित असा संप्रदाय नव्हता. हा संप्रदाय खुला, लोकजीवनाशी मिळून मिसळून वागणारा आणि प्रवाही संप्रदाय होता. वारकर्न्याने पंढरीच्या दोन्ही किंवा कमीत कमी एक वारी करावी, गळ्यामध्ये तुळशीमाला घालावी, कपाळावर गोपीचंदनाचा टिळा लावावा, मद्य आणि मांस यांचे सेवन करू नये आणि रोज हरिपाठाचे अभंग म्हणावे, ही वारकर्न्यांची वैशिष्ट्ये आहेत. वारकरी संप्रदाय महाराष्ट्रातील अठरा पगड जारीमध्ये लोकप्रिय असणारा संप्रदाय आहे. पहिल्यापासूनच विठ्ठलभक्ती शेतकऱ्यांमध्ये आणि कष्टकऱ्यांमध्ये लोकप्रिय आहे. स्त्री-पुरुषांमध्ये विठ्ठल-रखुमाईची भक्ती मोठ्या प्रमाणात केली जाते. आयुष्यात एकदा तरी विठ्ठलाचे दर्शन घ्यावे, अशी प्रत्येक मराठी

माणसाची इच्छा असते.

पंढरपूरची वारी ही ज्याप्रमाणे व्यक्तीने किंवा कुटुंबातील व्यक्तींनी करायची असते. त्याप्रमाणे ही समूहाने करावयाची असते. वारीतील लोक पायी पायी पंढरपूरला जातात. यामध्ये स्त्री-पुरुषांचा समावेश असतो. या काळात शेकडो वाच्या पंढरपूरकडे वाटचाल करीत असतात. या वाच्यांचे नियोजन आणि व्यवस्थापन अत्यंत नेटकेपणाने केलेले असते. प्रत्येक वारीमध्ये समाजातील वेगवेगळ्या घटकांचे प्रतिनिधी असतात, स्त्री-पुरुष असतात, वारीमध्ये काही भेद मिटले जातात, काही सुस अवस्थेत असतात. या वारीवर मराठीमध्ये काही संशोधन झाले आहे. थोर समाजशास्त्रज्ञ डॉ. इशावती कर्वे यांनी वारीबरोबर पायी प्रवास करून आपले अनुभव लिहिलेले आहेत. त्याप्रमाणे वारीच्या मुक्कामाची ठिकाण व वारीच्या प्रवासाचा मार्ग याचा भौगोलिक अभ्यासही करण्यात आला आहे.

संत ज्ञानेवर, संत नामदेव, संत गोरा कुंभार, संत सावता माळी, संत नरहरी सोनार, संत चोखामेळा, संत सेना न्हावी, संत परिसा भागवत, संत विसोबा खेचर, संत मुक्ताबाई, संत जनाबाई, संत जोगा परमानंद, संत जगन्मित्र नागा, संत कान्होपात्रा, संत तुकाराम, संत बहिणाबाई, संत निळोबा या संतांनी, तळागाळातील-कष्टकरी वारकर्यांनी या संप्रदायाच्या माध्यमातून महाराष्ट्राला, देशाला, अखिल मानवजातीला दिलेले सांस्कृतिक योगदान महत्वाचे आहे.

निष्कर्ष :

१. विठ्ठल : बहुजनांचा देव
२. वारी : एक सांस्कृतिक उत्सव
३. आध्यात्मिक लोकशाही

४. कीर्तन
५. मराठीत वाडमय निर्मिती
६. अंधश्रद्धांना थारा नाही..
७. अंतरी निर्मळ वाचेचा रसाळ..
८. भक्ती : विकृतीना आला घालण्यासाठी..
९. भक्ती-शक्ती : संगम..
१०. देव-भक्त : मध्यस्थ नको..
११. आपल्या व्यवसायातच विठ्ठल..
१२. नवससायास नाही..
१३. जप-तप करायचं नाही..
१४. गंडादोरा बांधायचा नाही..

संदर्भ सूची :

१. डॉ. यशवंत मनोहर, 'बुद्धिवादी सौंदर्यशास्त्र', युगसाक्षी नागपूर. ४४००२२. पहिली आवृत्ती : ५ डिसेंबर २००७, पृ. क्र. ६९.
२. डॉ. ल. रा. नसिराबादकर, 'प्राचीन मराठी वाडमयाचा इतिहास', फडके प्रकाशन, कोल्हापूर. ४१६०१२. पृ. क्र. ७४
३. आचार्य वसंत गोडबोले, लोकप्रभा, २४ जुलै २०१५, पृ. क्र. १.
४. डॉ. ल. रा. नसिराबादकर, 'प्राचीन मराठी वाडमयाचा इतिहास', फडके प्रकाशन, कोल्हापूर. ४१६०१२. पृ. क्र. ४३.
५. डॉ. यशवंत मनोहर, 'बुद्धिवादी सौंदर्यशास्त्र', युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर. ४४००२२. पहिली आवृत्ती : ५ डिसेंबर २००७, पृ. क्र. ३३.

आंबेडकरवाद आणि मराठी साहित्य

- संतोष पवार

१. प्रास्ताविक

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या वैचारिक क्रांती व अंदोलनातून आपल्या सार्वजनिक, सामाजिक, राजकीय, धार्मिक तसेच सांस्कृतिक क्षेत्रात मोळ्या प्रमाणावर कायमस्वरूपीचे बदल केले. यादृष्टीने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या जीवनकार्याचा प्रभाव निर्माण झाला. स्वातंत्र्य, समता, न्याय, बंधुता, बौद्धधम्म, लोकशाही, महिलाधिकार, अहिंसा, सत्य, मानवता, विज्ञानवाद, संविधान याबाबतीत आंबेडकरांनी जीवनभर पाठ्पुरावा केलेली तत्त्वे हीच आंबेडकरवादाची तत्त्वे आहेत. या तत्त्वांचा प्रभाव एकूणच वर उल्लेख केलेल्या क्षेत्रांप्रमाणे समकालीन साहित्य क्षेत्रावर देखील झालेला दिसतो. १९६०नंतर लिहिल्या गेलेल्या मराठी साहित्यात जे विविध प्रवाह निर्माण झाले त्याच्या मुळाशी याच तत्त्वांचा अंगीकार झाला. याच बाबतीत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि त्यांचा आंबेडकरवाद यांचा मराठी साहित्यावर कसा प्रभाव निर्माण झाला हे पाहण्याचा प्रयत्न या शोधनिबंधात केला आहे. त्यासाठी आपण डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कार्य व जीवनपरिचय यांचा थोडक्यात परिचय करून घेऊ.

१.१ डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे जीवन व कार्य

भारताच्या एकूण इतिहासात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या जीवनचरित्र व कार्यास अनन्यसाधारण असे महत्त्व आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर (१४ एप्रिल १८९१ ते ६ डिसेंबर १९५६) यांचा संपूर्ण जीवनपट संघर्ष आणि लढ्याचा आहे. अन्यायग्रस्त व शोषित जातघटकातून जन्माला आलेल्या आंबेडकरांनी भारतीय स्वातंत्र्य आणि भारत देशाची स्थापना या बाबतीत अत्यंत महत्त्वाची आणि उपर्युक्त भूमिका बजावली.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आयुष्यभर अन्याय व विषमतेविरुद्ध दिलेले लढे दिले. भारतीय राज्य घटनेच्या माध्यमातून शोषित व पीडित जनतेसाठी सामाजिक व राजकीय हक्क निर्माण करीत नवभारताची निर्मिती त्यांनी केलीच शिवाय बौद्ध धम्माचा स्वीकार करून जगाला शांती व करुणेचा संदेश दिला. महाडचा सत्याग्रह, मनुस्मृती दहन आणि काळाराम मंदिरासह देशात झालेल्या विविध मंदिरप्रवेश लढ्यांचा सर्वोच्चबिंदू म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केलेली धर्मातराची घोषणा. १४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आपल्या पाच लाख अनुयायांसह बौद्धधम्माची दीक्षा घेतली.^१ (कीर, १९८९) या कृतीमाध्यमातून त्यांनी सर्व शोषितांना पारंपरिक हिंदू धर्माच्या जोखडातून सुटण्याचा संदेश दिला.

राजकीय आयुष्यातील त्यांच्या वादळी भूमिका अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र, समाजशास्त्र, मानवंशशास्त्राच्या सखोल अभ्यासातून अवतरलेल्या असल्याने त्यांचे लेखन हे त्यांच्या लढ्याला पूरक होते, शिवाय त्यांनी केलेली प्रखर भाषणे ही देखील त्यांच्या जीवनसंदेशाचा भाग बनून गेली. त्यांच्या जीवनतत्त्वांना 'आंबेडकरवाद' म्हणून ओळखले जाते.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी प्रांतिक मंडळ ते भारतीय संसदेत भूषविलेली विविध जबाबदारीची पदे ही त्यांच्या कार्याचा कीर्तिस्तंभ बनून गेली. वैचारिक लढा आणि त्याची यशस्वी सोडवणूक आणि त्यातून पुढे जाण्याचा समाज व राजमान्य मार्ग आंबेडकरांनी निर्माण करून ठेवला. त्यांच्या राजकीय भूमिका या शोषित, वंचित, पीडित यांच्या सोबत समस्त समाजातील स्त्रिया यांच्या न्याय व हक्कासाठी त्यांनी

आपले संपूर्ण आयुष्य वेचले. प्रखर बुद्धिवाद आणि भौतिक आणि पारलौकिक जीवनदृष्टी याच्याने ते परिपूर्ण असे चिंतन करणारे होते. कठोर धर्मचिकित्सा आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोनांद्वारे त्यांनी आपल्या चिंतनाला उंचीवर नेऊन ठेवले होते. ज्या ठिकाणी धुरिणत्वाची अपेक्षा होती तिथे ते चाणाक्ष आणि विद्वान बनून गेले. लोकलढ्याचे ते जिथे नेतृत्व करत होते तिथे ते लोकनायक बनून गेले. ज्या ठिकाणी धर्मसुधारणेची गरज होती तिथे ते साक्षात बोधिसत्त्व बनून गेले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे भारत देशावर अथांग निष्ठा असणाऱ्या एका महानायकाचे नाव होते. म्हणून त्यांचा मृत्यू हा कुण्या सामान्य माणसाचा नव्हता तर ते एका महामानवाचे महापरिनिर्वाण होते. त्यांचे जीवनकार्य व विचारसरणी 'आंबेडकरवाद' म्हणून ओळखली जाते.

२.० आंबेडकरवाद : स्वरूप आणि चिकित्सा

महापुरुषाच्या जीवनकार्याबद्दल डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर एका ठिकाणी म्हणतात, - great man must be motivated by the dynamics of a social purpose and must act as the scourge and scavenger of Society' From Ranade, Gandhi and Jinnah.^१ अर्थात कोणीही मनुष्य महापुरुष गणला जाण्यास त्याच्या अंगी बुद्धिमत्ता व कार्यनिष्ठा असावी लागते हे तर खरेच, पण महापुरुष होण्यास हे गुण आवश्यक असले तरी ते पुरेसे नाहीत. समाजपरिवर्तनाच्या हेतूने जो मनुष्य प्रेरित झालेला असेल आणि त्यादृष्टीने समाजातील अनिष्ट प्रवृत्ती नष्ट करण्याचे काम ज्याने हाती घेतले असेल तोच खरा महापुरुष होय.^२ असा या विधानाचा अन्वयार्थ नलिनी पंडित यांनी लावला आहे. हे विधान डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी न्या. रानडे यांच्या संदर्भात केलेले होते. त्याबाबत अधिक खुलासा करताना त्या पुढे म्हणतात, न्या. रानडे हे या दृष्टीने एक महापुरुष होते अशी आंबेडकरांची धारणा होती. आंबेडकरांनी केलेली महापुरुषाची ही व्याख्या त्यांच्या स्वतःच्या जीवनालाही

तंतोतंत लागू पडते. त्यांनी आपले सर्व जीवन हिंदू समाजव्यवस्थेतील जन्मसिद्ध विषमता आणि अस्पृश्यता नष्ट करण्यासाठी झागडा करण्यात घालविले. म्हणून आंबेडकर हे विसाव्या शतकातील भारतामधील एक महापुरुष होते असे म्हटल्यास ते वावगे ठरणार नाही.^४ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे व्यक्तित्व आणि कार्य त्यांना महापुरुष ठरविणारे होते. त्यांनी आपल्या संपूर्ण आयुष्यात जे राजकीय संघर्ष केले त्या सर्वांचे मूळ हे शोषित व पीडित समाजाला न्याय मिळावा यासाठी होते. त्यांच्या विचारांना अनुसरून आंबेडकरवादाची रचना सिद्ध होते. दुःखमुलीच्या मार्गावरील तथागत बुद्धाच्या वाटेवरील पुढचे पाऊ म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कार्य मानले जाते. त्यांनी भारतात पुन्हा एकदा नव्याने धम्मचक्र पुढील सर्व पिढ्यांकरिता प्रवर्धित केले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी स्वातंत्र्य, समता, न्याय, बंधुता, बौद्धधम्म, लोकशाही, महिलाधिकार, अहिंसा, सत्य, मानवता, वैज्ञानिक दृष्टिकोन, संविधान याबाबत आयुष्यभर आग्रही राहिले. हीच त्यांची तत्त्वे आता आंबेडकरवाद म्हणून ओळखली जातात.

२.१ आंबेडकरवादी साहित्याची डॉ. यशवंत मनोहरकृत मांडणी

डॉ. यशवंत मनोहर यांनी मराठी साहित्याच्या बाबतीत दलित साहित्यिकांनी लिहिलेले ते दलित साहित्य अशी व्याख्या नाकारून त्यास 'आंबेडकरवादी साहित्य' म्हणावयास प्रारंभ केला या संदर्भात त्यांनी ठिकिठिकाणी भाषणे करत आंबेडकरवादी साहित्याच्या अस्तित्वाची जाणीव करून दिली. ते आपल्या ग्रंथात म्हणतात, आंबेडकरवाद महाराष्ट्रातील वा भारतातील काही लोकसमूहांच्याच कल्याणाचा विचार नाही तर महाराष्ट्रासकट भारतातील सर्वच लोकांच्या कल्याणाचा विचार आहे हे आता नव्या संवेदनशीलतांच्या लक्षात यायला लागलेले आहे. एवढेच नाही तर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे संपूर्ण विश्वजीवनाचेच तत्त्वज्ञानी (Universal Philosopher) कसे आहेत ही

बाब आता जाणकारांच्या लक्षात येत आहे. या सर्व जागतिक आर्थिक संदर्भांधातही आता आंबेडकरवाद एकूणच जागतिक जीवनाला सकलांच्या अर्थपूर्णतेची नवी दिशा, त्या संदर्भातले नवे नियोजन आणि असीम बंधूतेचे नवे प्रयोजन देणारा हमीविचार ठरणे अपरिहार्य आहे. त्यामुळे आंबेडकरवादी साहित्य ही संज्ञा जागतिक अनुबंधातही अर्थपूर्ण, प्रेरक आणि अपरिहार्य ठरत जाणार अशी माझी नग्न धारणा आहे. (मनोहर, २०११) आंबेडकरवाद हा मराठी साहित्यलेखनापुरता मर्यादित नसून तो तो आंबेडकरांच्या समग्र जीवनाचा अर्के असून तो बृहत अशा वैश्विक पातळीवर कार्यरत झाला असून त्याचे आपल्या साहित्यात उपयोजन कसे होते याचा शोध घेण्याची मानके आंबेडकरवादात शोधता येतील. किंबहुना आंबेडकरवादाच्या आधारेच नव्या म्हणवल्या जाणाऱ्या साहित्याची मोजणी व्हावयास पाहिजे असाही या शोधाचा अर्थ होऊ शकतो. आंबेडकरवादाची भूमिका पुढील मुद्यांच्याद्वारे स्पष्ट करता येईल.

२.२. आंबेडकरवादाची भूमिका

- १) दलितत्व व दलित शब्दास नकार
- २) दलित साहित्य नव्हे आंबेडकरवादी साहित्य
- ३) प्रचलित साहित्य व्यवस्थेत हस्तक्षेप
- ४) स्वातंत्र्य, समता, न्याय, बंधुता, सत्य, अहिंसा, मानवता या तत्त्वमूल्यांची प्रस्थापना करून संविधानिक तत्वांचा पाठपुरावा
- ५) प्रज्ञा, शील, करुणा या बौद्धधर्माच्या तत्वांची वैयक्तिक जीवन व साहित्यात आविष्काराची अपेक्षा
- ६) महिला अधिकार तसेच महिलांच्या न्याय व हक्काचे संरक्षण
- ७) वैज्ञानिक दृष्टिकोन व बुद्धिनिष्ठता यांना प्राधान्य वरील मुद्यांवर कमी-अधिक प्रमाणात चर्चाही करता येईल. तसेच यातील प्रत्येक मुद्या स्वतंत्र असून त्यातून आंबेडकरवाद प्रतीत होतो आहे, हे मानावयास

हरकत नाही.

तथापि यापूर्वी राजकीय व्यवस्थेच्या पोटातून आलेल्या मार्क्सवादी विचारसरणीच्या मोजणीद्वारे शोषित पीडितांवरील साहित्याचे मापन होत असे. त्या मार्क्सवादाची आपण आता तुलना करूया.

२.३. मार्क्सवाद आणि आंबेडकर : एक तुलना

पूर्वी शोषितांच्या साहित्याची मांडणी केवळ कामगारांच्या बाबतीत मांडली गेली व त्याला मार्क्सवादाचा आधार जोडला गेला होता. मार्क्सवाद आणि आंबेडकरवाद यात उपयुक्त आणि अद्यावत असे काय आहे? याचा निर्णय करताना काही महत्वाची चर्चा ध्यानी घेणे गरजेचे वाटते. समस्त तथापि या पार्श्वभूमीवर आंबेडकरवादाबद्दल भाष्य करताना प्रा. दीपककुमार खोब्रागडे हे डॉ. यशवंत मनोहर यांच्या ‘आंबेडकरवादी साहित्य’ या ग्रंथाच्या दुसऱ्या आवृत्तीस लिहिलेल्या प्रस्तावनेत ते म्हणतात, आंबेडकरवादी साहित्य’ही संकल्पना आता युगप्रवर्तक झाली आहे. क्रांती, विद्रोह, समता आणि विज्ञान या भौतिक विचाराशी जुळणारी ही एक आदर्श संकल्पना आहे. कामगारांच्या संवेदना रेखाटणारे साहित्य असले की त्याला मार्क्सवादी तत्त्वज्ञानाशी जोडण्यात येते. तसे आंबेडकरवादी वैचारिक संकल्पनेचे नाही. ही संकल्पना सर्वव्यापी असून सर्व उपेक्षित आणि सेक्युलर समूहाला जोडून त्यांना पुरोगामी ऊर्जाशक्ती देणारी आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या महामानवाचे तत्त्वज्ञान वैश्विक होते. गुलामांना गुलामगिरीच्या अग्रीकुंडातून बाहेर काढून त्यांना नवी सचेतन दृष्टी देणारे होते. मार्क्सच्या आर्थिक तत्त्वज्ञानाचा आलेख याबाबतीत फारच संकुचित वाटतो. त्यामुळे आज मार्क्सवादी विचार एका चाकोरीबद्द जगण्याचा भाग झाला आहे. मार्क्सच्या विचाराला नेहमीच मर्यादा पडत गेल्या तसे डॉ. आंबेडकरांच्या सामाजिक तत्त्वज्ञानाचे नाही. आंबेडकरवादी विचाराला बुद्धाच्या ‘बहुजन हिताय बहुजन सुखाय’ तत्त्वज्ञानाची जोड असल्यामुळे

आंबेडकरवाद कुठल्याही आवर्ताच्या वादळात सापडणे शक्यच नाही. कार्ल मार्क्सने परंपरागत धर्माला अफुची गोळी म्हटले, बौद्ध धम्माला नव्हे. धर्म आणि धम्म यातील परस्परविरोध लक्षात घेणे इथे आवश्यक आहे. या सृष्टीला दिव्यदृष्टी दाखविणाऱ्या विज्ञानवादी बौद्धधम्माशी डॉ. आंबेडकरांनी नाते जोडले. तुलनात्मकदृष्ट्या विचार केला तर मार्क्स इथेही कमी पडताना दिसतात. म्हणूनच बाबासाहेबांनी मार्क्सच्यापुढे जाणारा या जगात बौद्धधम्म हाच असल्याचे प्रतिपादन केले आहे. ‘भांडवलशाहीच्या विरुद्ध विद्रोह करा’ असे सांगण्यापलीकडे मार्क्सकडे दुसरे काहीही नव्हते. त्याची अंतिम फलश्रुती कामगारांच्या क्रांतीत होत असली तरी सामाजिक नैतिकता, आचरणाची शुद्धी, मानवी शीलाचे पालन या गोष्टी अशा क्रांतीतून हद्दपार झालेल्या असतात.^६ (खोब्रागडे, २०११) या विवेचनातून आपणास मार्क्सवाद व आंबेडकरवाद यातील फरक स्पष्टपणे ओळखता येतो. याच प्रमाणे आंबेडकरवाद आणि मराठी साहित्य यांचा संबंध कसा राहिला आहे याची माहिती आपणास घ्यावयाची आहे.

३.० आंबेडकरवाद आणि मराठी साहित्य : अपेक्षा आणि वास्तव

आंबेडकरवादी साहित्याची व्यासी पाहता मराठी साहित्यात आंबेडकरवाद केंद्रस्थानी यावा अशी अपेक्षा व्यक्त करावीशी वाटते.

आंबेडकरवादास अनुसरणाऱ्या साहित्याने अधिक व्यापक व्हावे, सामाजिक विषमता व जाचक रुदीचा अंत व्हावा, साहित्याने वैश्विक शांतीसाठी प्रयत्न करावा, बौद्धधम्माच्या तत्त्वातून मानवाचा आत्मिक विकास घडून यावा आणि संपूर्ण देशात समता नांदावी अशा अपेक्षा या साहित्याकडून व्यक्त केल्या जाऊ शकतील. तथापि वास्तविक परिस्थिती तशी नसून पुढील काही मुद्दे हे आंबेडकरीवाद मराठी साहित्यात प्रस्थापित न होण्याची कारणे आहेत.

१. पांढरपेशा मराठी साहित्याने विविध प्रवाहांची

चूल मांडण्याचे तथाकथित लोकशाही स्वातंत्र्य दलित, ग्रामीण, आदिवासी, श्री, महानगरी अशा वर्गवारीत देऊन आंबेडकरवादाला बगल दिली आहे. हे सर्व प्रवाह कळतनकळत ‘आंबेडकरवाद’ अनुसरत असतात पण त्यातून आंबेडकरवादाचे एकात्म दर्शन ते करू शकत नाही.

२. सुट्यासुट्या समूहातून आज विविध गटातटाची विद्रोही, फुले-शाहू आंबेडकरी संमेलने होतात. पण जत्रेच्या पलीकडे त्यांना कोणतीही किंमत देता येत नाही. प्रलोभनाची वेळ आली की स्वतःला पुरोगामी मानणारे लेखक मध्यवर्ती धारेच्या मान्यतेकडे मराठी साहित्य व साहित्यिक झेपावतात.
३. संधिसाधू आणि भांडवलवादी प्रवृत्ती साहित्यक्षेत्रात कार्यरत असून एकूण राजकीय केंद्राकडून या हालचाली होत असल्याने अस्सल आंबेडकरीवादाच्या प्रत्ययाचे साहित्य मराठीत आजवर निर्माण होऊ शकले नाही.
४. मराठी साहित्य व्यापारावर लक्ष टाकले तर पूर्वाश्रमी दलित साहित्य वगळता कोणत्या मध्यवर्ती म्हटल्या जाणाऱ्या लेखकाने आंबेडकरवादाला आपले समजून साहित्यात आणले आहे याची अपवादासाठीही नावे घेता येत नाही. त्यातही बराचसा सूर प्रचारकी थाटाचा असून आंबेडकरी विचाराचे साहित्यमूल्य प्राप्त होण्याइतपत त्यास आकार प्राप्त होत नाही. या झालेल्या एकूणच स्थितीचे वर्णन करताना एका भीमगीताच्या ओळी सहज आठवतात, ‘आज सारेच आहे भीमाचे पण कुणीच नाही भीमाचे’ सर्व व्यवहार हा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या नावे होतो पण त्यांचे म्हणावे असे त्यात काहीच नाही.
५. मराठी साहित्यात वेळोवेळी पर्यायी सौंदर्यशास्त्राची चर्चा होत आली आहे तथापि त्यात आंबेडकरवादी सौंदर्यशास्त्र विकसित करण्याचा प्रयत्न झालेला

नाही.

६. परिवर्तनाचे सूत्र घेऊन कार्यरत असलेल्या साहित्यप्रवाहात संविधानमूल्यांची जी चर्चा होते त्यास आंबेडकरवाद म्हणून ओळखले जायला हवे.

वरील चर्चा व कारणे पाहता कदाचित आज डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आज असते तर त्यांनी मराठीतील कोणत्या साहित्याला वा लेखकाला त्यांच्या विचाराचा लेखक म्हटले असते हाच प्रश्न आहे.

४.०. निष्कर्ष

मराठी साहित्यात आंबेडकरवादाचे उपयोजन एका मर्यादित अर्थाने (केवळ दलित म्हटल्या गेलेल्या साहित्यात) झाले आहे. एका विशिष्ट जातवर्गीय चौकटीतच आंबेडकरवाद बसविण्याचा प्रयत्न झाला आहे. मध्यवर्ती म्हटल्या जाणाऱ्या मराठी साहित्य विश्वाने त्याचे अनुकरण केले नाही. तशी परिस्थिती

कधीही नव्हती. आपल्या साहित्यिकांनी अपवादानेच आंबेडकरवाद लेखनात वापरला आहे. एकूणच मराठी ललित साहित्यातून पुरेसा आंबेडकरवाद प्रत्ययास येत नाही.

संदर्भ

- कीर, धनंजय. १९८९, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, मुंबई : पॉप्युलर प्रकाशन, १९८९.
- खोब्रागडे, दीपककुमार. २०११. प्रस्तावना. पुस्तकाचे लेखक यशवंत मनोहर डॉ. आंबेडकरवादी साहित्य. नागपूर : युगसाक्षी प्रकाशन, २०११, भाग दु. आ.
- पंडित, नलिनी. १९९६, आंबेडकर, मुंबई : ग्रंथाली प्रकाशन, १९९६ .
- मनोहर, डॉ. यशवंत, २०११, आंबेडकरवादी साहित्य. संपा. डॉ. दीपककुमार खोब्रागडे, नागपूर : युगसाक्षी प्रकाशन, २०११, पान ३. भाग दु.आ.

मिथक संकल्पनेची सांगोपांग चर्चा करणारा मराठी भाषेतला पहिला संदर्भग्रंथ

मिथक आणि मराठी साहित्य

(मूल्य १२०/-)

संपादक -डॉ. मु. ब. शहा

दलित साहित्य आणि सांस्कृतिक संघर्ष

- भाऊसाहेब नन्नवरे

१. प्रस्तावना / सूत्र-

साहित्याचा समाजाशी असलेला परस्पर संबंध लक्षात घेता साहित्याचा सामाजिक-सांस्कृतिक अंगाने अभ्यास करणे आवश्यक ठरते. साहित्यकृती ही जीवनाच्या विविध अंगावर प्रकाश टाकते. साहित्य आणि संस्कृती या दोन्ही संकल्पना अनेक अर्थाने परस्परांशी संबंधित आहेत. साहित्यातून सांस्कृतिक विचार, दृष्टिकोन, मूल्य याबद्दलची जाणीव व्यक्त व्हावी, अशी अपेक्षा असते. समाज-संस्कृतीला नवा विचार देण्याच्या हेतूने साहित्यनिर्मिती व्हावी; त्याचबरोबर सांस्कृतिक बदल, सामाजिक परिवर्तन यासंबंधीचे वास्तव चित्र साहित्याने अधोरेखित करावे, अशा संदर्भात या दोन संकल्पनांचा परस्पर संबंध विचारात घेता येईल. स्वातंत्र्योतर काळात सर्वच अंगाने समाजजीवन बदलत गेले. नव्या साहित्यप्रवाहांना त्यातून प्रेरणा व दिशा मिळाली. ग्रामीण, दलित, स्त्रीवादी, आदिवासी, महानगरीय व विज्ञान अशा साहित्यप्रवाहांद्वारे सक्स व गुणवत्तापूर्ण साहित्यनिर्मितीने मराठीसाहित्य विकासात मोलाची भर घातली.

गेल्या ३०-३५ वर्षात देशाच्या आणि राज्याच्या एकूण वास्तवात अनेक महत्वाचे बदल झाले. सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक व आर्थिक अशा सर्वच दृष्टीने परिवर्तनशील व स्थित्यंतराचा हा काळ आहे. मराठी साहित्यातील समकालीन साहित्यप्रवाह व प्रकारांमधून या प्रश्नांचा, जाणिवांचा व वास्तवाचा आविष्कार कसा घडतो आहे, हे अभ्यासाने महत्वाचे ठरते. स्वातंत्र्योतर काळात मराठी साहित्यात आलेल्या विविध साहित्यप्रवाहांतून संवेदना व जाणिवांसह हा सामाजिक-सांस्कृतिक संघर्ष परिणामकारकपणे व्यक्त झालेला दिसतो. दलित साहित्य चळवळ व

त्यातून निर्माण झालेले दलित / आंबेडकरी साहित्य आणि सामाजिक-सांस्कृतिक संघर्षाचा विचार या शोधनिबंधात केलेला आहे. मराठी साहित्य आणि सामाजिक-सांस्कृतिक संघर्ष, दलित साहित्याची संकल्पना व स्वरूप, दलित साहित्य आणि सांस्कृतिक संघर्ष आणि कविता, आत्मकथन, कथा, कादंबरी व नाट्यलेखनातून व्यक्त झालेला सांस्कृतिक संघर्ष असे शोधनिबंधाचे चार भाग केले आहेत.

२. मराठी साहित्य आणि सामाजिक-सांस्कृतिक संघर्ष

साहित्य ही समाज आणि संस्कृतीला व्यापणारी प्रक्रिया असल्याने आजपर्यंतच्या मराठी साहित्यातून प्रत्येक कालखंडात समाज-संस्कृतीचा घडलेला संघर्ष त्या-त्या काळातील साहित्यातून व्यक्त झालेला आहे. मध्ययुगीन साहित्यापासून तर आजच्या आधुनिक साहित्यपर्यंत प्रत्येक कालखंडात मराठी साहित्य आणि सामाजिक-सांस्कृतिक संघर्ष यांचा अनुबंध आपल्या लक्षात येतो. त्या-त्या काळातील कवी-लेखकांनी महत्वाच्या साहित्यप्रकारातून, विविध जाणिवा व साहित्यप्रवाहांमधून हा सांस्कृतिक संघर्ष मांडलेला आहे. साहित्याच्या क्षेत्रात कालानुसूप नव्यानव्या प्रवृत्ती, प्रवाह आणि जाणिवा निर्माण होत असतात. या प्रवाह-प्रवृत्तींच्या मागे काहीएक विशिष्ट हेतू असतो, दृष्टिकोन असतो. जीवनाचा, समकालीन वास्तवाचा विचार व भूमिकांचा एक अन्वयार्थ लावण्याचा प्रयत्न साहित्यलेखनातून होतो.

स्वातंत्र्यानंतरचा काळ हा विविध चळवळीचा कालखंड आहे. दलित, भटके-विमुक्त, आदिवासी, स्त्रिया, कामगार, असंघटित मजूर यांच्या जीवनजाणिवांबद्दल अनेक चळवळी सुरु झाल्या.

त्यातूनच मराठी साहित्यात काही प्रवाह निर्माण झालेले दिसतात. स्वातंत्र्य, समता आणि न्यायाच्या मागणीसाठी संघर्ष केला गेला. हा संघर्ष कधी ललित साहित्यातून तर कधी वैचारिक लेखनातूनही मांडला गेला आहे.

३. दलित साहित्य : संकल्पना व स्वरूप

स्वातंत्र्योतर काळात जे विविध वाढ़मयीन प्रवाह वेगवेगळ्या जाणिवांमधून आलेले आहेत, त्यात दलित साहित्य हा एक महत्वाचा साहित्यप्रवाह मानला जातो. दलित साहित्याच्या मुळाशी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे जीवन व कार्य, त्यांचे विचार आणि तत्त्वज्ञान ही मूळ प्रेरणा आहे. समाजातील अन्याय, अत्याचार, शोषण, विषमता या विरुद्धची वेदना व विद्रोह दलित साहित्यातून व्यक्त होतो. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, मानवतावाद अशा मानवी मूल्यांचा आग्रह दलित साहित्य धरते. माणसाला माणूसपण नाकारणाच्या परंपरांना विरोध करत मानवी मूल्यांची बांधिलकी मानणारे साहित्य म्हणजे दलित साहित्य असे म्हणता येईल. दलित साहित्य हे परिवर्तनवादी साहित्य आहे. आत्मभान, आत्मशोध, नकार, विद्रोह आणि बांधिलकी मानणारे असे दलित साहित्याचे स्वरूप सांगता येते.

दलित साहित्याची निर्मिती १९६० नंतर झाली. चीड आणि बंड ही या साहित्य चळवळीची दोन प्रमुख वैशिष्ट्ये होती; तर वेदना, विद्रोह आणि नकार ही या साहित्यातील महत्वाची तत्त्वे होती. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, विज्ञानिष्ठा, न्याय आणि लोकशाही ही मूल्ये दलित साहित्याचा मूलाधार आहेत. हिंदू समाजव्यवस्थेमध्ये जातीची उतरंड आहे. त्यामुळे धर्म, जात, रूढी, परंपरा अशी विषमता असून 'दलितत्व' हे या विषमतेचे अपत्य आहे. वंचित, उपेक्षित घटकांवर या विषमतावादी समाजव्यवस्थेने पिढ्यान्-पिढ्या अन्याय केला. त्याला विरोध करत शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा ही प्रेरणा घेऊन त्याविरुद्धचा लढा उभारला गेला. त्यामुळे दलित लेखकांची जबाबदारी

या विषमतेविरुद्ध लेखन करून लढा देणे ही आहे, असे हा साहित्यप्रवाह मानतो. ही जबाबदारी स्पष्ट करताना अणा भाऊ साठे म्हणतात, 'आम्ही दलित साहित्यिकांनी दलितांना वास्तव जगण्याच्या सर्व जुलुमातून मुक्त करणारे साहित्य निर्माण केले पाहिजे. शत्रूंवर मात करण्यासाठी आयुधापेक्षा विचार हे फार मोठे शत्रु आहे. ही इतिहासाची साक्ष असून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी देखील रक्तपातविरहित समाजपरिवर्तनासाठी शब्दशस्त्रांचाच वापर करून, आपत्या तत्त्वज्ञानाच्या सामर्थ्यावर भारतीय समाजात परिवर्तन घडवून आणले.' अणा भाऊ साठे यांनी त्याच शब्दसामर्थ्याची जाणीव ठेवून समाजप्रबोधनासाठी लेखनमाध्यम उपयुक्त असल्याचे दलित साहित्यिकांना सांगितले.

४. दलित साहित्य आणि सांस्कृतिक संघर्ष

दलित साहित्याने मराठीत एक वेगळे स्थान निर्माण केले. वैशिष्ट्यपूर्ण अनुभव आणि संवेदनविश्व यामुळे त्याची अधिकची चर्चा साहित्यक्षेत्रात झालेली दिसते. अस्पृश्यता आणि शोषण व्यवस्थेतून निर्माण झालेली समाजव्यवस्था आणि त्याला प्रखर विरोध करण्यासाठी केला गेलेला सामाजिक-सांस्कृतिक संघर्ष ही प्रेरणा, भूमिका दलित साहित्याच्या निर्मितीमागे आहे. महात्मा ज्योतिबा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी दिलेल्या विचार व तत्त्वज्ञानातून वर्षानुवर्ष गावकुसाबाहेर जीवन जगलेल्या व कायमची उपेक्षा आलेल्या समाजात आत्मभान जागृत करणारी ही जाणीव आहे. दलित साहित्यातून व्यक्त झालेला हा जीवनसंघर्ष सामाजिक-सांस्कृतिक संघर्ष कविता, कथा, कादंबरी, आत्मकथने, नाटक या साहित्यप्रकारातून व्यक्त झाला. विशेषत: दलित कविता व दलित आत्मकथने यांनी ही जाणीव अधिक समृद्ध केलेली दिसते.

दलित जाणीव म्हणजे लोकशाहीची जाणीव होय. 'स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व माणसाच्या मोठेपणाची ही जाणीव आहे,' असे बाबुराव बागुल म्हणतात; तर

‘मध्यमर्गीय समाजाने स्वीकारलेल्या जाणिवेला छेद देणारी नकार देणारी क्रांतिकारी जाणीव म्हणजे दलित जाणीव’ असे दया पवार म्हणतात. ‘दलित जाणीव ही महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक परिवर्तनातून निर्माण झालेली जाणीव होय, असे मत डॉ.भालचंद्र नेमाडे व्यक्त करतात तर दलित जाणीव म्हणजे दलित जीवनाच्या परिवर्तनाचा विचार आहे, सामाजिक बांधिलकीचे अतूट नाते आहे’ असे डॉ. वासुदेव मुलाटे यांचे मत आहे. एकूणच पारंपारिक समाजव्यवस्थेत दबल्या गेलेल्या अन्याय-अत्याचार सहन केलेल्या व त्याविरुद्धचा संघर्ष वेदना व विद्रोहाचा हुंकार देणारा देणारी ही जाणीव आहे. दलित साहित्यातून व्यक्त होणारा सांस्कृतिक विचार हा शोषणाविरुद्ध, माणुसकी नाकारणाच्या अमानुषपणे अन्याय अत्याचार करणाऱ्या व्यवस्थेविरुद्धचा विद्रोह आहे.अस्पृश्यता, जातीयता, सामाजिक-सांस्कृतिक अन्याय आहे. याला नकार देत त्याविरुद्धचा संघर्ष उभारण्याचा प्रयत्न दलित साहित्यातून या जाणिवेच्या साहित्यातून येताना दिसते.

५. कविता, आत्मकथन, कथा, काढंबरी व नाट्यलेखनातून व्यक्त झालेला सांस्कृतिक संघर्ष-

साधारणपणे १९६० पासून दलित जाणिवेचे साहित्य प्रभावीपणे व्यक्त होते. त्याआधी सुद्धा काही प्रमाणात लिलत व वैचारिक स्वरूपाच्या लेखनातून या प्रकारचा सामाजिक -सांस्कृतिक संघर्ष व्यक्त होताना दिसतो. पण दलित साहित्याचे, त्यातून व्यक्त होणाऱ्या सांस्कृतिक-सामाजिक संघर्षाचे स्वरूप वेगळे आहे. परिवर्तनवादी नव्या विचारांची मांडणी करणारे, माणूसपण जपणारे, मानवी मूल्यांचा विचार रुजविणारे असे हे साहित्य आहे. त्यामुळे दलित साहित्यातील जीवन, अनुभवविश्व, जाणिवा, वैचारिकता, भाषेची अभिव्यक्ती या सर्वच बाबतीत दलित साहित्याचे वेगळेपण आपल्या लक्षात येते.

महात्मा ज्योतिबा फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या प्रेरणेने वाड्मयीन दृष्ट्या सकस आणि

समृद्ध असे दलित साहित्य गेल्या साठ वर्षात निर्माण झाले. दलित साहित्यनिर्मितीची १९६० च्या सुमारास सुरुवात झाली. त्याच्याही आधी महात्मा फुले, शिवराम जानबा कांबळे, गोपाळबुवा वलंगकर, किसन फागू बनसोडे, भीमराव कर्डक, हरिभाऊ तोरणे यांच्या लेखनातून ही जाणीव व्यक्त होताना दिसते. वेदना, विद्रोह व नकार ही अस्मिता घेऊन अणाभाऊ साठे, शंकरराव खरात, बाबुराव बागुल, म. पि. चिटणीस, म. ना. वानखेडे, बंधु माधव अशा साहित्यिकांची पहिली पिढी १९५०-५२पासूनच लिहू लागलेली दिसते. १९६०नंतर या साहित्याला खरा बहर आला. आधीच्या पिढीतील लेखकांबरोबरच यशवंत मनोहर, गंगाधर पानतावणे, वामन निंबाळकर, नामदेव ढासळ, दया पवार, केशव मेश्राम, राजा ढाले, अर्जुन डांगळे, दत्ता भगत यांच्या पासून पुढे वामन होवाळ, प्रेमानंद गज्वी, शरणकुमार लिंबाळे, योगिराज वाघमारे, अशोक हृषकर, लोकनाथ यशवंत असे कितीतरी लेखक-कवी, कथाकार, नाटककार लेखन करताना दिसतात.

वेगवेगळ्या साहित्यप्रकारातून या सर्वच लेखकांचे साहित्य केवळ वेदना मांडणारे नाही तर त्याबद्दलचा संघर्ष आणि विद्रोह त्यातून व्यक्त होतो. माणसाचे माणूसपण जपून स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय, विज्ञाननिष्ठा विवेकवाद यावर आधारलेला सांस्कृतिक विचार दलित साहित्यातून व्यक्त होतो. दलित आत्मकथने हा यातील सर्वात महत्वाचा आविष्कार दिसतो. ‘सत्यासत्याशी मन केले ग्वाही, मानीयले नाही बहुमता’ अशा प्रखर सत्यनिष्ठेने स्वतःच्या आयुष्याकडे तटस्थपणे पाहण्याची दृष्टी आत्मकथनांमागे दिसते. रूढ असे संकेत बाजूला ठेवून सांगण्यासारखे खूप काही आहे आणि आता ते सांगितलेच पाहिजे या जाणिवेशी प्रामाणिक राहून या आत्मकथनांचा आविष्कार घडलेला दिसतो. दलित आत्मकथनांमधून हा संघर्ष अधिक तीव्रपणे व्यक्त होतो. हा सांस्कृतिक संघर्ष, व्यथा-वेदनांचा आविष्कार ज्यात प्राकषणी व्यक्त होतो त्यात प्र.ई. सोनकांबळे

(आठवणीचे पक्षी), दया पवार (बलुतं), लक्ष्मण माने (उपरा), माधव कोँडविलकर (मुळाम पोस्ट देवाचे गोठणे), शंकरराव खरात (तराळ अंतराळ), भीमराव गस्ती (बेरड) अशा कितीतरी आत्मकथनांचा सहज उल्लेख करता येईल.

दलित साहित्यातून सांस्कृतिक संघर्ष अधिक परिणामकारक व्यक्त झाला तो कविता या साहित्यप्रकारात. फुले, आंबेडकरांची सामाजिक परिवर्तनाची प्रेरणा घेऊन काव्यलेखनातून हा संस्कृती संघर्ष व्यक्त होताना दिसतो. ‘जग बदल घालुनी घाव, सांगून गेले मला भीमराव’ अशा शब्दात हा सांस्कृतिक संघर्ष अण्णाभाऊंनी व्यक्त केला. दलित साहित्य चळवळीतील कार्यकर्ते असणारे हे सर्व कवी व्यक्तिस्वातंत्र्य, सामाजिक विषमता अभावग्रस्तता, मानवीमूल्यांचा विचार संघर्षाच्या भूमिकेतूनच मांडतात. दलित कविता ही विसाव्या शतकातील एक ऐतिहासिक, सामाजिक व सांस्कृतिक वस्तुस्थिती आहे. पारंपरिक मराठी कवितेचे संकेत झुगारून देत साहित्य प्रवाहाला जोरदार धक्का दलित कवितेने दिला. दलित साहित्याची चळवळ त्यातही कवितेची निर्मिती ही एका नव्या समाजरचनेची संहिता होती. सामाजिक व गंभीर स्वरूपाची अनुभूती बदलत्या वर्तमानाशी सांगड घालत समकालीन जीवनाचे व संस्कृतीचे अनेक पदर या कवितेने उलगडून दाखविले. लोकजीवनाचा सामाजिक -सांस्कृतिक संघर्ष चित्रीत केला. भीमराव कर्डक, केशव मेश्राम, दया पवार, नामदेव ढसाळ, यशवंत मनोहर यांच्यापासून लहू कानडे, लोकनाथ यशवंत, भगवान भोईर यांच्यापर्यंत ही परंपरा सांगता येते. पुरुष लेखकांबरोबरच स्त्रियांच्या लेखनातूनही हा सांस्कृतिक संघर्ष परिणामकारकपणे व्यक्त होतो. हिरा बनसोड, ज्योती लांजेवार, कुमुद पावडे, प्रज्ञा दया पवार ही काही नावे सांगता येतील.

दलित कथा आणि कादंबरीतूनही हाच सांस्कृतिक संघर्ष व्यक्त होतो. अण्णाभाऊ साठे, शंकरराव

खरात, बाबुराव बागुल, सुखराम हिवराळे यांच्या कथा पहिल्या टप्प्यात दिसतात. पुढे केशव मेश्राम, वामन होवाळ, अर्जुन डांगळे, योगिराज वाघमारे, भीमसेन देठे असे अनेक कथालेखक समर्थ लेखन करताना दिसतात. माणसांची तीव्र, नाजूक दुःखे, वेधक व्यक्तिचित्रणे, वातावरणनिर्मिती, लोकभाषेचा वापर, निवेदन शैली अशा अनेक गुणविशेषांसह ही कथा आविष्कृत होते. त्याच बरोबर दलित कादंबरीतून सांस्कृतिक आविष्कार, संघर्ष परिणामकारकपणे व्यक्त होतो. फुले-आंबेडकरांच्या विचारातील मानवतावादी, परिवर्तनशील, प्रबोधन मूल्यांना स्वीकारून अण्णाभाऊ साठे, शंकरराव खरात, बाबुराव बागुल, केशव मेश्राम, बंधु माधव या पिढीतील कादंबरीकारांनी सांस्कृतिक संघर्ष प्रभावीपणे मांडला.

६. निष्कर्ष/निरीक्षणे -

थोडक्यात, स्वातंत्र्यपूर्वकाळात मराठी साहित्यातून मानवाचे शोषण, दुःख, त्याचा जीवनसंघर्ष, नातेसंबंध याचे म्हणावे तितके प्रभावी चित्रण आलेले दिसत नाही. दलित साहित्यातून हा सांस्कृतिक संघर्ष मांडला जात असताना आधीच्या कलावादाला, रंजनवादाला आव्हान निर्माण केले. नव्याने शिक्षित झालेला, जाणीव निर्माण झालेला लेखक उदयाला आला. गावपातळीवरील जात, धर्म, वर्ग पातळीवरील संघर्ष, शोषणव्यवस्था त्याचे तीव्र दर्शन व चिकित्सा दलित साहित्यातून होऊ लागली.

- १) स्वातंत्र्यपूर्वकाळात मराठी साहित्यातून मानवाचे शोषण, दुःख, त्याचा जीवनसंघर्ष, नातेसंबंध याचे म्हणावे तितके प्रभावी चित्रण आलेले दिसत नाही.
- २) दलित साहित्यातून हा सांस्कृतिक संघर्ष मांडला जात असताना आधीच्या कलावादाला, रंजनवादाला आव्हान दिले गेले.
- ३) नव्याने शिक्षित झालेला, जाणीव निर्माण झालेला लेखक वर्ग हा संघर्ष परिणामकारकपणे मांडतो.
- ४) सर्व पातळीवरील संघर्ष, शोषणव्यवस्था त्याचे तीव्र

दर्शन व चिकित्सा दलित साहित्यातून घडते.

- ५) सामाजिक व गंभीर स्वरूपाची अनुभूती बदलत्या वर्तमानाशी सांगड घालत समकालीन जीवनाचे व संस्कृतीचे अनेक पदर उलगळून दाखवले आहेत.
- ६) दलित साहित्याचे, त्यातून व्यक्त होणाऱ्या सांस्कृतिक-सामाजिक संघर्षाचे स्वरूप वेगळे आहे.
- ७) परिवर्तनवादी नव्याविचारांची मांडणी करणारे, माणूसपण जपणारे, मानवी मूल्यांचा विचार रुजविणारे असे हे साहित्य होय.
- ८) दलित साहित्यातील जीवन, अनुभवविश्व, जाणिवा, वैचारिकता, भाषेची अभिव्यक्ती- निराळेपण लक्षात येते.

७. समारोप

विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धापासून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे जीवनकार्य व विचारांमुळे दलित साहित्यनिर्मितीची प्रभावी अशी सर्जनशील मानसिकता तयार होत होती आणि पुढच्या उत्तरार्धात १९५५-५६ पासून दलित साहित्य वाढत व विकसित होत गेले. अस्पृश्यता आणि शोषणव्यवस्थेतून निर्माण झालेली समाजव्यवस्था आणि त्याला प्रखर विरोध करण्यासाठी केला गेलेला सामाजिक-सांस्कृतिक संघर्ष ही प्रेरणा, भूमिका दलित साहित्याच्या निर्मितीमागे आहे. दलित साहित्याचे, त्यातून व्यक्त होणाऱ्या सांस्कृतिक-सामाजिक संघर्षाचे स्वरूप वेगळे आहे. परिवर्तनवादी नव्या विचारांची मांडणी करणारे, माणूसपण जपणारे, मानवी मूल्यांचा विचार रुजविणारे हे साहित्य आहे. त्यामुळे दलित साहित्यातील जीवन, अनुभवविश्व,

जाणिवा, वैचारिकता, भाषेची अभिव्यक्ती या बाबतीत दलित साहित्याचे वेगळेपण आपल्या लक्षात येते.

संदर्भग्रंथ

१. डांगळे अर्जुन (संपादक), ‘दलित साहित्य : एक अभ्यास’ महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई प्रथमावृत्ती १९७८.
२. ठाकूर भगवान, ‘आंबेडकरी साहित्य स्थिती आणि स्थित्यांतरे’ - आकांक्षा प्रकाशन, नागपूर २००९.
३. लिंबाळे शरणकुमार, ‘शतकातील दलित विचार,’ दिलीपराज प्रकाशन प्रा. लि. पुणे, प्रथमावृत्ती, जुलै २००१.
४. रणसुभे विलास (संपादक), ‘बदलते मराठी साहित्य आणि संस्कृती,’ श्रमिक प्रतिष्ठान कोल्हापूर, पहिली आवृत्ती २०१३.
५. पवार गो. मा. व हातकण्गलेकर म. द. (संपादक), ‘मराठी साहित्य प्रेरणा व स्वरूप’ (१९५० - १९७५) पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई पहिली, आवृत्ती १९८६.
६. शहा मृणालिनी व टिळक विद्या गौरी, (संपादक) ‘आधुनिक मराठी साहित्य आणि सामाजिकता’ - पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे. प्रथमावृत्ती २७ मार्च २००७.
७. बागले प्रभाकर, ‘साहित्य आणि सांस्कृतिक संवेदन’ - शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर, २०१४.
८. जाधव रा. ग., ‘साहित्य : बदलते परिप्रेक्ष्य’ - , पद्मगंधा प्रकाशन पुणे, २०११

सांस्कृतिक विचार आणि प्रबोधनपर नाट्यप्रकंपका

- रमेश माने

प्रबोधनात्मक नाट्यपरंपरा समजून घेण्याआधी आपणास प्रबोधन या शब्दाबद्दल समजून घेणे महत्वाचे ठेरेल. साधारणतः इंग्रजांच्या आगमनानंतर 'प्रबोधन' हा शब्द आपल्याकडे हळूहळू रुजत गेला. अर्थात हा शब्द नुसता शब्द नव्हता, तर त्या अनुषंगाने एक विचारधारा रुजत गेली. ही नवी विचारधारा येण्यामध्ये, रुजण्यामध्ये आणखीही काही घटक आहेत. औद्योगिकीकरण आणि यांत्रिकीकरण हा एक महत्वाचा घटक आहेच. इंग्रजीतून येथे आलेले विचारही त्याला कारण आहेच. याशिवाय इंग्रजी सत्तेने सुरु केलेल्या सार्वत्रिक शिक्षणाचा वाटाही यात आहे. "इंग्रजांच्या आगमनानंतर स्वातंत्र्य, समता, बंधुता या संकल्पना आपल्या देशात आल्या. याचा अर्थ असा की ही मूळ्ये प्रत्यक्ष जीवनात राबविण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न सुरु झाले. लेखनही सुरु झाले. यातून पुढे सामाजिक न्याय, सहिष्णुता यासारख्या संकल्पना विकसित होत गेल्या."^१

भारतामध्ये बाराव्या-तेराव्या शतकानंतर अशा काही चळवळी सुरु झाल्या आहेत असे दिसते. महाराष्ट्रापुरते बोलायचे झाले तर वारकरी आणि महानुभाव हे दोन्ही संप्रदाय आपल्या काळातील समाज चौकट खिळखिळी करण्याचा प्रयत्न करतात. ब्रिटिश आगमनापासून ते स्वातंत्र्य मिळेपर्यंतचा कालखंड भारतीय इतिहासात प्रबोधनाचा कालखंड म्हणून ओळखला जातो. युरोपियनांचे भारतात आगमन झाल्यानंतर पाश्चात्य संस्कृती आणि शिक्षण प्रक्रियेतून भारतीयांचा युरोपातील प्रबोधनकालीन घडामोर्डीशी परिचय झाला. काही उच्चशिक्षित भारतीय यामुळे प्रेरित झाले आणि अशाच प्रकारे प्रबोधनाची चळवळ भारतातही घडवून आणावी असे त्यांना वाटले.

"भारतातील प्रबोधनाची उद्दिष्टे मुख्यतः भारतीय संस्कृतीला तिची प्रतिष्ठा पुन्हा एकदा प्राप्त करून देणे, परंपरेच्या, रुढीच्या चौकटीत बंदिस्त झाल्यामुळे साचेबंद झालेल्या समाजाला संघटित करणे, त्याल एकात्मता प्राप्त करून देणे आणि विज्ञान, तंत्रज्ञानात्मक संशोधनाला चालना देऊन बुधिवाद, इहवाद, व्यक्तीवाद या तत्त्वांच्या आणि स्वातंत्र्य, समता, बंधुभाव, न्याय या मूल्यांच्या आधाराने समाजाची घडी बसविणे अशी होती."^२

'नाटक' हा एक स्वतंत्र वाङ्मयप्रकार आहे. 'दृक्श्राव्य' हे नाटकाचे व्यवच्छेदक लक्षण मानले जाते. नाटक वाङ्मय प्रकाराचे वेगळेपण व वैशिष्ट्ये नोंदविताना डॉ. अरुण प्रभुणे यांनी म्हटले आहे की, "नाटक हा एक महत्वाचा व वैशिष्ट्यपूर्ण वाङ्मयप्रकार आहे. तो श्राव्य आणि दृष्य आहे. म्हणूनच भारतीय साहित्यशास्त्राने 'श्रव्यकाव्य' असा सार्थ शब्द यासाठी उपयोजिला आहे. वाचक आणि प्रेक्षक अशा दोन्ही प्रकारच्या रसिकांना श्रेष्ठ दर्जाचा आनंद प्राप्त करून देण्याचे सामर्थ्य या वाङ्मयप्रकारात आहे. इतर वाङ्मयप्रकारापेक्षा हे त्याचे वेगळेपण व वैशिष्ट्ये आहे."^३

मराठी नाट्यलेखनाची परंपरा तशी जुनीच आहे. ही १९ व्या शतकात झालेली दिसते. साधारणतः पावणेदेनशेच्या आसपास वर्ष झाली आहे. यावरून मराठी नाटकाचे प्रौढपण आपल्या लक्षात येते. विष्णुदास भावे यांच्या १८४३ साली प्रकाशित झालेल्या 'सीतास्वयंवर' पासून मराठी नाट्यलेखनाची सुरुवात झालेली आहे. प्रारंभी पौराणिक व ऐतिहासिक नाटकांच्या निर्मितीचा हेतू रंजनाचा आणि लोकांच्या मनात पुराणकथांचे आकर्षण हाच दिसतो. पुढे

बदलत्या सामाजिक परिस्थितीनुसार सामाजिक नाटकांची निर्मिती होऊ लागली. या आधी खेडेगावात लोकांच्या मनोरंजनाचे साधन तमाशा हेच होते. लळित, भारुड, दशावतार, वासुदेव इत्यादी कलांच्या माध्यमातून लोकरंगभूमीचे योगदान वैशिष्ट्यपूर्ण ठरले आहे. विविध कालखंडात अनेकविध नाटककारांनी आपल्या नाटकातून विविधांगी सामाजिक प्रश्न मांडले आहेत. प्रारंभीचे मराठी नाटक हे सेक्सपियर, इप्सेन, चेकाव्ह यांच्या नाट्यतंत्राच्या प्रभावाखाली लिहिले गेले. त्यानंतर साधारणत: स्वातंत्र्योत्तर काळात युरोपीयन नाटककारांच्या प्रभावाने मराठी नाट्यलेखन होऊ लागले होते. त्यात ॲब्सडे थिअटर आणि ब्रेष्ट यांचा प्रभाव जाणवतो. मराठी प्रबोधनपर नाट्यलेखनाची परंपरा आपणास वर्गीकरणाच्या माध्यमातून समजून घेण्यास सोयीचे होईल.

प्रबोधनपर सामाजिक नाटके

प्रबोधनपर मराठी सामाजिक नाट्यपरंपरा समजून घेत असतांना आपणास महात्मा फुलेंच्या १८५५ साली प्रकाशित झालेल्या ‘तृतीयरत्न’ या नाटकाचा आवर्जून विचार करावा लागतो. तृतीयरत्न मधून तत्कालीन काही प्रवृत्तींनी आपल्या केवळ स्वार्थासाठी देवाचे नाव पुढे करून शूद्रातिशूद्रांना फसविण्याचे जे कर्मकांड प्रस्तुत केले व अंधश्रेधा जोपासल्या त्याचे स्वरूप या नाटकातून महात्मा फुले यांनी उघड केले आहे. “समतेच्या प्रसारासाठी व माणुसकीच्या उद्धारासाठी त्यांनी आपले विचार प्रसारित केले आहेत.”^४ म्हणून या नाटकापासून मराठी प्रबोधनपर नाटकाची बीजे सापडतात.

मामा वरेकर यांनीही त्या काळात सामाजिक प्रबोधनपर नाटके लिहिली आहेत. ‘हाच मुलाचा बाप’ या नाटकात हुंड्याचा प्रश्न मांडला आहे. ‘तुरुंगाच्या दारात’ या नाटकातून अस्पृश्यता निवारण चळवळी संदर्भातील प्रबोधन येते. तर ‘कोरडी करामत’ या नाटकातून दारुबंदी आणि त्यासंदर्भातील चळवळ

येते. ‘सोन्याचा कळस’ या नाटकात कामगार चळवळबाबतीत प्रबोधनात्मक विचार मांडले आहेत. याशिवाय ‘जागती ज्योत’, ‘पाणीपुण्य’ व ‘समोरासमोर’ या तीनही नाटकात स्त्री चळवळ हे विषय आले आहेत. तत्कालीन स्त्री संदर्भातील प्रश्नांसंदर्भात सांस्कृतिक अंगानेही मूलगामी चिंतन केले आहे.

रा. ग. गडकरी यांच्या ‘एकच प्याला’ मधून सिंधु या नायिकेच्या माध्यमातून सामाजिक शोकांतिका मांडली आहे. मराठी नाट्यपरंपरेत अत्यंत महत्वाचे आणि मैलाचा दगड ठरलेले हे नाटक आहे. प्र. के. अत्रे यांनी ‘घराबाहेर’ या नाटकातून निर्मला या नायिकेसंदर्भातील जीवन चित्रित केले आहे. पुरुषाची भोगलालसा हा विषय अत्रे यांनी मांडला आहे. निर्मलेची अगतिकता, विकलता प्रकट केली आहे. “या नाटकातून पुरुष स्त्रीला केवळ भोगवस्तू मानतात. तिची शिकार करण्यातून आसुरी आनंद मिळवितात, तिच्या चारित्र्यावर चिखलफेक करतात. एकूणच सामाजिक विकृती अत्रेंनी नाटकातून चित्रित केली आहे. त्याचप्रमाणे ‘जग काय म्हणेन’ या नाटकातून पुरुषांची भोगलालसा, सुखवादाच्या आत्मकेंद्रित प्रकृतीमधून डोकावणारी सामाजिक विकृती, अर्थार्जन करणाऱ्या प्रौढ कुमारिकांची विवाहसमस्या येतात.”^५

शेक्सपियरच्या ‘किंग लीअर’ या नाटकाच्या धर्तीवर वि. वा. शिरवाडकर यांनी १९७१ साली ‘नटसप्राट’ नाटक लिहिले. त्यातून गणपतराव बेलवलकर अर्थात आप्पासाहेब बेलवलकर या नटसप्राटाची व त्यांच्यासह त्यांच्या पत्नीची शोकांतिका मांडणारे हे नाटक आहे. ही नुसती गणपतराव बेलवलकरांची शोकांतिका नसून प्रातिनिधिक स्वरूपाची एकूणच सामाजिक शोकांतिका मांडणारी ही शोकात्मयुक्त नाट्यकृती आहे. विजय तेंडुलकर यांनी ‘श्रीमंत’ (१९५५) या नाटकातून आर्थिक श्रीमंती आणि नैतिक श्रीमंती यातील मूल्यसंघर्ष चित्रित केलेला आहे. आर्थिक श्रीमंती व्यावहारिक जीवनात किंबहुना तात्विक जीवनात दुय्यम ठरलेली

आहे. सासू-सासरे आणि मुलगी जावई व मुलगा या नात्यातील पात्रांच्या अनुषंगाने श्रीमंत नाटकातून एका श्रीमंती बड्या घरात पैसा-श्रीमंती असून सुख-समाधान नाही. पैसाच शर्व काही असतो असे नाही. कधी कधी नैतिकताही विजय मिळवू शकते, याची जाणीव प्रस्तुत नाटकातून होते.

जयवंत दळवी यांनी 'संध्याछाया' नाटकातून वृद्धांच्या समस्या मांडल्या आहेत. एक समस्याप्रधान नाटक म्हणून त्याकडे पाहिले जाते. या नाटकातील नाना आणि नानी यांचे म्हातारपणी असहाय्य, एकाकी जगणे हे वाचकांना अस्वस्थ करते. त्यांना दोन मुळे आहेत. एक सैन्यात तर दुसरा परदेशात वास्तव्याला असतो. परंतु आयुष्याच्या शेवटी शेवटी ते आपल्या जवळ नाहीत. त्यांना आपण एकाकी आहोत याची शोकात्म जाणीव होते. आपले उरलेले आयुष्य कसे जाईल याची भीती असते. शेवटी दोघेही एकदमच आत्मघाताचा अर्थात स्वतःला संपवण्याचा विचार करून झोपेच्या गोळ्या घेतात. झोपेतच मरण पावतात. या नाटकासंदर्भात वि. भा. नेमाडे म्हणतात - "हे नाटक केवळ कोणातरी म्हातारा-म्हातारीचे, त्यांच्या व्यक्तिगत एकाकी, दुःखी जीवनाचे नाही, तर ते जीवन मूल्यांच्यासंदर्भात विचार करायला लावणारे नाटक आहे."⁶

दळवीनी 'स्पर्श' या नाटकातून कुष्ठरोग झालेल्या स्त्रीचे दुःख मांडले आहे. कुष्ठरोग झालेल्या स्त्रीकडे समाज कोणत्या दृष्टीने बघतो त्याचे तपशील लेखकाने दिले आहेत. कुटुंबातील रक्ताची नातीही हळूहळू कशी दुरावतात, त्याचे भेदक चित्रण दळवीनी केले आहे. एकूणच सूचकपणे कुष्ठरोगासंदर्भातील प्रबोधन लेखकाने केले आहे. समाज आणि संस्कृतीच्या अंगाने हे नाटक चिंतनशील आहे. मानवी भावभावनांचा विशेषत: स्त्रीसहवेदनेचा हृदय भाव मांडणारे हे नाटक आहे.

जयंत पवार यांचे 'अधांतर' या नाटकातून

मुंबईच्या मिलकामगारांचे जगणे मांडले आहे. मिल बंद पडल्याने एका कुटुंबाची वाताहत कशी होते त्याचे वास्तवदर्शी चित्रण केले आहे. पैसा नसल्यामुळे कुटुंबकलह कसा निर्माण होतो त्याची उदाहरणे या नाटकात येतात. पुरुषी मानसिकता स्त्रीला कशी वेगवेगळ्या निमित्ताने जबाबदार ठरवते. त्याचे तपशील प्रस्तुत नाटकात येतात. मुलगा नरु नको त्या मार्गाने जातो तर मुलगी मंजू भलत्याच मार्गाने जाते. अशा अनेक घटना वाचकांना-रसिकांना अस्वस्थ करतात. प्रशांत दळवी यांचे 'चारचौधी' हे नाटकही यादृष्टीने महत्वाचे आहे. या नाटकात आई आणि तिच्या तीन मुली येतात. आई जशी पुरुषी वर्चस्वाखाली भरडली गेली काहीशा प्रमाणात तिच्या तीनही मुलींनाही पुरुषी समाजव्यवस्थेत वाईटच वागणूक मिळते. काळ बदलतोय पण स्त्रियांचे प्रश्न मात्र पुरेसे सुटत नाहीत. नाटकातल्या या चारी अर्थात चारचौधी ह्याचा आधुनिक काळात दुष्यम ठरत आहेत याची अनुभूती 'चारचौधी' वाचतांना येते. एकूणच स्त्रीदुःखाचे, स्त्रीवादाचे आणि स्त्री प्रबोधनाचे हे नाटक सूचकपणे काम करते.

संजय पवार यांचे 'ठष्ट' हे नाटक सामाजिक, स्त्रीजीवनासंदर्भात अत्यंत महत्वाचे आहे. महिला निकेतन या होस्टेलवर राहणाऱ्या या उच्चशिक्षित मुली-स्त्रिया आहेत. त्यात प्रीती गुंदेच्या, सुलभा, अनामिका, कावेरी, अक्षता या समवयस्क तरुणी राहतात. या ठरलेली लग्ने मोडलेल्या या मुली आहेत. या तरुणी आधुनिक काळातील तरुणी आहेत. ते नवे जगणे मान्य करतात. त्यांना जुनी परंपरा, संस्कृती मान्य नाही. या सर्वच बोल्ड आहेत. संस्कृतीविरोधात त्या बोलू लागतात. आपल्या आवडीप्रमाणे जगू पाहतात. स्वातंत्र्य मिळाले तर ते आपल्याला मिळावे. पुरुषीवृत्तीला ते छेद देतात. ते सर्व स्वचंदपणे जगतात. शिवाय समाजाचा, संस्कृतीचा मूलाहिजा बाळगत नाही आणि आपण काही वाईटही वागत नाही असे सूचनही ते करत राहतात.

प्रबोधपर दलित नाटके

स्वातंत्र्यपूर्व काळातील आंबेडकरी जलसे आणि सत्यशोधक जलसे या माध्यमातून दलित जाणीव व्यक्त होत होती. या जलशांना लोककलेचा गाभा आणि वारसा होता. कालांतराने दलित साहित्यातील कथा, कविता, आत्मकथने १९८० च्या आसपास दलित नाटके येऊ लागली होती त्याआधी १९५६ साली म. भी. चिटणीस यांचे 'युगायात्रा' हे नाटक आले. प्राचीन काळापासून वर्तमान क्षणापर्यंत दलित समाजावर होणाऱ्या अत्याराचे चित्र या नाटकात आले आहे. "वेदना आणि विद्रोह ही दलित नाट्यलेखनाची मूळगामी प्रेरणा आहे. खरे तर ती एकूणच दलित साहित्यविषयक निर्मिती मागची प्रेरणा आहे. ही वेदना कशाची आहे? तर ती हजारो वर्षे या देशातील सर्व समाजाने दलित समाजाचा जो मानसिक, शारीरिक असा सर्वकष स्वरूपाचा छळ केला, त्यांना माणूस म्हणून वागू दिले नाही ती वेदना आहे."^{१७} मूळच्या वेदनेची ठसठस वाढू लागली. त्या वेदनेतून विद्रोहाचा हुंकार निर्माण झाला. पुढे या जाणिवेतून दलित नाट्याची निर्मिती झालेली दिसते.

'काळोखाच्या गर्भात' हे भि. शि. शिंदे यांचे नाटक आहे. या नाटकातून दलित जीवनावरील अत्याचाराचे चित्रण केले आहे. शिवाय त्यातून अन्यायाला सामोरे जाण्याचा मार्गही स्पष्ट केला आहे. 'ईश्वर आणि धर्माच्या नावाखाली आम्ही कुठल्याही मानवाला पायदळी तुडविले जाऊ देणार नाही. तसे झाले तर आम्ही बंड करु' असे नायकाचे विधान प्रबोधनात्मकतेची आणि विद्रोहाची जाणीव करून देते. 'वाटा-पळवाटा' या नाटकातून दत्ता भगत यांनी दलितांमधील अंतर्गत संघर्षाचे चित्रण केले आहे. या नाटकात तीन पिढ्यांचा संघर्ष येतो. त्यातील पहिली पिढी ब्रिटिश राजवटीतील अशिक्षित, दुसरी पिढी प्रामाणिक आणि निष्ठावान, सुशिक्षित थोडे स्थैर्य लाभलेली तर तिसरी पिढी स्वातंत्र्योत्तर काळातील परिवर्तनाची गती आणि अपेक्षा ह्यातील व्यस्त प्रमाणामुळे संतापलेली धाडसी

पण लोकशाहीवरचा विश्वास गमावून बसलेली दिसते. "सत्तेच्या राजकारणामुळे दलित समाजाची आणि चळवळीची झालेली फरपट व्यक्त करणारे हे नाटक आहे. तसेच दलित चळवळीचा सोयीस्कर लाभ घेऊन स्वतःचा स्वार्थ साधून घेणारे पुष्कळ महाभाग आहेत त्यांना समोर ठेवून हे नाटक लिहिले आहे."^{१८}

'तनमाजोरी' या नाटकातून प्रेमानंद गज्जी यांनी वेठबिगारी, गुलामगिरी या प्रथेविरोधात बंड करण्याची, चळवळी, संघटनेशिवाय पर्याय नाही हे सुचिविष्ण्यासाठी या नाटकाची निर्मिती केली आहे. उपेक्षित अभावग्रस्त, वंचित अशा समूहाचे चित्रण करून परिवर्तनाची आणि प्रबोधनाची दिशा दिली आहे. प्रेमानंद गज्जी यांचे दुसरे 'देवनगरी' हे एक महत्वाचे व विंतनशील नाटक आहे. सांस्कृतिक स्तरावरून दलितांमध्ये कसे अत्याचार होतात याचे दर्शन या नाटकात घडते. शिवाय देवदासीविषयीचा सामाजिक अन्याय येथे मांडला आहे. अंधश्रद्धेवरही हे नाटक प्रकाश टाकते.

टेक्सास गायकवाड यांनी 'आम्ही देशाचे मारेकरी' या नाटकात हिंदुत्ववादी निष्ठा असणाऱ्या लोकांची देश-धर्मविषयक संकुचित दृष्टी कशी आहे यासंदर्भातील विचार आला आहे. रामनाथ चळ्हाण यांनीही दलित नाट्यलेखनात मोलाची भर घातली आहे. त्यांनी 'साक्षीपुरम' या नाटकातून मोनाक्षीपुरममध्ये काही वर्षापूर्वी घडलेल्या घटनांच्या संदर्भात हिंदू-मुसलमान आणि दलित यांच्यातील तणावाचे, त्या निमित्ताने निर्माण झालेल्या धर्म आणि संस्कृतीविषयक प्रश्नांचे विदारक चित्र उभे केले आहे. याशिवाय त्यांचे 'बामनवाडा' हे नाटकही अत्यंत बहुचर्चित ठरले आहे. आंतरजातीय विवाह होऊन शिक्षित असूनही सर्व समाज दलिताला आपला मानत नाही. त्यांच्या मनातून दलित-सर्व छा भेद जात नाही. हे भेदक सत्य या नाटकात येते. एकूण जातीनिर्मूलनाच्या संदर्भात हे नाटक प्रबोधन ठरते.

कमलाकर रहाट यांनी 'नरबळी' या नाटकातून

अंधश्रद्धेमुळे दलितांना कोणत्या प्रकारचे अत्याचार भोगावे लागतात त्याचे चित्रण केले आहे. तसेच अरुण कुमार इंगळे यांनी ‘काय रं’ या नाटकाच्या माध्यमातून दलितांमधील अनेक पातळ्यांवरचा आंतरिक संघर्ष उभा केला आहे. माणूस आणि संस्कृती यांचे परस्पर संबंध कसे दाहक आहेत याचेही चित्रण परिणामकारकपणे केले आहे.

एकूण वरील दलित नाटकांच्या निमित्ताने असे म्हणता येते की, या नाटकातून परिवर्तनाचे सामर्थ्य दिसून येते, धर्म-संस्कृतीची चिकित्सा केलेली दिसून येते. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय इत्यादी जीवनमूल्यांचा आग्रह धरणारी आणि प्रबोधमूल्ये जपणारी ही नाटके आहेत.

प्रबोधनपर राजकीय नाटके

मराठी नाट्यलेखनात जेवढी सामाजिक नाटके लिहिली गेलीत त्यातुलनेने राजकीय स्वरूपाची नाटके लिहिली गेली नाहीत. मुळात आधी सामाजिक परिवर्तन होणे काळाची गरज होती म्हणून १९ व्या शतकात सुधारकांनी समाजप्रबोधनाची कास धरली. त्यामुळे त्यासाठी सामाजिक जीवनावरचे साहित्य लिहिणे महत्त्वाचे वाटले. नाटकाच्या बाबतीतही तेच म्हणता येईल. सामाजिक नाटकांच्या नंतर राजकीय नाटके काही प्रमाणावर लिहिली गेली. राजकीय जीवनावरची नाटके खन्या अर्थने स्वातंत्र्योतर कालखंडात निर्माण झाली. शहरी जीवनातील राजकारणासह हळूहळू ग्रामीण राजकारणानेही नवे वळण घेतले. त्याचा परिणाम लोकजीवनावर होऊ लागला. हळूहळू राजकारण दिलीपासून गळीत आले आणि गळीपासून दिलीत गेले. त्यामुळे राजकारणात पूर्वी जशी निष्ठा होती तशी नंतरच्या काळात राहिली नाही. त्याचे प्रतिबिंब मराठी नाटकात उमटलेले दिसते. ते काही नाटकांमधून बघता येईल.

‘सूर्योस्त’ हे जयवंत दळवी यांचे एक वैशिष्टपूर्ण राजकीय जीवनावर भाष्य करणारे नाटक आहे. या

नाटकात बाप-लेकांमधील राजकारणासंदर्भातला संघर्ष आहे. “राजकारणापायी बाप-लेकांमधील दरी हळूहळू रुंदावत जाते. येनकेन प्रकारे सत्ता टिकविणे या विचाराने बाळासाहेब वेडा झालेला असल्याने भ्रष्टाचाराला खतपाणी घालतो. मुलाने पोसलेल्या भ्रष्ट पिलावळीविरुद्ध आपाजी संघर्षात्मक पवित्रा घेतात. त्यामुळे हा संघर्ष कौटुंबिक पातळीवरून न राहता भ्रष्टाचार ही सामाजिक कीड असल्याने, सामाजिक पातळीवर येतो. बापाला अट्टाविसाब्या मजल्यावरून फेकून देतो. येथे आपाजीचा खून होतो परंतु वेडाच्या भरात आपाजींनी आत्महत्या केली अशी अफवा पसरवली जाते. भ्रष्टाचाराविरोधी आंदोलन करणाऱ्या व प्रतिकूल परिस्थितीतही झगडणाऱ्या एका सूर्योर्चा अस्त होतो.”^{१९} भ्रष्टाचार करणारी माणसे कोणत्या थराला जाऊ शकतात याचे वास्तव चित्र प्रस्तुत नाटकात येते.

‘मुख्यमंत्री’ (१९७९) हे नाटक वि. वा. शिरवाडकर यांनी लिहिले आहे. दळवींच्या नाटकातील मुख्यमंत्री हा भ्रष्ट आहे. भ्रष्टाचाराला खतपाणी घालणारा आहे. परंतु मुख्यमंत्री नाटकातील मुख्यमंत्री हा सत्त्वशील वृत्तीचा आहे. मात्र त्यांना भोवतालचे राजकारण आणि आपल्या पक्षश्रेष्ठींच्या दबावापोटी किंबहुना सभोवतालच्या राजकारणाचा उबग येऊन भ्रष्टाचार, अनाचार आणि मनाविरुद्ध वागण्याची धडपड असह्य होऊन शेवटी कंटाळून आत्महत्या करावी लागते. म्हणजे सूर्योस्तमधील आपाजी हा सत्त्वशील अशा समाजाभिमुखवृत्तीचा माणूस. त्याला गढूळ राजकारणामुळे कसे संपवले जाते त्याची उदाहरणे या दोन्ही नाटकामधून आली आहेत.

‘उद्धवस्त धर्मशाळा’ हे गो. पु. देशपांडे यांचे एक महत्त्वाचे व राजकीय नाटक आहे. एका तत्त्वनिष्ठ व्यक्तीचा राजकारणात आल्यावर भोवतालचे राजकारण पाहून आणि अनुभूतीतून त्याला त्याचा भ्रमनिरास झाल्याचे वाटते. त्याचे विश्लेषण प्रस्तुत नाटकात आले आहे. कालांतराने तो पक्ष सोडतो. स्वतंत्रपणे आपल्या

निष्ठेतून कार्य करीत राहतो. कारण ती त्याची निष्ठा असते. त्याचे ते एक अस्तित्व झालेले असते. खरं म्हणजे त्याचा तो एक आत्माच समजतो. विविध कारणाने विरोधक त्याला अडकवत असतात, फसवतात. एकूणच सच्चा वृत्तीच्या तत्वनिष्ठ कार्यकर्त्याच्या मनाची कोंडी गो. पु. देशपांडे यांनी 'उद्धवस्त धर्मशाळा' या नाटकातून फोडली आहे. रा. र. बोराडे यांच्या 'आमदार सौभाग्यवती' या कादंबरीवरून श्रीनिवास जोशी यांनी 'आमदार सौभाग्यवती' याच नावाने त्या कादंबरीचे नाट्यरूपांतर केले आहे. ग्रामीण राजकारणाचे भयावह रूप त्यातून त्यांनी मांडले आहे. राजकारणामुळे एका कुटुंबाची सांसारिक वाताहत कशी होते त्याचे चित्रण त्यात आले आहे.

प्रबोधनपर स्त्रीलिखित नाटके

भारतीय समाजव्यवस्थेत पुरुषसत्ताक व्यवस्था असल्यामुळे पिढ्यान्पिढ्यापासून स्त्री जातीवर अन्याय होत आला आहे. मग त्यात आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, शिक्षण, सांस्कृतिकता, कुटुंब इत्यादी क्षेत्राचा उल्लेख करता येईल. अशा सर्वच क्षेत्रात स्त्रीला पुरुषीव्यवस्थेने उपेक्षित ठेवले. तिला दुय्यम मानले. पुरुष स्वतः केंद्रस्थानी राहिला आणि स्त्रीला मात्र परिघावरच ठेवले. तिला चूल आणि मूल एवढ्यापूरताच मर्यादित ठेवले. त्यामुळे ती पुरुषाच्या तुलनेने मागे पडली. परंतु स्वातंत्र्यानंतर राज्यघटनेच्या माध्यमातून सर्वस्तरातील स्त्रियांना लिहिण्याचा, शिक्षण घेण्याचा आपल्या हक्कांचा, न्यायाचा, व्यक्त होण्याचा अधिकार प्राप्त झाला. त्यातून पुढे स्त्रिया प्रगल्भ होत गेल्या. आपणीही एक माणूस आहोत याची प्रथम प्रकर्षणे जाणीव झाली. त्यातून तिला अस्मितेची ओळख झाली. पुढे ती धार्मिक, आर्थिक गुलामगिरीतून मुक्त व्हावी, तिला स्वतःच्या व्यक्तिमत्त्वासाठी स्वातंत्र्य मिळावे यादृष्टीने सर्व स्त्री नाटककार लिहितांना दिसतात. यात स्वातंत्र्योतर असे कालखंड सोयीसाठी समजून घेता येतील.

स्वातंत्र्यपूर्वकाळात सोनाबाई केळकर यांनी १८९६ साली 'संगीत छत्रपती संभाजी' हे पाच अंकी नाटक लिहिले आहे. हे नाटक संभाजी महाराजांच्या जीवनावर आधारित आहे. त्या पहिल्या स्त्री नाटककार म्हणून ओळखल्या जातात. पुढे काशीबाई फडके, हिराबाई पेडणेकर, गिरजाबाई केळकर इत्यादी स्त्री नाटककार लिहितांना दिसतात. मालती तेंडुलकरांनी 'अर्धांगी' (१९३३) या नाटकातून घटस्फोटाचा विषय मांडला आहे. आनंदीबाई किलोस्कर यांनी 'नव्या वाटा' (१९४३) घटस्फोटाचा विषय मांडतात. शिवाय स्त्री जीवनातील हुंडा, वधूपरीक्षा हे प्रश्न मांडले आहेत. त्याचबरोबर वैवाहिक जीवनातील समस्याही मांडल्या आहेत. मालतीबाई बेडेकर यांनी परित्यक्ता स्त्रियांचे प्रश्न मांडले आहेत. नव्याने टाकलेल्या स्त्रियांकडे पाहण्याचा तत्कालीन समाजाचा दृष्टिकोन कसा दूषित होता याची प्रचिती त्यांच्या नाटकातून येते.

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात खन्या अर्थाने स्त्री लिखित नाटकाला मान्यता मिळाली. स्त्रीमुक्ती लढा, स्त्री स्वातंत्र्य, स्त्री प्रश्न, स्त्रीचे जगणे, तिच्या मनाची होणारी घालमेल इत्यादीचे चित्रण केले आहे. ती नाटके पुढील प्रमाणे 'कक्षा' (तारा वनारसे), 'बाधा', 'खून पाहावा करून' (सरिता पत्की), 'हिरा जो भंगला नाही' (मालतीबाई बेडेकर), 'कल्याणी' (ज्योत्स्ना देवधर), 'आराधना' (ज्योत्स्ना भोळे), 'लाल बंगळी' (कुसुम अभ्यंकर), 'नांदा सौख्य भरे', 'माझा खेळ मांडू दे' (सई परांजपे), 'कळी एक उमलली होती', 'हा खेळ सावल्यांचा' (शिरीष पै), 'मुलगी झाली हो' (ज्योती म्हापसेकर) इत्यादी स्त्री नाटककारांनी आपापल्या अनुभवाला मुखर केले आहे. आधुनिक काळातील जीवनदर्शन घडविले आहे. त्यासाठी स्त्री चळवळीचा आधारही घेतला आहे. एकूणच स्त्री नाटककारांनी भोवताचे वास्तव मांडून स्त्री नाट्यलेखनाची परंपरा पुढे नेली आहे असे म्हणता येते. डॉ. मुंधरा कोराने या विषयी म्हणतात - "स्त्री मुक्तीचा जाणीवपूर्वक प्रचार

करण्याचा हेतू मनात ठेवून या नाटकांची निर्मिती केली आहे.”^{१०}

निष्कर्ष

- * मराठी प्रबोधनपर साहित्याची परंपरा ही एकोणिसाव्या शतकापासून सुरु झालेली दिसते. यापूर्वी महानुभाव आणि वारकरी साहित्यातून हा प्रयत्न झाला आहे.
- * स्वातंत्र्यपूर्वकाळात महात्मा फुलेच्या ‘तृतीयरत्न’ या नाटकापासून प्रबोधनाची परंपरा सुरु झालेली दिसते.
- नंतरच्या काळात मामा वरेकर यांनी ‘हाच मुलाचा बाप’, प्र. के. अत्रे यांनी ‘घराबाहेर’ अशा नाटकातून सामाजिक प्रश्नांवर लेखन केले.
- * स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील प्रबोधनपर नाटके वास्तवाच्या गाभ्याला भिडली. त्यात सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक इत्यादी विषयावर चिंतन करू लागली.
- * वि. वा. शिरवाडकर (नटसप्राट), विजय तेंडुलकर (श्रीमंत, कमला), जयवंत दळवी (संध्याछाया), महेश एलकुंचवार (वाडा चिरेबंदी), जयंत पवार (ठष्ट), प्रशांत दळवी (चारचौधी) इत्यादी लेखकांची सामाजिक प्रश्न मांडणारी प्रबोधनपर नाटके आली.
- * राजकीय जीवनावर भाष्य करणारी नाटकेही संख्येने कमी असली तरी ती बहुचर्चित ठरली. त्यात जयवंत दळवीचे ‘सूर्यास्त’, वि. वा. शिरवाडकर यांचे ‘मी मुख्यमंत्री’, गो. पु. देशपांडे यांचे ‘उद्धवस्त धर्मशाळा’, श्रीनिवास जोशी यांचे ‘आमदार सौभाग्यवती’ अशी काही महत्वाची राजकीय नाटके आली.
- * दलित जाणिवेची नाटकेही विलक्षण वास्तव मांडणारी ठरली. यात दत्ता भगतांचे ‘वाटा पळवाटा’, प्रेमानंद गजवीचे ‘तममाजोरी’, ‘देवनगरी’, टेक्सास गायकवाड यांचे ‘आम्ही

देशाचे मारेकरी’, रामनाथ चव्हाण यांचे ‘बामणवाडा’, ‘साक्षीपूरम’ अशी प्रबोधनपर नाटके आली. त्यातून स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय या जीवनमूल्यांचा आग्रह धरून प्रसंगी वेदना, नकार आणि विद्रोहाही पुकारला आहे.

- * स्त्रीवादी नाटकांनीही प्रबोधनाचे महत्वाचे काम केले आहे. मालती तेंडुलकरांनी (अर्धांगी) घटस्फोटाचे विषय मांडले आहेत. तर ज्योती म्हापसेकर यांनी (मुली झाली हो) आधुनिक काळातील स्त्री-पुरुष भेदावर मार्मिक भाष्य केले आहे.

एकूणच उपरोक्त नाटककारांनी प्रबोधनाच्या अंगाने समाज आणि संस्कृतीच्या अंगाने चिकित्सा केली आहे. म्हणून ही सर्व नाटके या दृष्टीने महत्वाची ठरली आहेत.

संदर्भ

- १) कोतापळे नागनाथ, मुलाटे वासुदेव (२००२) ‘प्रबोधनपर ललित वाडमय’ (संपा. डॉ. राजन गवस), निर्मिती य.च.म.मुक्त विद्यापीठ, नाशिक, पृ.११.
- २) भेलके सुभाषचंद्र, बेलसरे वैजयंती, धोंगडे दिलीप (२००२) ‘प्रबोधनपर साहित्य’ (संपा. भा. दो. पाटील) निर्मिती य. च. म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक, पृ.२.
- ३) प्रभुणे अरुण (२०१२), अक्षरवाडमय, नाट्यविशेषांक (संपा. नानासाहेब सूर्यवंशी), पृ.८.
- ४) मोकाशी मधुकर (२०००) ‘दलित रंगभूमी आणि नाट्य चळवळ’, स्नेहवर्धन पल्लिशिंग हाऊस पुणे, प्रथम आवृत्ती, पृ.११८.
- ५) बागूल फुला (२०१५) ‘आधुनिक मराठी वाडमयाचा इतिहास’, प्रशांत पल्लिकेशन जळगांव, प्रथम आवृत्ती, पृ.९६-९७.

- ६) देशपांडे वि.भा. (२००२) 'भावलेली नाटके',
श्रीपाद प्रकाशन पुणे, प्रथम आवृत्ती, पृ. १०८.
- ७) देशपांडे वि.भा. (१९९२) 'मराठी नाटक : स्वातंत्र्योत्तर काळ' (१९४७-९०) ल्हीनस प्रकाशन पुणे, प्रथम आवृत्ती, पृ. १८६-१८७.
- ८) मोकाशी मधुकर (२०००) 'दलित रंगभूमी आणि नाट्य चळवळ', स्नेहवर्धन पब्लिशिंग हाऊस पुणे, प्रथम आवृत्ती, पृ. १८१-१८२.
- ९) पाटील श्रीकांत (२००६) 'स्वातंत्र्योत्तर सामाजिक नाट्यसृष्टी', हृदय प्रकाशन कोल्हापूर, प्रथम आवृत्ती, पृ. १६४-१६५.
- १०) कोराने मधुरा (२००२) 'स्त्री नाटककारांची नाटके', स्नेहवर्धन पब्लिकेशन हाऊस पुणे, प्रथम आवृत्ती, पृ. ८३.

'आमची श्रीवाणी' ला हवे आहे आपले सकस,
दर्जेदार समीक्षा व संशोधनपर साहित्य.

'आमची श्रीवाणी' चे वर्गणीदार व्हा

आपल्या संस्थेला व मित्रांना वर्गणीदार करून घ्या!

वार्षिक वर्गणी फक्त रु. ३००/- (अंक ३)

द्वैवार्षिक वर्गणी फक्त रु. ५००/- (अंक ६)

संस्था आणि व्यक्तीकरिता ५ वर्षांसाठी रु. १५००/-

बँकेचा तपशील -

K.S.Wani Institue, Dhule
I.D.B.I.Bank, Dhule.
A/c No.48310010000610
IFSC-IBKL0000483

ऑनलाईन वर्गणी पाठविल्यास संस्थेच्या **kswmarathi@gmail.com** या मेलवर

अथवा ९४०५७ ५६४३६ या व्हॉट्सॲपवर पावती पाठवावी.

संपर्क - (०२५६२)२२३६५४

गुलज़ार यांच्या चित्रपटांतील ऋतीव्यक्तिरेखा: क्रांकृतिक समीक्षेच्या दृष्टिकौनातून केलेला अभ्यास

- नीतिन आरेकर

गुलज़ार हे विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धातील भारतीय चित्रपटसृष्टीमधील एक महत्वाचे नाव आहे. त्यांनी एकोणीसशे साठच्या दशकात गीतकात म्हणून हिंदी चित्रपटात प्रवेश केला. त्यानंतर संवादलेखक, कथालेखक, पटकथालेखक, दिग्दर्शक, निर्माता असा त्यांचा चित्रपटातील प्रवास आहे. एकविसाव्या शतकात मात्र त्यांनी केवळ गीतकार ह्या नात्याने आपली कारकीर्द सुरु ठेवली आहे. प्रस्तुत निबंधात त्यांनी लेखन, दिग्दर्शन केलेल्या चित्रपटांतील प्रातिनिधिक व्यक्तिरेखा निवडून त्यांच्या चित्रपटांतील स्त्री व्यक्तिरेखांचा सांस्कृतिक समीक्षेच्या दृष्टिकोनातून अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला आहे. ह्या अभ्यासामागील एक महत्वाचे औचित्य म्हणजे २०२१ सालच्या ऑगस्ट महिन्यात त्यांच्या दिग्दर्शकीय कारकीर्दीला पन्नास वर्षे पूर्ण झाली आहेत. त्यांनी दिग्दर्शित केलेला पाहिला चित्रपट 'मेरे अपने' हा १९७१ सालच्या ऑगस्ट महिन्यात प्रदर्शित झाला होता.

गुलज़ार हे आजच्या पाकिस्तानातील दीना या गावी जन्माला आले होते. गुलज़ार हे त्यांनी कवितेसाठी धारण केलेले टोपणनाव आहे. (आता तेच त्यांची ओळख बनले आहे.) त्यांचे मूळ नाव संपूरणसिंग कालरा हे होते. त्यांच्या आईचा त्यांच्या बालपणीच मृत्यू झाला होता. त्यांनी आईला कधीही पाहिलेले नव्हते. आपल्या आईबद्दलची त्यांची अस्पृष्ट स्मृती म्हणजे त्यांच्या एका बहिणीने त्यांना दीना गावातील बाजारपेठेत एका बुरखा घातलेल्या श्रीकडे बोट दाखवले व त्यांना सांगितले की तुझी आई अशी दिसत असे. त्या लहान मुलांत चाललेली ही कुजबूज पाहून त्या बुरखाधारी श्रीने त्या दोघांकडे बुरखा वर

करून पाहिले व ती हसली, त्यावेळी तिचा पुढचा सोन्याचा दात चमकला. गुलज़ार यांच्या मनावर ह्या गोष्टीचा कायमचा ठसा राहिला होता.

गुलज़ार यांच्या घडत्या वयात ब्रिटीश साम्राज्याचा भाग असलेल्या भारतात अनेक घडामोडी अत्यंत वेगाने सुरु होत्या. भारताचा स्वातंत्र्यलढा निर्णायिक टप्प्यावर येऊन ठेपलेला होता, बेचाळीसची चळवळ झर्कन पेटून शांतावली होती. दुसरं महायुद्ध संपून ब्रिटीश साम्राज्याला ओहोटी लागली होती. लॉर्ड माझंटबॅटन यांनी अखंड भारताची फाळणी घडवून आणली होती. फाळणीनंतर गुलज़ार यांचे वडील भारतात आले व दिल्लीमध्ये राहिले. त्यानंतरच्या कालखंडात ते व्यवसायानिमित्त दिल्ली-दीना फेण्या मारत असत. या काळात गुलज़ार यांनी दीना आणि दिल्लीमध्ये घडत असलेल्या दंगली पाहिल्या. काल-परवापर्यंत एकमेकांचे अगदी सख्खे शेजारी-स्नेही-मित्र-प्रेमी असलेल्या व्यक्तींना या दंगलीच्या काळात परस्परांचे जीवघेणे शरू होताना त्यांनी अनुभवले. त्यावेळचे दंगे, लुटालूट, खून, जाळपोळ, रस्त्यांवर पडलेली बेवारशी प्रेते हे सारे त्यांच्या अबोध मनामध्ये जाऊन बसले. त्याच वेळी या संपूर्ण कालखंडातील त्यांच्या वडिलांचे अत्यंत समतोल वागणे, त्यांच्या मुस्लीम मित्रांनी त्यांना केलेली मदत व त्या मित्रांना त्यांनी दिलेले सहकार्य, त्यांच्या तोऱ्हून येणारा प्रलय आ गयी है, निकल जाएगी^१ असा उद्घार, यांचाही संस्कार त्यांच्या मनावर त्या घडत्या काळात झाला. गुलज़ार यांच्या वडिलांचे कुटुंब मोठे होते. ते दिल्लीत स्थायिक झाल्यानंतर, त्यांचे अनेक निर्वासित नातेवाईक त्यांच्या घरी, दिल्लीत येऊन राहात असत. या विशिष्ट स्थितीचा फार मोठा आर्थिक ताण त्यांच्यावर

पडू लागला. गुलज़ार यांचे थोरले बंधु जसमेरसिंग कालरा हे त्या काळात मुंबईत नोकरी करत होते. गुलज़ार यांना त्यांच्याकडे धाडण्यात आले. या घटनेमुळे त्यांना स्वतःचे निर्णय स्वतः घेण्याचे स्वातंत्र्य लाभले. वास्तविक पाहाता ते स्वातंत्र्य त्यांच्यावर परिस्थितीने लादले होते- It was a more of a denial of the attitude of my family. That I had no space and no significance.^३

त्यांच्यासमोर कोणताही रस्ता नव्हता, काय करावे ते कळत नव्हते. दिल्लीतल्या माध्यमिक शाळेच्या दिवसांत त्यांना कवितेची गोडी लागली आणि नंतर ती त्यांची ओळख बनली. शाळेत अंताक्षरी खेळत असताना, ती न हारण्याच्या जिह्वीमधून ते स्वतःच आयत्या वेळी रचना तयार करून दुसऱ्याच्या नावावर खपवत असत. ते म्हणतात, Out of convenience, I have become a poet.^३ मुंबईत आल्यानंतर दिशाहीन अवस्थेत फिरत असताना, त्यांची भेट इप्टा आणि प्रोग्रेसिव्ह रायटर्स असोसिएशनच्या सदस्यांबोरबर झाली. ही सर्व मंडळी वृत्तीने आणि विचाराने कम्युनिस्ट होती. कैफी आझामी, सरदार जाफरी, साहिर लुधियानवी, फैज अहमद फैज ही पुरोगामी विचाराची शायर मंडळी त्यांत होती. गुलज़ारांच्या घडत्या मनावर या विचारांचा परिणाम झाला. ते निरीश्वरवादी बनले व त्यानंतर ते कम्युनिस्ट पक्षाचे सदस्य नसूनही तसेच निरीश्वरवादी विचारांचे राहिले. या प्रभावातून त्यांनी शिखांचे वैशिष्ट्य असलेल्या लांब केसांना दूर केले व गंभीरपणाने काव्यलेखनाकडे ते वळले. त्यासाठी त्यांनी गुलज़ार हे नाव स्वीकारले-

नाम तो सोचा ही न था, है की नहीं
अमा कहकर बुला लिया इक ने
ए जी कहके बुलाया दुजे ने..
अबे ओ यार लोग कहते है..
जो भी यूँ किसी के जी आया
उसने वैसे ही बस पुकार लिया...

तुमने इक मोड पर अचानक जब
मुझ को गुलज़ार कहके दी आवाज
एक सीपी से खुल गया मोती..
मुझ को इक मानी मिल गये जैसे..^४

१९६० साली आपल्यातला कवी जागा ठेवून गुलज़ार चित्रपट गीतांकडे वळले. बिमल रॉय यांच्यासारख्या संवेदनशील निर्माता व दिग्दर्शकाकडे त्यांनी उमेदवारी केली. त्यानंतर त्यांनी तब्बल अकरा वर्षांनी आपला पहिला चित्रपट दिग्दर्शित केला - मेरे अपने. बिमल रॉय हे भारतीय परंपरेला, भारतीय प्रेक्षकाच्या मनातील संवेदनशीलतेला नीटसपणे समजावून घेऊन त्या परंपरेला चित्रपटाच्या पडद्यावर साकारणारे, उच्च मानवी मूल्यांची जपणूक करणारे, जीवनाबद्दल सकारातमक दृष्टिकोन असलेले आणि प्रेक्षकाचे निर्विष मनोरंजन करणारे निर्माता व दिग्दर्शक होते. बिमल रॉय यांच्याकडे गुलज़ार यांची हृषिकेश मुखर्जी यांच्याबरोबर ओळख झाली. या दोघांनीही बिमल रॉय यांच्या चित्रपटनिर्मितीच्या बीजाचा पुढे वटवृक्ष उभा केला, दोघांनीही बिमल रॉय शैली वृद्धिंगत केली. गुलज़ार यांच्या चित्रपटातील ख्री व्यक्तिरेखांचा अभ्यास करण्यापूर्वी ही सर्व पार्श्वभूमी अभ्यासकांनी मनात निर्माण करणे गरजेचे आहे.

प्रस्तुत अभ्यासकाने गुलज़ार यांनी लिहिलेल्या सर्व चित्रपटांमधील ख्री व्यक्तिरेखांचा समावेश सदर निंबंधात केलेला नाही. १९७१ ते १९९९ या कालखंडात गुलज़ार यांनी दिग्दर्शित केलेल्या एकूण १९ चित्रपटांमधील - 'मेरे अपने', 'खुशबू', 'आँधी', 'नमकीन', 'इजाजत' व 'हुतूत' अशा निवडक सहा चित्रपटांमधील, मध्यवर्ती भूमिका असलेल्या ख्री पात्रांचा विचार येथे केलेला आहे. हे सहाही चित्रपट गुलज़ार यांनी दिग्दर्शित केलेल्या चित्रपटांमधील (येथून पुढे गुलज़ार यांचे चित्रपट) ख्रीविषयक भूमिकेचा अभ्यास करण्यासाठी महत्वाचे आहेत.

गुलज़ार यांनी दिग्दर्शित केलेला पहिला चित्रपट आहे 'मेरे अपने' (१९७१) व अखेरचा चित्रपट आहे 'हुतूतू' (१९९९). ह्या अड्हावीस वर्षांच्या कालखंडात भारतीय जनतेने एकूणच संस्कृतीमध्ये घडणारी स्थित्यंतरे अनुभवली आहेत. भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर जवळपास चोवीस वर्षांनंतर समाजात निर्माण झालेला असंतोष, युवा पिढीची भंगलेली स्वजे, वाढती बेकारी, वाढती लोकसंख्या, चीन व पाकिस्तानबरोबरच्या सुद्धांमुळे हलाखीची होत गेलेली आर्थिक परिस्थिती, गांधी-नेहरू-आंबेडकर युगानंतर समाजातून हरवत असलेली आदर्शवादी मूल्ये या स्थितीमुळे हतप्रभ झालेली तरुण पिढी व तिला समजून घेणारा ३२-३३ वर्षांचा तरुण दिग्दर्शक आपल्या पहिल्या चित्रपटामधून काही विशिष्ट मूल्ये देतो व अड्हावीस वर्षांनंतरही वयाच्या एकसंषाध्या वर्षी तीच परिस्थिती अधिक भयावह रूप धारण करून आहे याची जाणीव देतो या दिग्दर्शकाच्या पहिल्या चित्रपटामधली मध्यवर्ती पात्र असलेली खी ही तरुणांच्या दोन टोळ्यामधील भांडणात गोळी लागून मरण पावते आणि शेवटच्या चित्रपटामधली मध्यवर्ती भूमिका असलेली खी ही, तिच्याच मुलीने घडवलेल्या आत्मघातकी बाँबस्फोटामुळे मरण पावते हा कदाचित योगायोग असू शकेल. परंतु, गुलज़ार यांच्या ख्रीकडे पाहण्याच्या दृष्टिकोनाचेही ते द्योतक आहे, हे लक्षात घेणे गरजेचे आहे.

मधल्या अड्हावीस वर्षांच्या काळात अनेक गोष्टी जगभर घडल्या आहेत. १९७५ साली आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष घोषित करण्यात आले, ख्री स्वातंत्र्याचा जाहीरनामा घोषित करणारे ते वर्ष होते. भारतामध्ये इंदिरा गांधी यांच्या पंतप्रधान पदाचा उत्कर्ष, आणीबाणी, नंतरचा त्यांचा अपकर्ष आणि पुनरुत्थान, अलिस राष्ट्रांची लक्षणीय नेता आणि हत्या या दरम्यान घडल्या. जगातील विविध देशांमध्ये ख्री राष्ट्रप्रमुखांचा या दरम्यानच उदय होत गेला. श्रीलंकेमध्ये सिरिमाओ बंदरनायके, इंग्लंडमध्ये मागरिट थॅर यांनी आपापल्या

कारकीर्दी समर्थपणे गाजवल्या. पाकिस्तान व बांगला देशासारख्या शेजारी राष्ट्रांमध्ये बेनझीर भुत्तो व शेख हसीना यांचा उदय, त्यांचे राजकारण, बेनझीर भुत्तो यांची हत्या याच काळात घडत होत्या. ब्रह्मदेशामध्ये आँग सॅन स्यू की यांनी चळवळ उभारणे, त्यांना लष्करी राजवटीने तुरुंगात टाकणे व त्यांना तिथंच खितपत पडावे लागणे या दरम्यान घडत होते. मदर टेरेसा यांचे कार्य ह्याच काळात भारतामध्ये सुरु होते व त्यांना नोबेल प्राईज दिले जात होते. याच काळात भारतीय राजकारणात, समाजकारणात जयललिता, ममता बँनर्जी, मायावती ह्यांचे कार्य सुरु होऊन ते कार्य भरभराटीला जाण्याच्या शक्यता निर्माण होत होत्या. प्रादेशिक अस्मितांचे पक्ष राज्या राज्यांत वाढत होते. दुसऱ्या बाजूला भारतात फुटीरतावादी चळवळी पसरत होत्या. खलिस्तान, आसाम, मिझोराम, तमील अस्मिता ही त्यांची काही उदाहरणे आहेत, त्यांनी भारतीय जनजीवन ढवळून टाकले होते. भारतातच शहाबानो प्रकरणामुळे सामाजिक प्रगतीच्या वाटेवरील भारताला काही दशके मागे वळावे लागत होते. पण, याच काळात व्यापारउद्दिमाच्या क्षेत्रातही किरण शॉ-मजुमदार यांनी पाय रोवले होते व औषध कंपन्यांच्या पुरुष प्रधान क्षेत्रात स्वतःची नाममुद्रा उमटवली होती. क्रीडा क्षेत्रात डायना एडुलजी, पी.टी. उषा, अंजली भागवत, सुमा शिरूर यांनी आपला दबदबा तयार केला होता. ज्ञान, विज्ञान, तंत्रज्ञान, कला आदी सर्व क्षेत्रांमध्ये मोठ्या प्रमाणात बदल घडत होते. त्याचबरोबर भारताच्या अर्थव्यवस्थेची पडऱ्याड, अर्थव्यवस्थेचे उदारीकरण व भरभराट, राम मंदिराचा प्रश्न, रथयात्रा, मुंबईत आणि जगभर घडत असलेले बाँबस्फोट यांमुळे सर्वत्र पसरत गेलेली दहशत, जातीय व धार्मिक विभागणी, रशियाचे विभाजन, चेर्नोबल अणुभट्टीचा स्फोट, जर्मनीचे एकत्रिकरण, यूरोपीअन यूनियनची निर्मिती, चीनचा महासत्ता म्हणून उदय, जागतिकीकरणाचे दृश्यादृश्य परिणाम सर्वत्र दृगोचर

होत होते. गुलजार यांच्या समग्र चित्रपट दिग्दर्शनाच्या कारकीर्दीच्या कालखंडामागे असलेल्या सांस्कृतिक पटाचा हा काही अंश आहे.

श्रेष्ठ दर्जाचा कलावंत हा त्याच्या सभोवतालच्या परिस्थितीला आपल्या कलाकृतींमधून प्रतिक्रिया देत असतो, तिच्यावर भाष्य करीत असतो, ती परिस्थिती बदलण्याचा त्याचा प्रयत्न असतो किंवा तो त्या परिस्थितीचे मूल्यमापन करत असतो. गुलजार यांनीही आपल्या चित्रपटांमधून तसा प्रयत्न केलेला आहे. त्यांचा पहिला चित्रपट ‘मेरे अपने’ हा बेकारी, दारिद्र्य, स्वातंत्र्यानंतरचा भ्रमनिरास, राजकारणाने तळ गाठायला केलेला प्रारंभ, त्यातून निर्माण होणारा हिंसाचार आणि पारंपरिक जीवनमूल्ये जतन करणारी त्या काळातली ज्येष्ठ नागरिकांची पिढी यांच्यातील अनुबंध शोधायचा प्रयत्न करतो, तर शेवटचा चित्रपट ‘हुतूतू’ हा भारतातील एकविसाव्या शतकाच्या उंबरठऱ्यावर उभी असणारी हेतूशून्य तरुण पिढी, पुन्हा एकदा बेकारी, दारिद्र्य, स्वातंत्र्याच्या पत्राशीनंतरही होत असलेला भ्रमनिरास, स्वार्थी राजकारणाने गाठलेला मूल्यहीन तळ, त्यातून निर्माण होणारा हिंसाचार आणि पारंपरिक जीवनमूल्ये जतन करणारी नागरिकांची पिढी यांच्यातील अनुबंध शोधायचा प्रयत्न करतो. ह्या दोन्ही चित्रपटांच्या मध्यवर्ती व्यक्तिरेखा ह्या मध्यमवर्धीन स्त्रिया आहेत. परंतु, त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वांच्या विकासाकडे पाहण्याची गुलजार यांची दृष्टी बदललेली आहे.

‘मेरे अपने’ (१९७१) हा गुलजार यांनी दिग्दर्शित केलेला पहिला चित्रपट आहे. समीक्षक विजय पाडळकर यांनी प्रतिपादन केल्याप्रमाणे ‘मेरे अपने’ला तेव्हा अगदी ताजा संदर्भ होता. तरुण पिढीतील, विशेषत: विद्यार्थ्यांचा असंतोष हा तो संदर्भ.^५ या तरुण पिढीसमोर काही प्रश्न उभे होते- या पिढीने पारतंत्र्य पाहिलेले नव्हते, परिणामी त्यांच्यासमोर स्वातंत्र्याचे महत्त्व तितकेसे उरलेले नव्हते, त्यांच्यासमोर जगण्याचे मोठे प्रश्न उभे ठाकलेले होते. आर्थिक स्तरावर समाजात

दोनच वर्ग होते - उच्च वर्ग आणि कनिष्ठ वर्ग. मध्यमवर्गाची घडण होण्याची प्रक्रिया त्या काळात चालू होती. याला जोड होती आदर्शवादी जीवनमूल्यांच्या दासळण्याची. ही प्रक्रिया तरुण मनांना जाणवत होती, त्यांना कात्यनिक आदर्शवादी जगण्यापासून दूर जायचे होते, परंतु कोठे जायचे याची त्यांना नीटशी कल्पना येत नव्हती. त्यांची स्थिती संभ्रमित, दिशाहीन झालेली होती. यातून त्यांच्यापुढे निराशा, वैफल्य उभे राहिले होते. त्यांच्या आधीची पिढी स्वातंत्र्यासाठी आसुसलेली होती आणि स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरच्या काळात त्यांची मोठी फसवणूक झालेली होती. पारतंत्र्यातले भारलेले दिवस आणि स्वातंत्र्यानंतरची निराशा यामुळे ती पिढीही निराश होती, त्यांच्यासमोरचे आदर्श हरवलेले होते. वृद्धत्वामुळे शरीरदुर्बलता, आपल्यासमोर कोसळत असलेल्या मूल्यांच्या हृदयद्रावक दर्शनाने आलेली मानसिक हतबलता या द्वंद्वामुळे ती पिढी गांजलेली होती. त्यांच्या असहाय्यतेचा फायदा उठवू पाहणारी नवी पिढी पाहून त्यांच्या सकारात्मक जीवनावरील श्रद्धा उडून चालल्या होत्या. ‘मेरे अपने’ या चित्रपटामध्ये गुलजार यांनी ह्या दोन पिढ्यांतील अनुबंध शोधण्याचा उत्तम प्रयत्न केला आहे.

‘मेरे अपने’मधील दादी माँ ही व्यक्तिरेखा वयस्कर आहे. एका खेड्यात ती एकटी जीवन कंठित असते, तिच्या पतीचे फार पूर्वी निधन झाले आहे, तिला मूलबाळ वैरे नाही, ती गरीब आहे पण उपाशी नाही. आहे त्यात सुख मानून जगण्याची तिची वृत्ती आहे. तरुणपणी ती सुंदर दिसत असणार, तशा पाऊलखुणा तिच्या व्यक्तिमत्त्वात जाणवतात. तिचा पती हा जुन्या जमान्यातील ख्री भूमिका करणारा भांड (नट) होता. त्याचे सारे लक्ष नाटकाकडे होते, पण तो त्याच्या पत्तीवर मनापासून प्रेम करीत होता. तो समाजशील मनाचा होता, त्याच्या मनात स्वातंत्र्यासाठी झगडत असलेल्या क्रांतिकारकांविषयी आदर होता, त्यांना तो मदतही करत होता. तो अचानक उद्भवलेल्या महामारीमुळे मरण

पावला आणि दादी माँला एकटे सोडून निघून गेला. दादी तिचे जीवन जगत असताना, तिचा दूरचा कोणी तरी नातेवाईक येतो व तुझा वृद्धापकाळ आमच्याबरोबर तुला व्यतीत करता येईल आणि आम्हालाही आधार मिळेल असं तिला गोड गोड बोलून आपल्या शहरात आपल्या घरी घेऊन जातो. तिथं गेल्यावर प्रारंभी दादी माँ भांबावून जाते. तिच्यासमेर तर पूर्णपणे वेगळे जग उभे राहते, या जगात ती हरवून जाते. पण, कालांतराने दादी माँ स्वतःला त्या जगात सामावून घ्यायला शिकते. तिच्या लक्षात येते की ह्या नातेवाईक म्हणवणाऱ्या माणसाने, आपल्याला त्याचं मूल आणि घर सांभाळायला फुकटात मिळणारी मोलकरीण म्हणून आणलंय. ती त्याही स्थितीचा स्वीकार करते. पण, ती तरीही स्वाभिमानाने राहते. तिच्या आत्मसन्मानाला जेव्हा धळा बसतो, तेव्हा ती शांतपणे उद्धवस्त न होता, ते घर सोडून निघून जाते. शहरी भागातील तिच्या प्रारंभीच्या वास्तव्यात तिचा परिचय एका भीक मागून जगणाऱ्या लहान मुलाशी होतो, त्या लहान मुलावर ती काही संस्कार करू पाहते, त्याला आधार देऊ पाहते, त्याला घरी आणते, जेऊ घालते, पण त्या नातेवाईकाला व त्याच्या पत्नीला ते आवडत नाही. ते स्पष्ट शब्दांत त्यांची नाराजी व्यक्त करतात. दादी माँला शहरी स्वयंकेंद्रित, आत्ममग्न आणि निष्ठूर जीवनाचा पहिला प्रत्यय येतो. शहरी जीवनात सारे विचार हे फायदा नुकसानीच्या तराजूत तोलले जातात, हे भीषण वास्तव तिला हादरवून सोडते. दादी माँ ही पारंपरिक विचारांची आहे. तिला घरातल्या सुनेने केस कापणे, तोकडे कपडे घालणे, नवच्याला नावाने हाक मारणे आवडत नाही. पण ती त्याबद्दल काही बोलत नाही. ज्यावेळी तिला कळतं की ह्या लोकांनी आपल्याला फक्त एक सोय म्हणून आणि एका नोकराचा पगार वाचावा म्हणून आणले आहे, ह्यामागे कोणतीही नात्याची ओढ नाही, त्यावेळी ती दुखावते. घरातली एक ज्येष्ठ व्यक्ती म्हणून घरातली कामे करण्यात तिला अवमान

वाटत नाही, पण जेव्हा तथाकथित सून तिला भिकारी मुलावरून बोलते, तेव्हा ती ते घर सोडून निघून जाते. वाटेत तिला श्याम भेटतो. श्यामचा व तिचा याआधी काहीसा परिचय झालेला आहे. श्याम तिला आधार देतो व एका खोपटात तिची राहण्याची व्यवस्था करतो. श्याम व त्याचा पूर्वीचा मित्र आणि आताचा शत्रू छेनू यांच्या दोन गँग आहेत, त्यांच्यात सतत खटके उडत असतात. अशाच एका खटक्याच्या वेळी दादी माँ मध्ये पडते व तिचा श्यामशी परिचय होतो. श्यामची गोष्ट ही कोणत्याही सर्वसामान्य मुलाची गोष्ट आहे. त्याचे कुटुंब गरीब आहे. त्याचे एका मुलीवर प्रेम आहे, पण नोकरी नाही व शिक्षणही पूर्ण झालेले नाही, अशा स्थितीत त्या मुलीचे लग्न होते व ती निघून जाते, श्याम व छेनू यांच्यात त्या मुलीवरून जोरदार झगडा होतो, पोलिस श्यामला पकडून नेतात. श्यामचे आयुष्य उद्धवस्त होते. तुरुंगातून सुटल्यावर त्याची आणि छेनूची, अशा दोन गँग्स बनतात, त्यांच्यातले झगडे, एकमेकांवर कुरघोडी करण्याचे प्रयत्न होतात. अशा प्रकारच्या समस्यांनी तो काळ ग्रासलेला होता. त्या काळात देशभरातल्या गावा-गावांत असे श्याम-छेनू तयार होत होते; त्यांचा वापर राजकारणी करून घेत होते; त्यातून दंगे-धोपे घडत होते. अशाच एका निवडणूक दंग्यात श्याम व छेनू यांच्यात मारामारी होत असते, श्याम व छेनूच्या त्या झटापटीत निघालेल्या पिस्तुलाच्या गोळीतून त्या दोघांमधील झगडा थांबवायला निघालेल्या दादी माँला गोळी लागते व ती मरण पावते.

‘खुशबू’ हा गुलजार यांचा पाचवा चित्रपट आहे. एका पारंपरिक विचाराच्या निग्रही मनाच्या ख्रीची ही कथा आहे. कुसुमची लग्नगाठ तिच्या बालपणीच वृद्दावनशी पडलेली होती. पण काळाच्या ओघात कुसुम व वृद्दावनच्या कुटुंबांमध्ये जमिनीवरून काही वितुष्ट निर्माण होते, त्यात कुसुमचे वडील मारले जातात व त्याचा ठपका वृद्दावनच्या वडलांवर येतो. या भानगडीमध्ये त्याला दूर शिकायला पाठवले जाते,

वृंदावनचे आई-वडीलही परगावी जातात. कुसुमची आई, तिला घेऊन वृंदावनच्या घरी येते, त्यावेळी ते तिला अपमानित करून हाकलून देतात. कुसुमने लहानपणीच वृंदावनला आपला पती मानला आहे, तिच्या मनातून तो कधीही जात नाही. ती अविवाहित राहते, त्याचबरोबर झालेल्या अपमानाचे दुःखही कायम राहते. पंधरा वर्षांनंतर वृंदावन एक डॉक्टर म्हणून गावी परततो. त्याचा विवाह होऊन एका मुलाला जन्म देऊन त्याची पत्नी निवर्तली आहे. कुसुमच्या गावच्या जमीनदार स्त्रीच्या प्रकृतीची तपासणी करायला तो येतो व तिथे त्याची कुसुमची भेट होते. ती त्याला ओळखते पण वृंदावन तिला विसरलेला आहे. तो तिला कुट्टी ह्या लहानपणच्या नावानेच लक्षात ठेवून आहे, त्याला तिचे कुसुम हे खरे नाव आहे हेही माहिती नाही. कुसुमची भेट झाल्यानंतर त्याला हळूळू सर्व गोष्टी उकलतात. ती अद्यापही आपल्याला पती मानून, तशीच अविवाहित राहिली आहे, हे पाहून तो काहीसा भांबावतो. वृंदावनच्या आईलाही कुसुमबद्दल समजते. तिच्या निग्रही वृत्तीचे तिला कौतुक वाटते. ती वृंदावन व त्याच्या मुलाला घेऊन कुसुमच्या घरी येते, तिला लग्नाची मागणी न घालता, गुपचूप शकुनाचे तोडे देते. कुसुमला आईची ही कृती अपमानास्पद वाटते. ती ते तोडे परत करते. या दरम्यान तिला कळते की कोणत्या परिस्थितीत वृंदावनला लग्न करावे लागले. तिच्या मनात तयार झालेली अढी निघून जाते आणि वृंदावनबरोबर लग्न होण्याची आशा जागी होते. वृंदावनबद्दलचा तिच्या मनातील प्रेमबंध, त्याच्या छोट्या मुलाबरोबर निर्माण झालेला वात्सल्यबंध यामुळे तयार होत गेलेले भावबंध तिच्या स्वभावातील व्यामिश्रता प्रेक्षकाच्या मनात कुतुहल निर्माण करते. तिचं वृंदावनवर ग्रेम आहे, पण ज्या अधिकाराने ती त्याला आपला मानते त्याच अधिकाराने तो आपल्याला पत्नी मानत नाही याचे शल्य तिच्या मनात ठसठसत असते. तिला त्याचे प्रेम भीक किंवा दया म्हणून नकोय, तिला तिचा

अधिकार हवाय यासाठीच ती तोडे परत करते. तिच्या स्वाभिमानाला घरच्या गरिबीमुळे एक कणखर किनार लाभली आहे. वृंदावनच्या आयुष्यावर असलेली त्याच्या आईची सत्ता तिला माहिती आहे- स्वीकार-अस्वीकार करनेवाली तो माँ है। असे ती वृंदावनला ऐकवतेही. ती मनातून पूर्णपणे वृंदावनची आहे पण तिच्या स्वभावाला त्या काळाच्या पार्श्वभूमीतील खियांकडे फारसा न आढळणारा पीळही आहे. अखेरीस ती त्याच्याबरोबर संसार थाटण्यासाठी निघते, तीही स्वतःच्या अटी पूर्ण करूनच. एखाद्या व्यक्तीवर प्रेम करताना मनाची होणारी तगमग, या तगमगीतून मिळणारे मानससुख त्याला असलेली कारुण्याची झालर, त्या व्यक्तीसाठी काही करत असताना मनाच्या खोल गाय्याशी उत्पन्न होणाऱ्या अपेक्षा, मनात असलेली श्रीसुलभ लज्जा, संकोच आणि त्यामुळे जीवाची होणारी कासाविशी ही स्वभाववैशिष्ट्ये कुसुमच्या व्यक्तिरेखेला गुलजार देतात.

गुलजार यांचा बहुचर्चित आणि काही काळ अकारण बंदी भोगलेला चित्रपट म्हणजे ‘ऑँधी’. यातील मध्यवर्ती पात्र आहे एक मध्यमवयीन राजकारणी श्री व त्या श्रीच्या व्यक्तिमत्त्वाला असलेल्या बहुविध किनारी! आरतीदेवी ही एक यशस्वी राजकीय नेता आहे. संपन्न घरात जन्म घेतलेली नेतृत्वगुणांनी संपन्न असलेली आरती एका सर्वसामान्य असलेल्या हॉटेल मॅनेजरच्या, जे. के. च्या, प्रेमात पडून, तिच्या वडलांच्या आशा-आकांक्षांना व तिच्यासमोर उथ्या असलेल्या लखलखित भविष्याला बाजूला फेकून देऊन, जे. के. शी लग्न करते. त्याला एक सर्वसामान्य आयुष्य जगायचे आहे व आरतीला आयुष्यात काही तरी भव्य करून दाखवण्याची इच्छा आहे. यातून सुरुवातीला सुखी असलेला त्या दोघांचा संसार मोडतो आणि आरती आपल्या राजकीय वजन आणि सत्ता असलेल्या पित्याकडे परत जाते, जाताना तिची मुलगी जे. के. कडे सोडून जाते. नंतर नऊ वर्षे लोटात, दरम्यानच्या काळात तिच्या राजकारणाचा पैसा वाढत जातो, ती देशाची प्रमुख नेता बनते व

एका निवडणुकीच्या काळात आपल्या मतदारसंघात प्रचारासाठी येते, ती ज्या हॉटेलात राहते त्याचा मैनेजर जे. के. असतो व तिथे, आरतीदेवींची आणि जे. के.ची भेट होते. त्यांच्यातील इतकी वर्षे डडपला गेलेला प्रेमाचा अंकुर पुन्हा जागा होतो. काळाने आपणां दोघांना पुरेशी शिक्षा दिली आहे, असं समजून आरतीदेवी दररोज संध्याकाळी जे. के.च्या घरी जेवायला येते, रात्री उशिरा फिरायला जाते. ह्या परिस्थितीचा नेमका फायदा उठवण्याचा प्रयत्न राजकीय विरोधक करतात. आरतीदेवींच्या चारित्र्यावर चिखलफेक करतात. राजकारणाचे पुरेसे धडे गिरवलेल्या आरतीदेवी विरोधकांच्याच सभेत घुसतात व लोकांसमोर जाहीरपणे सांगतात की जे. के. हे त्यांचे पती आहेत. विरोधकांची हवा काढून घेतल्यानंतर आरतीदेवी सभेत उपस्थित असलेल्या जनतेला आवाहन करतात, मला मते देऊ नका. मला माझ्या पतीकडे आणि मुलीकडे परत जाऊ दे. देता आलंच तर आशीर्वाद द्या. आरतीदेव बहुमताने जिकतात व नेतृत्वाकडे परततात. अत्यंत सफाईने आरतीदेवी जनमताला आपल्या बाजूला करून घेतात व नेतृत्व पुनर्स्थापित करून घेतात. यावेळी मात्र त्या पती, संसार, राजकारण आणि महत्त्वाकांक्षा यांचा सुरेख समन्वय साधतात.

गुलज़ार यांचा नववा चित्रपट आहे 'नमकीन'. यात तीन बहिणी, त्यांची आई आणि एक ट्रक ड्रायव्हर यांच्यातील अनुबंध उलगडण्याचा प्रयत्न ते करतात. या तीनही बहिणी व त्यांची आई ह्या अत्यंत गरीब आर्थिक परिस्थितीतील आहेत. अफाट कष्ट करून त्यांचं जीवन त्या चौधीजणी कसंबसं जगत आहेत. अम्मा ही वृद्धत्वाकडे झुकलेली, विस्मरणाचा त्रास सुरू झालेली, एके काळची खूप नावलौकिक मिळवलेली नौटंकीत नृत्य करणारी कलाकार आहे. नृत्य करता करता तिचे एका सारंगीवाल्याशी प्रेमसंबंध निर्माण होतात, त्यातून तिला तीन मुली होतात- निमकी, मिठू आणि चिकी. सारंगीवाला हा पूर्णपणे धंदेवाईक

आहे. त्याला ह्या तीन मुली म्हणजे पैसे कमावण्याची खाण गवसली आहे असे वाटते. अम्माला मात्र ह्या धंद्यापासून आपल्या मुलींना दूर न्यायचे आहे. त्यांना सांभाळून ठेवायचे आहे. ती जीवाच्या आकांताने प्रयत्न करून ह्या मुलींना आपल्या पंखाखाली सुरक्षित ठेवून वाढवते. ती ज्या गावात राहते, त्या गावात नौटंकीवाले जरा जरी आले तरी ती मुलींना घरात पाठवते व नौटंकीवाले जाईपर्यंत बाहेर पळू देत नाही. ह्या मुलींचा बाप रात्री-अपरात्री केव्हाही घरी येऊन त्या मुलींपैकी एकीला घेऊन जाण्याचा प्रयत्न करत असतो. अम्मा ते प्रयत्न हाणून पाडते. या तीनही बहिणीचे एकमेकांवर अलोट प्रेम आहे, एकमेकींसाठी आपण त्याग करत राहायचे अशीच त्यांची कुटुंबाची कल्पना असते. अशात गेरुलाल नावाचा एक ट्रक ड्रायव्हर त्यांच्या घरात भाडेकरू म्हणून राहायला येतो. त्याला या चार बहिण्यांचे वागणे चमत्कारिक वाटत राहाते. पण तेथे राहून त्याच्या मनात ह्या चौधीबद्दल आत्मीयता वाटू लागते, यातून वेगवेगऱ्या प्रकारची मानसिक गुंतागुंत तयार होत जाते. निमकीबद्दल त्याच्या मनात प्रेमभावना निर्माण होते. मिठू व चिंकीबद्दल त्याच्या मनात स्नेहभावना आणि एक प्रकारे सुरक्षितता देण्याची वृत्ती आहे. मिठू ही मुकी आहे, तिच्या घडत्या वयात तिच्यावर ओढवलेल्या अतिप्रसंगामुळे ती मुकी झालीय. गेरुलालला हे नंतर कळते. निमकी ही या बहिणीतीली सर्वात मोठी, तिला वाटत असते की गेरुलालने मिठूशी लग्न करावे, मिठूला वाटत असते आपल्या आधी निमकीचे लग्न व्हावे आणि चिंकी ही सर्वात धाकटी असते, ती गेरुलालला निमकीशी लग्न करायचा सळ्ळा देते. एकमेकींसाठी संपूर्ण त्याग करायची जणू एखादी स्पर्धाच ह्या तिर्दीत लागते, या त्यागाच्या आणि प्रेमाच्या ओळ्याखाली त्यांची आयुष्ये अगदी गुदमरून जातात. पुढे अशा घटना घडतात की गेरुलालला कामानिमित्ताने ते गाव सोडून जायची वेळ येते; त्यामुळे त्याला नाईलाजाने ते गाव सोडून जावे

लागते. मिठू वेडी होते व वेडाच्या झटक्यात झालेल्या ती अपघाताने मरण पावते, त्या दुःखाने अम्माचा मृत्यू होतो आणि चिंकी निमकीला न सांगता घर सोडून निघून जाते व बापाच्या परिचयाच्या नौटंकीत नाचू लागते. तिर्धीच्या तीन तळ्हा होतात आणि चौथी एकटी जीवन कंठत असताना गेरुलालशी लग्न करून सुखाच्या शोधात जाते.

गुलज़ार यांची एक सशक्त कलाकृती म्हणजे 'इज्जाजत.' तीन माणसांच्या आयुष्यातील गुंतागुंतीची आणि तिच्या अपरिहार्य उकलीची कहाणी. महेंद्र, सुधा आणि माया यांच्यातील घडून गेलेल्या घटनांची ही कहाणी आहे. आख्खा चित्रपट हा फ्लॅशबॅक तंत्राने मांडला जातो. खेरे तर ते पड्यावरील मूर्तिमंत काव्य आहे. चित्रपटाची कथा साधारणपणे अशी आहे- एका आडगावी असलेल्या रेल्वे स्थानकावर अचानक महेंद्र आणि सुधाची भेट होते, ते पूर्वाश्रमीचे पती-पत्नी आहेत. त्यांच्यात प्रारंभी काहीसे अडखळत बोलणे होते, नंतर फ्लॅशबॅक तंत्रामधून त्यांची गोष्ट उलगडत जाते. सुधा आणि महेंद्र यांचे लग्न ठरले होते, काही कारणामुळे ते लांबत जाते. महेंद्र फोटोग्राफर आहे, सुधा संगीत शिक्षिका आहे. लांबत गेलेल्या लग्नाच्या मधल्या काळात महेंद्र हा माया नावाच्या एका उत्कट कवयित्रीच्या प्रेमात पडतो. त्याच्या मनाला सुधाशी ठरलेले लग्न आणि मायाबद्दलची असोशी ह्याची एक विचित्र टोचणी लागलेली आहे. निर्णय घेण्यास अकार्यक्षम असलेला पती व प्रियकर महेंद्र, त्याच्यावर मनस्वी प्रेम करणारी माया आणि त्याच्यावर पती म्हणून प्रेम करणारी सुधा ह्या तिघांच्या अनुबंधाभोवती इज्जाजतची कथा फिरते. सुधा अत्यंत हळ्वारपणे माया व महेंद्रमधील संबंध समजून घेते, तिच्याजवळ विवेक आहे, मूल्यदृष्टी आहे, स्वतःवर असणारा विश्वास आहे. त्यामुळे सुधा ही मायाचे, महेंद्रच्या जीवनात असणारे स्थान, तिची उत्कटता, तिच्या प्रेमाचा ओघ हे सारे समजून घेते व त्याला विनंती करते की मायाला

आयुष्यातून दूर ठेवण्याचा प्रयत्न कर. सुधाशी लग्न झालं तरी महेंद्रच्या मनातले मायाचे अस्तित्व अजिबात नष्ट होत नाही. तिला सर्वत्र मायाच्या खुणा दिसत राहतात. महेंद्रच्या पाकिटात मायाचा फोटो असतो, घरातल्या प्रत्येक कोपच्यात मायाच्या आठवणी तिने डडवून ठेवलेल्या असतात, त्या सुधाला मिळत राहतात. महेंद्र तिची समजूत काढायला जातो, तेळ्हा सुधा उत्तर देते- मी कुठे तिला काढून टाका असे म्हणते आहे? मी पड्झेसिल्ह आहे, स्वार्थी आहे, सुमार बुद्धीची आहे. पण मी तरी काय करू? ज्या ज्या वस्तूला मी स्पर्श करते ती वस्तू दुसऱ्या कोणीतीरी वापरली आहे असे मला वाटते. माझे स्वतःचे असे काहीच नाही येथे. सुधाला तूही माझा नाहीस हे सूचवायचे आहे. पुढे तिला मायाच्या अनेक गोष्टी सापडतात, सुधा त्या सर्व गोष्टी तिच्या दागिन्यांच्या बॉक्समध्ये ठेवून मायाकडे पाठवून देण्यासाठी सूचवते, मायाला त्या सर्व गोष्टी मिळाल्यावर ती उलट तरेने एक कविता पाठवून देते- मेरा कुछ सामान तुम्हारे पास पडा है। ही कविता वाचून सुधा आतून हलून जाते आणि महेंद्रपासून दूर होण्याचा निर्णय घेते. ती दादार्जीकडे परत जाते व संगीत शिक्षिकेची नोकरी करू लागते. इकडे सुधाच्या घर सोडून जाण्याने माया हळवी होते आणि ती सुधाची समजूत घालायला निघते. महेंद्र तिला अडवतो, पण रात्री उशिरा ती मोटारसायकल घेऊन मनावरचा ताण दूर करायला वेगाने जाते. डोक्यात विचारांचे थैमान सुरु असतानाच तिच्या गव्यातला सुधाने विणलेला स्कार्फ चाकात अडकतो व तिचा अपघाती मृत्यू होतो. या सर्व गोष्टीचा ताण असह्य होवून महेंद्रला हृदयविकाराचा झटका येतो. सुधा काळाच्या प्रवाहाला सामोरी जाऊन दुसरे लग्न करते. चित्रपटाच्या अखेरीस आडगावच्या रेल्वे स्टेशनवर अडकलेल्या सुधास नेण्यासाठी तिचा दुसरा पती येतो व घेऊन जातो. जाण्यापूर्वी ती महेंद्रला सांगते, मागच्या वेळी तुम्हाला सोडून जाताना परवानगी घेतली नव्हती, आज आता जाताना तुमची परवानगी

मागते आहे.

गुलज़ार यांनी दिग्दर्शित केलेला अखेरचा चित्रपट आहे 'हुतूतू' 'हुतूतू'च्या केंद्रस्थानी मालतीदेवी ही एक मध्यमवयीन स्त्री आहे. कोणत्याही प्रकारची पार्श्वभूमी नसताना मालतीदेवी राजकारणात आपल्या अंगभूत हुशारीने व सावंतराव ह्या मुरब्बी राजकारण्याच्या साथीने उच्च स्थान प्राप्त करून घेतात. त्यासाठी त्या सर्व प्रकारच्या भ्रष्ट नीतीचा अवलंब करतात. त्यांना व्यत्यास म्हणून त्यांची तरुण मुलगी पन्हा ही उभी राहते. मालतीबाई ह्या एका छोट्या गावातल्या एक प्रेमल पत्ती, आदर्शवादी शिक्षिका आणि जबाबदार माता आहेत. त्यांच्यातील नेतृत्वगुण हेरून सावंतराव त्यांना राजकारणात ओढतात, सत्तेची छोटी छोटी पदे देऊन सत्तेची चटक लावतात, त्यासाठी अनेक तडजोडी मालतीबाईंना कराव्या लागतात. हे करत असताना मालतीबाईंना कुटुंबापासून, नैतिक मूल्यांपासून सावंतराव दूर नेतात. पतीशी प्रतारणा केल्याची वेदना किंवा त्याचे शल्य त्यांच्या वागण्यातून हळूहळू गायब होते, त्यांचे नैतिक अधःपतन होत जाते. एक पत्ती, एक आई यापेक्षा एक राजकारणी, महत्वाकांक्षी स्त्री म्हणून त्या वागायला लागतात. प्रेम आणि महत्वाकांक्षा यापैकी त्या महत्वाकांक्षेची निवड करतात. त्यांच्यातल्या स्नेहाची जागा मग क्रौर्य घेऊ लागते. त्या डोईजड होत आहेत, हे पाहून सावंतराव त्यांना निवडणुकीत पाडतात, ह्या गोष्टीचा त्या एका उद्योगपतीबरोबर जाऊन त्या सूड घेतात. काळाच्या ओघात एक सुंदर, भाबडी मालती रक्तपिपासू, क्रूर व्यक्ती बनत जाते. त्यांची मुलगी पन्हा ही ह्या चित्रपटातील दुसरी महत्वाची स्त्री व्यक्तिरेखा आहे. पन्हाला आपल्या आईचे वागणे अजिबात पसंत नाही, शाळेपासून तिला सारे जण आईच्या वागण्यावरून चिडवत असतात, त्यामुळे तिच्यात आपल्या आईबद्दलचा द्वेष भरून राहतो. त्याला प्रतिक्रिया म्हणून ती वडलांवर निरतिशय प्रेम करत राहते आणि दुसरीकडे बेबंद वागत राहाते. एखाद्या

मुलीने जे जे करू नये अशी समाजाची अपेक्षा असते, ते ते सारे ती हटूने करते. ती बंडखोर आहे, पण त्या बंडखोरीमागे कोणतेही तत्त्वज्ञान नाहीये, त्यामुळे ती आदिनाथबरोबर शरीरसंबंध ठेवते, त्याच्यापासून गरोदर होते, कधी भाऊसारख्या नेत्यामुळे प्रभावित होते व नंतर तिचे अपहरण झाल्यावर ती दहशतवाद्यांच्या कटात सहभागी होऊन आईला आत्मघातकी बाँब होऊन मारते. मालतीबाईंचा मृत्यू हा त्यांच्याच मुलीच्या आत्मघातकी हल्ल्यातून होतो.

गुलज़ार यांच्या सहा चित्रपटांतील ह्या काही स्त्री व्यक्तिरेखा आहेत. गुलज़ार यांच्या घडणीच्या काळातली स्त्रीकडे पाहण्याची दृष्टी ही अत्यंत संकुचित होती. तिला चूल, मूल यापलीकडे अस्तित्व नव्हते. स्त्रीने शिक्षण घ्यावे याकडे समाजाचे फारसे लक्ष नव्हते. तिने सुंदर असावे, छान छान वागावे, उत्तम गृहिणी, सखी, प्रिया, आई बनावे; आधी आई-बापांची आणि नंतर नवरा, सासू, सासरे, मुलांची सेवा करावी हीच भावना होती. स्त्रीला निर्णय प्रक्रियेत सहभागी करून घेतले जात नसे. तिला साधे सावलीचेही अस्तित्व नव्हते. अशा काळात घडण झालेल्या गुलज़ार यांनी आपल्या चित्रपटातून त्यांना अपेक्षित असलेल्या स्त्रीचे दर्शन घडवले. एखाद दुसर्या चित्रपटाचा अपवाद वगळता, त्यांच्या चित्रपटांच्या कथा ह्या आर्थिकदृष्ट्या कनिष्ठ मध्यमर्गीय किंवा निम्न स्तरावर जगणाऱ्या लोकांच्या कथा आहेत. त्यामुळे त्यांतील पात्रांची स्वप्नेदेखील तशीच मध्यमर्गीय आहेत. दोन वेळचं अन्न मिळालं, अंग झाकायला वस्त्र मिळालं, कुटुंबातली नाती जपली की झालं. ते त्यांच्या कथांचा परीघ आखून ठेवतात, पण त्या परिघात त्यांच्या व्यक्तिरेखांचा विकास होईल असेही पाहतात. 'मेरे अपने' मधील दादी माँ ही जुन्या जमान्यातल्या नैतिक व कौटुंबिक मूल्यांना जपणारी स्त्री आहे. पतीवर निरतिशय प्रेम करणारी, पती परमेश्वर असं मानणारी दादी माँ ही बेचाळीसच्या चळवळीत घरात, अगदी स्वतःच्या झोपायच्या खोलीत

क्रांतिकारकांना आसरा देते, त्यासाठी आपल्या जीवाची बाजीही लावते. बेकारीमुळे, दारिद्र्यामुळे देशोधडीला लागलेल्या तरुण पिढीला योग्य रस्त्यावर आणण्याचा ती मनापासून प्रयत्न करतेय. तिच्यातला भाबडेपणा आणि त्यामुळेच आयुष्याकडे निरागसतेने पाहण्याची ताकद तिला लाभते आहे. ह्या निरागसपणापुढे छेनूसारख्या आगापिछा नसलेल्या गुंडालाही शरणागती पत्करावी लागते. आपल्यासमोर असलेल्या दोन गँगमधली भांडण दादी माँला अस्वस्थ करतात. मतांच्या राजकारणामुळे, त्यात शिरलेल्या गुंडागर्दीमुळे होणाऱ्या गँगवरूच्या मध्यभागी जाऊन त्यांना थोपवण्याचे धाडस दादी माँला तिच्यातली आयुष्याकडे पाहण्याच्या निरागसतेमुळे येते व ती श्याम-छेनूच्या मारामारीत निघणाऱ्या गोळीमुळे मरण पावते.

‘मेरे अपने’मधल्या दादी माँच्या रूपाने निरागस, भाबडी, मूल्याधिष्ठित स्त्री रंगवणारे गुलजार ‘ऑँधी’मध्ये स्वतःच्या महत्त्वाकांक्षेला व वडलांच्या इच्छेला प्रमाण मानून घर सोडून राजकारण करणाऱ्या स्त्री व्यक्तिरेखेला रंगवतात. ‘ऑँधी’मधली आरतीदेवी ही प्रारंभी पतीच्या महत्त्वाकांक्षी नसण्याला, महत्त्वाकांक्षी बनवण्याचा प्रयत्न करते. तो आपली नोकरी सोडून नवे काही करू इच्छित नाही म्हणून ती अस्वस्थ होते आणि नंतर पतीचे घर सोडून स्वतःच्या महत्त्वाकांक्षा पूर्ण करण्यासाठी स्वतःच्या मुलीलाही सोडून जाते. पण जेव्हा नऊ वर्षांनी तिला तिचा पती दिसतो, भेटतो तेव्हा ती त्याला भेटायला येते, त्याला बघितल्यावर जुन्या काळातल्या आदर्श पल्नीप्रमाणे खाली वाकून नमस्कार करते, त्याच्या घरी आल्यावर स्वैपाक करण्याचा प्रयत्न करते, मुलीच्या बालपणीच्या काही आठवर्णीत रमते, हॉटेलमधल्या पार्टीमध्ये वार्डन पित असताना पतीला दुरून बघते व वाईनचा ग्लास खुर्चीखाली लपवते, त्याच्याबरोबर मिळू पाहणारे क्षण मनात रुजवून घेण्याचा प्रयत्न करते, जेव्हा तिच्या चारित्र्यावर जे. के. च्या बरोबर फिरण्यामुळे

आरोप केले जातात, तेव्हा ती अस्वस्थ होते आणि थेट विरोधकांच्या सभेत घुसून त्यांच्याच व्यासपीठावर आपल्या पतीचा परिचय करून देते, जेव्हा तिच्या लक्षात येते की आता जनमानस आपल्या बाजूला झुकू लागते आहे, तेव्हा ती त्या क्षणाचा बरोबर राजकीय लाभ उठवण्याचा प्रयत्न करते आणि लोकांना मला मते देऊ नका असे सांगते व जनमानसाला निश्चितपणे आपल्या बाजूला वळवते. इथे गुलजार यांची स्त्री व्यक्तिरेखा एक वेगळे वळण घेताना दिसते. ती परंपरा आणि बंडखोरी यांच्यातला समन्वय साधताना दिसते. स्वतःचे स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्व उभे करीत असताना चित्रपटाच्या शेवटी आरतीदेवींमधील पारंपरिक स्त्रीच सुस्पष्टपणे उभी राहाते व सत्तरच्या दशकातील पुरुषी अहंकार सुखावते, आरतीदेवी हेलिकॉप्टरमध्ये बसण्यापूर्वी आपल्या पतीच्या पायाला हात लावून नमस्कार करते, त्याची परवानगी घेते आणि मगच निघून जाते. विस्कटलेला संसार सांभाळण्याची तिच्यातील असोशी या कृतीतून बाहेर येते. फक्त तिच्या अभिव्यक्तीची पद्धत ही पुरुषी वर्चस्वाखालील आहे. गुलजार यांनी दिग्दर्शित केलेल्या शेवटच्या चित्रपटामधली मालती बर्वे ही व्यक्तिरेखा त्यांनी रंगविलेल्या आधीच्या सर्व स्त्री व्यक्तिरेखांपेक्षा अधिक वेगळी आहे. मालतीबाई ह्या एक आदर्श शिक्षिका, पत्नी, माता, गृहिणी आहेत. परंतु, सावंतराव जसा त्यांच्या महत्त्वाकांक्षेला खतपाणी घालतो, तशा त्या महत्त्वाकांक्षेच्या आहारी जातात. आपल्या मनातील सत्ताकांक्षा पूर्ण करण्यासाठी कोणत्याही थरापर्यंत जाण्याची त्यांची तयारी आहे. त्या नीतीमूळ्ये, जीवनमूल्यांचा विधिनिषेध न बाळगता सत्ता मिळवणे आणि मिळालेली सत्ता राखण्यासाठी काहीही करण्याची तयारी ठेऊन असतात. त्यासाठी त्या गुलजार चित्रपटांमध्ये महत्त्वाचा ठरलेला पल्नीधर्म, मातृधर्म बाजूला ठेऊन फक्त सत्ताधर्म पाळण्याची तयारी ठेवतात. ‘सत्तातुराणां न भयं न लज्जा’ अशा प्रकारचे. त्यांचे वर्तन घडत जाते. आपल्या वागण्याचे

त्या बेलाशक निर्लज्जपणे समर्थन करतात- मला काही हौस नव्हती उंच उडायची. तुम्हाला एक उत्तम आयुष्य द्यावे म्हणून मी हे सारे केले. सतेचा उपयोग करून घेणे सास्यांनाच आवडते, मी फक्त बदनाम झाले. हे विचार ऐकताना मनातलं कोवळेपण पूर्णपणे हरवून बसलेल्या, संस्कारांचा बळी देऊन स्वार्थीपणाच्या पराकोटीपर्यंत ही व्यक्तिरेखा पोहोचते. मालतीबाईच्या समोर उभी ठाकणारी पन्नाची व्यक्तिरेखा त्यामानाने दुबळी व्यक्तिरेखा आहे. आपल्या आईचे वागणे तिला पटत नाही, तिच्यामुळे आपल्याला सर्व जण वेडेवाकडे बोलतात, ती आपल्या वडलांना मान देत नाही, बदचलन आहे त्यामुळे आपण तिचा तिरस्कारच केला पाहिजे अशी शुद्ध काळ्या - पांढऱ्या रंगात रंगवली जाईल अशा प्रकारची भूमिका, पन्ना घेते. ही सरधोपट भूमिका झाली. आपल्या आईच्या अनिर्बंध सतेचे फायदे ती घेते, तिच्याच घरात राहते, तिच्याच अधिकाराखाली असलेल्या लोकांशी तुसडेपणाने वागते, आईला विरोध म्हणून तिच्या विरोधातील व्यक्तींना पाठिंबा अशी तिची मनोभूमिका आहे. स्वतंत्र जगण्याचा मार्ग, म्हणजे अनिर्बंध वागणे, सिगारेटी पिणे, शिव्या देणे, सर्व शिव्या ह्या आई-बहिणीवरूनच का असतात अशी टाळीबाज वाक्ये उच्चारणे, प्रियकरापासून लग्नाआधी गर्भवती राहणे अशा तथाकथित प्रगतीशील भूमिका ती घेताना दिसते. पन्नाची भूमिका ही तथाकथित प्रागतिक आहे असे प्रतिपादन करण्याचे एक कारण म्हणजे तिला जर पारंपरिक घर मिळालं असतं, आईने वडिलांची सेवा केली असती, 'रांधा-वाढ-उटी काढा' अशा स्वरूपाचे जगणे आई जगली असती तर तिला ते चालले असते, तिच्या मनोभूमिकेत ही कमतरता आहे, ती स्वतंत्र विचार करत नाही. तिच्या पार्श्वभूमीकर मालतीबाईचे व्यक्तिमत्त्व हे विकसनशील, गतिमान असे दिसते. पन्नाने दहशतवाद्यांना सामील झालेल्या आपल्या प्रियकराबरोबर प्लॅन करून आईवी आत्मघातकी बाँबर बनून हत्या करणे हे वरकरणी सुसंगत दिसले तरीही

तिच्या व्यक्तिरेखेला एक प्रवाहपतीतता त्यातून मिळते हेही ध्यानात घ्यायला हवे. पहिल्या चित्रपटात अकारण दंयाच्या गोळीबारात अकारण मरण पावलेल्या दादी माँची व्यक्तिरेखा रंगवणाऱ्या गुलज्जार यांनी अखेरच्या चित्रपटात स्वतःच्या आत्मघातकी बाँबर बनलेल्या मुलीच्या हातून मध्यवर्ती भूमिका बजावणाऱ्या मालतीबाईचा मृत्यू दाखवला आहे. एक दिर्दर्शक म्हणून गुलज्जार यांच्या संवेदनशीलतेत झालेला बदल येथे अधोरेखित करायचा आहे. पहिल्या चित्रपटामधून माणूसकी जतनाचे मूळ्य जपणाऱ्या श्री व्यक्तिरेखेच्या अपरिहार्य मृत्यूदर्शनानंतर स्वार्थी बनलेल्या श्रीच्या हिंसाचारातून आलेल्या मरणाचे दर्शन गुलज्जार घडवतात. हे परिवर्तन काळाच्या बदलत्या पटलाला दिलेल्या प्रतिसादानुसार आहे. गुलज्जार यांचेजवळ राजकारणाविषयी सजगता आहे आणि दिवसेदिवस त्याचे घडणारे अधःपतन हा त्यांच्या चिंतेचा विषय आहे, हे त्यांच्या पटकथांवरून स्पष्टपणे दिसते. फक्त मेरे अपनेमधील संवेदनशील हळवेपणा जाऊन, आँधीच्या मार्गे हुतूतूमध्ये व्यावसायिक सफाईदारपणा आलेला दिसतो. सामान्य प्रेक्षकाच्या अभिरुचीला तोवर शरण न गेलेले गुलज्जार हुतूतूमध्ये शब्दांच्या खेळात, व्यक्तिरेखांच्या झुंजीत समाधान मानताना दिसतात. संजीवकुमारसारखा तगडा अभिनेता असतानाही तो दिर्दर्शक गुलज्जार यांच्या ताब्यात राहून काम करताना दिसतो, परंतु हुतूतूमधील नाना पाटेकर यांनी रंगवलेली भाऊ ही व्यक्तिरेखा नाना पाटेकर यांच्या अभिनयशैलीला शरण जाताना दिसते.

गुलज्जार यांच्या 'नमकीन' या चित्रपटामध्ये चार श्री व्यक्तिरेखा आहेत. ह्या चारही जणी पारंपरिक भारतीय श्रीच्या प्रतिमा आहेत. अम्माला तिचा प्रियकर अंगभोगाचे साधन म्हणून वापरतो, तिला झालेल्या तीनही मुलींकडे तो एक पैसे मिळवण्यासाठीची गुंतवणूक एवढ्याच दृष्टिकोनातून पाहातो. अम्मा तीनही मुलींना घेऊन दूर गावी जाऊन एका पडक्या घरात राहते.

जगण्यासाठी फेरीवाली होते, मसाले विकते, मुर्लींच्या संरक्षणासाठी ती त्यांची ढाळ बनते. ह्या चौधीनी एकमेकींना धरून राहिले पाहिजे, एकमेकांसाठी त्याग केला पाहिजे ही पिढ्यानपिढ्या चालत आलेली भावना त्या जपताना दिसतात. सर्वस्व समर्पण करणे, समर्पण करत असताना स्वतःच्या आयुष्याचा होम करणे ही खास भारतीय श्रींची अनेक शतके चालत आलेली प्रतिमा व समजूत आहे, तिला धरूनच ह्या चौधीजणी वावरताना दिसतात. सर्वांत धाकटी बहीण, चिंकी, ह्या समजुतीला धक्का देऊन स्वतःच्या सुखाच्या शोधासाठी मिहू आणि आईच्या मृत्युनंतर घर सोडून नौटंकीत नाचण्यासाठी निघून जाते. एका अर्थी, ती आधीच्या आयुष्याविरुद्ध बंड पुकारते, हे करताना चिंकी तिच्या बापाचाच आधार घेते. हे बंड पुकारताना व स्वतःच्या सुखासाठी घर सोडताना ती पुन्हा एकदा पुरुषप्रधान संस्कृतीचा बळी ठरत जाते ही गोष महत्वाची आहे. पुरुषप्रधान संस्कृतीमध्ये सुखाच्या कल्पनादेखील पुरुषप्रधान असतात हेच ती अधेरेखित करते. परिणामतः तिचा सुखाचा शोध हा छद्मसुखाचा शोध बनत जाताना दिसतो.

‘खुशबू’मधील कुसुम ही भारतीय कुटुंब चौकटीतील श्रीं आहे. वृंदावनसमवेत बालपणी ठरलेला विवाह, कौटुंबिक भांडणाऱ्यानंतरही कुसुम त्यालाच आपला पती मानत राहाते, त्याच्यावर एकनिष्ठ प्रेम करत राहाते, त्याच्यासाठी करवा चौथचे व्रत ठेवते, आजन्म विवाहित राहाते, तो कधी तरी परत येईल व आपला स्वीकार करील ह्या भावनेतून त्याची वाट पाहात राहाते. दैववशात त्याची भेट झाल्यानंतर तिच्या मनातील दाबून ठेवलेल्या उर्मी पुन्हा वर येतात. वृंदावनची मनोमन पूजा करणारी कुसुम अंतर्यामी बहरू लागते. पण आपल्या मनातील प्रेमभावना ती स्वतःहून वृंदावनजवळ व्यक्त करत नाही. इथे ती नेहमीच्या व्यक्तिरेखांपासून वेगळी ठरू लागते. ती तिच्या मैत्रिणीजवळ आपले मन व्यक्त करते- ऐसी गयी

गुजरी थोडीही हूँ? सुहाग भी मांगू - वह भी खैरात में? तिला तिचा अधिकार हवा आहे; भीक म्हणून काहीही नको आहे. वृंदावनच्या आईने दिलेले तोडे ती परत पाठवते, त्यावेळी त्याची आई वृंदावनला सांगते- छोडी हुई को पती वापस ले ले इस से बडा मान और क्या मिलेगा किसी लडकी को? मैं जो घर की बहू बना रही हूँ उसे - यह क्या छोटीसी बात है? कुसुमला हेच नको आहे. तिच्याजवळ आत्मसन्मान आहे. या संदर्भात विजय पाडळकर यांनी योग्य शब्दांत आपली मांडणी केली आहे- ‘आत्मसन्मान आणि अहंकार यांच्यातील सीमारेषा फार अस्पृष्ट असते. कुसुमवर प्रभाव आहे तो उत्कट प्रेमाचा. ह्या प्रेमाच्या प्रकाशात तिला ती रेषा स्पृष्टपणे दिसते. अहंकारात श्रेष्ठ-कनिष्ठतेचे भान असते, पण आत्मसन्मानाचे या भावनेशी फारसे सख्य नसते. आत्मसन्मान व्यक्तीला जगण्याचे बळ देतो, अहंकार व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वाला एक खोटा पीळ पाडतो. अहंकार सोडावासा वाटतो, पण सुट नाही. अहंकार म्हणजे स्वत्व अशी भ्रामक कल्पना करून घेऊन माणसे जगत असतात. प्रत्येकाच्या मनात स्वतःची अशी एक प्रतिमा असते. आपल्या अहंकाराच्या कोंदणात आपण ती प्रतिमा बसवतो व त्या व्याज प्रकाशात ती प्रतिमा आपल्याला अधिक तेजस्वी, उजळ झालेली दिसते. हा भास नाहीसा होणे जरुरीचे असते एखाद्या काळीजक्षणी आपोआप हा भास गळून पडतो.’^६ कुसुमच्या जीवनात असा साक्षात्कारी क्षण येतो तो वृंदावन जेव्हा तिला विचारतो की माझ्यात नेमकं काय कमी आहे की ज्यामुळे तू कोणते ना कोणते कारण सांगून मला नकार देतेस? येथे तो क्षण येतो. तो क्षण आत्मानंतर ती वृंदावनला थेट प्रश्न करते- तुमच्यात जर काही कमतरता असेल तर ती फक्त अधिकाराची. ज्या अधिकाराने मी तुम्हाला माझ्या घरी थांबवून ठेवते, तो अधिकार तुमच्याजवळही आहे. नाहीतर इथे राहणारी मी कोण? तुम्ही नेहमी माझा हट्ट का पुरवता? तुमच्या अधिकाराचा वापर करून तो नष्ट का करून

टाकत नाही? पारंपरिक ख्रीमनातील एक वेगळा पीळ गुलज़ार येथे उलगडून दाखवतात.

‘इजाजत’ चित्रपटामधील ख्रीव्यक्तिरेखा सुधा आणि माया ह्या तोपर्यंतच्या हिंदी चित्रपटाच्या प्रवाहाचा विचार करता वेगळ्या होत्या, नव्या होत्या. गुलज़ार हे ख्रीमनाला उत्तम रीतीने समजू शकणारे पुरुषमन आहे, असे प्रतिपादन ह्या व्यक्तिरेखांच्या आधारे करता येते. सुधा ही महेंद्रवर प्रेम करते कारण त्यांचा विवाह ठरलेला आहे. काही कारणास्तव त्यांचा विवाह पुढे ढकलला गेलाय. ती त्या परिस्थितीचा समजूतदारपणे स्वीकार करते. ती स्वभावाने कणखर आहे, कोणत्याही परिस्थितीचा सामना करण्याची तिची क्षमता आहे, ती कलावंत आहे, उदारमनस्क आहे, दुसऱ्याच्या गुणांचे कौतुक करण्याचा दिलदारपणा तिच्याकडे आहे. तिचं व्यक्तिमत्त्व सहजगत्या विकसित होत जाते. काहीशा अवखळ युवतीपासून ते समंजस, आयुष्य उमगलेल्या प्रौढेपर्यंतचा तिच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकासक्रम गुलज़ार यांनी फलेंशबॅक तंत्राचा वापर करत उत्तम प्रकारे दाखवलेला आहे. तिच्या समंजसपणास विरोध नसला तरी एक वेगळी स्वभावछटा दाखवणारी व्यक्तिरेखा आहे ती मायाची. ती सदैव आनंदी, मनस्वी, सर्जनशील, मनमोकळी, उत्कट प्रेमाचा उत्सूर्त भावाविष्कार सदैव उद्भूत करणारी आणि चैतन्याने रसरसलेली आहे. थोडेसे काव्यात्मक पद्धतीने सांगायचे झाले तर ती गुलज़ार यांची सर्वस्पर्शी, हळवी प्रतिभा आहे. तिचे व्यक्तिमत्त्व काहीसं धूसर, गूढगुंजनात्मक, मनमोही, निरागस बालकासारखं आहे. ती केवळ कवयित्री आहे असे नाही, ती सदैव कवितेतच जगत असते. तिच्या जीवनविषयक कल्पना तत्कालीन समाजाला चकित करून सोडणाऱ्या आहेत. तिला कोणत्याही प्रकारचे लग्नबंधन नकोय; ती त्याशिवायच महेंद्रबरोबर राहू इच्छिते, त्याने तिला न सांगता सुधाशी लग्न केले याबद्दल तिला कोणतीही तक्रार करायची नाही. तिला लग्न म्हणजे एक प्रकारचा झामेला वाटतो. सुधाला दीदी

म्हणण्याइतकी ती मोकळी आहे, ती सुधाचा आदर करते. जेव्हा आपल्यामुळे सुधा दुखावली गेली आहे, हे तिला कळते तेव्हा ती मनस्वीपणे मोटारसायकल काढून मनावरचा ताण काढून टाकायला बाहेर पडते व मृत्युमुखी पडते. इथे गुलज़ार तिच्या व्यक्तिरेखेसंदर्भातील एक आवर्तन पूर्ण करताना दिसतात. चित्रपटातील मायाचा प्रवेश मोटारसायकलवरून होतो व तिचा मृत्यूही मोटारसायकल अपघाताने होतो. ही व्यक्तिरेखादेखील एक प्रवाही व विकसनशील व्यक्तिरेखा आहे. या व्यक्तिरेखांच्या विकसनशीलतेमागील एक कारण म्हणजे चित्रपटाचा लेखक व दिग्दर्शक या व्यक्तिरेखांवर नियंत्रण ठेवत नाही तर तो त्यांना स्वतःच्या स्वभावाप्रमाणे वाढू देतो, विकसित होऊ देतो. गुलज़ार यांच्या सर्व चित्रपटांमध्ये अशी स्थिती फक्त सुधा आणि मायाच्या बाबतीत घडते, बाकी सर्व व्यक्तिरेखा ह्या दिग्दर्शक नियंत्रित असतात, त्यामुळे काहीशा उणावतात.

ह्या सहा चित्रपटांतील ख्रीव्यक्तिरेखांना प्रातिनिधिक मानून विचार केला असता, ह्या भारतीय चित्रपटांच्या प्रवाहातील वेगळ्या व्यक्तिरेखा नक्की आहेत. पण त्यांचे स्वभाव भारतीय प्रेक्षकांच्या मनाला, त्यांच्या भूमिकांना छेद देत नाहीत. त्यांच्या मनातील विविध पारंपरिक कल्पनांना त्या दुजोरा देत राहतात. वरकरणी बंडखोर वाटणाऱ्या त्यांच्या ख्री व्यक्तिरेखा ह्या वास्तविक पाहता छद्दा पुरोगामी आहेत, असे म्हणावे लागेल. त्या परंपरेला थोडेसे वेगळे वळण द्यायला जातात, पण त्या परंपरेतच राहतात. ह्याला कारणीभूत आहे गुलज़ार यांचा प्रतिभार्धम. त्यांच्या मनाची एकूण घडण झालीय ती एका घुसलणाऱ्या कालप्रवाहात- बेचाळीसचा लढा ते साम्यवादी चळवळ ते बिमल रॉय यांचे संस्कार ते मीना कुमारी यांच्या उत्तरायुष्यातील निकट परिचयाचा प्रभाव हा त्या काळाचा त्यांच्या नजिकचा परीघ होता. त्यांच्या अवतीभवतीच्या जगात आणि एकूण जगभरात खूप काही घडत होते, कायमस्वरूपी बदलत होते, पण गुलज़ार यांच्या रोमँटिक मनोभूमीवर त्याचे फारसे

परिणाम घडले नाहीत की त्याचे कोणतेही ओरखडे त्यांच्या मनावर पडले नाहीत, याचे कारण त्यांचा स्वभाव. त्यांच्या चित्रपटांमध्ये ते वास्तवाला थेटपणे भिडण्याचे साहस करत नाहीत, त्यांना माणसा-माणसांतील नात्यांच्या अनुबंधांचा शोध घ्यायला आवडते. (मानवी नातेबंधाचा शोध हा माझ्या चित्रपटांचा मध्यवर्ती विषय आहे, जीवनाच्या अधिकाधिक जवळ जाण्याची, त्यात खोलवर उतरण्याची माझी इच्छा माझ्या कलानिर्मितीचे कारण आहे^०), त्यांच्या कवितांतून दिसतेही, पण त्यांच्या चित्रपटामध्ये या गोर्टीची उणीव जाणवते. परिणामी ही उणीव त्यांच्या चित्रपटातील श्रीव्यक्तिरेखांमध्येही उतरलेली दिसते. ज्या मध्यमर्गीय, कनिष्ठ मध्यमर्गीय जीवनावर आधारलेले बळंश चित्रपट त्यांनी बनवले, त्या मध्यमर्गातील लोकांकडे एक विशिष्ट प्रकारची इमानदारी असते आणि खोट्याचा एक मुलामाही असतो, तो ते पांघरून घेऊन असतात, त्याच्या आडाने आपली इभ्रत, आपली पत कशीबशी सांभाळता येईल हा हेतु^१ ही इभ्रत, ही पत, आपला आब. इमानदारपणा घेऊन हा मध्यमर्ग कसाबसा जगत असतो, त्याच्या जोडीने समाजात सचोटीने जगण्याचा एक मूळ्यगत दबावही त्यांना धारण करावा लागतो. परिणामतः जगताना ह्या मध्यमर्गाला जगण्यासाठी सर्वाधिक झागडावे लागते; कारण हा वर्ग धडपणे पडतही नाही आणि उभाही राहू शकत नाही. म्हणूनच गुलजार यांच्या चित्रपटातील व्यक्तिरेखांना काही आपसूक मर्यादा प्राप्त होतात, त्या मर्यादा त्यांच्या श्री व्यक्तिरेखांमधून अधिक प्रकरणे व्यक्त होताना दिसतात. याचे कारण म्हणजे, मध्यमर्गीय जाणिवांचे दबाव व समाजात श्री म्हणून वागण्याचे दुसरे

दबाव. त्यातही ह्या शिर्यांना असलेले भारतीयत्वाचे कोंदण त्यांना अधिकच गुदमरवून टाकतात. पण ह्या व्यक्तिरेखा जीवनाची चिरफाड न करता, जीवनातील नग्न सत्य आविष्कृत न करता गुलजार यांच्या काव्यात्म प्रतिभेतून काव्यात्मतेचे झिरझिरित वस्त्र पांघरून गूढ होतात. हातात गवसता गवसता पटकन निस्टून जातात (अपवाद त्यांच्या 'इजाजत' चित्रपटातील सुधा व माया). या दृष्टिकोनातून पाहता गुलजार यांच्या चित्रपटांतील श्री व्यक्तिरेखा ह्या समकालीन समाजाचे रूप दर्शविण्यात यशस्वी तर होतात, पण गुलजार यांच्या प्रतिभेला प्रेक्षकानुनय करायचा असल्यामुळे त्या पूर्णांशाने विकसित होता होता मध्येच पुरुषी समजाच्या दबावाखाली अडकून पडतात.

संदर्भ:

१. गंगा आये कहाँ से, पाडळकर विजय, मॅजेस्टिक प्रकाशन, तिसरी आवृत्ती, २०१७, पृ. ५.
२. तत्रैव, पृ. ६.
३. तत्रैव, पृ. ५.
४. पुखराज, गुलजार, रूपा पब्लिकेशन, प्रथम आवृत्ती, २००५, पृ. ७.
५. तत्रैव, पृ. १३.
६. तत्रैव, पृ. ६४.
७. गुलजार पटकथा- मीरा, अनुवाद वसंत पाटील, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, प्रथम आवृत्ती, २०१७, पृ. ५.
८. तत्रैव, पृ. २३.

सत्यशोधक समाजाने हाताळलैले क्याणाबंध

- रंजना कदम

आधुनिक महाराष्ट्राच्या इतिहासातील श्रेष्ठ समाजसुधारक, धर्मचिंतक, विचारवंत महात्मा फुले होते. ते कृतीशील समाजसुधारक असल्याने त्यांच्या विचारातून, कृतीतून प्रत्यक्ष क्रांतीला सुरुवात झाली. त्यांना बहुजनसमाज मागे असण्याची कारणे उच्चनिच्चतेत, श्रेष्ठ-कनिष्ठतेत असल्याचे लक्षात आले. त्यांनी आयुष्यभर समाजातील भेदभाव नाहीसा व्हावा यासाठी संघर्ष केला. धर्म, रुढी, परंपरेच्या नावाने बहुजन समाजाचे वर्षानुवर्ष अधिकार नाकाराते गेले, त्याच्यावर नेहमी अन्याय होत राहिला. कारण ज्या समाजावर अन्याय होतो त्यांचे अज्ञान. याची खात्री पटल्यानंतर, जीवनातील सत्य शोधून त्याप्रमाणे कृती बहुजन समाजाने करावी म्हणून महात्मा जोतीबा फुले यांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना २४ सप्टेंबर १८७६ रोजी केली.

मानवाने जर सत्यास स्मरून सर्व आचरण केल्यास कोणताही मानवप्राणी दुःखी होणार नाही. मात्र आपल्या देशात ज्यांच्या हातात अधिकार होते, त्यांनी शूद्रादि-अतिशूद्र, श्रियांना मुद्दाम विकासापासून, हक्कांपासून कायमचे दूर ठेवले. त्यांच्या अज्ञानाचा फायदा धूर्त लोकांनी आपल्या मतलबासाठी घेतला. त्यांना माहित होते की, ज्या घटकावर गुलामी लादायची त्यांना विद्यावंचित, ज्ञानवंचित ठेवायचे, हे धोरण सत्ता गाजवणारे नेहमी राबवत असतात. म्हणूनच बहुजनांना गुलामगिरीतून मुक्त करण्यासाठी त्यांना शिक्षण दिले पाहिजे, यासाठी महात्मा फुले आणि क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले, फातिमा शेख आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांनी अतोनात कष्ट घेतले. यांनी शिक्षण सर्वापर्यंत पोहचविण्यासाठी सगळीकडून विरोध असतानाही अत्यंत खडतर प्रयत्न करून शिक्षण

देण्याचे कार्य चालूच ठेवले. आपल्या देशात देव-धर्मचि थोतांड निर्माण केले असून. या पृथ्वीवर जेवढी मानवाने धर्म पुस्तके केली, यापैकी एकातही आरंभापासून शेवटपर्यंत सार्वजनिक सत्य नाही. त्यामुळे हे धर्मग्रंथ सर्व मानवाला हितकारक ठरलेले नाहीत, तर विशिष्ट लोकांनी स्वार्थीपणा-धूर्तपणा साधलेला दिसतो. म्हणून 'विचाराधारा' या खंडातील प्रस्तावनेत नागनाथ कोतापले लिहितात, 'अस्पृश्यता, जारींची रचना आणि धर्म या परस्परांशी संबंधित असणाऱ्या बाबी आहेत. किंबहुना असे म्हणता येईल की, जारींना आणि अस्पृश्यतेला अधिमान्यता देण्याचे काम धर्म करीत असतो. धर्म आणि जाती यांच्यातील संबंध त्यांनी नेमकेपणे उलगडला आहे.

महात्मा फुले यांनी धर्मविषयक चिकित्सक अभ्यास करून असे मत मांडले की, 'निर्माणकर्ता हा सर्व मानवांचा निर्मिक आहे. प्रत्येक व्यक्तीस निर्मिकाने निर्माण केलेल्या एकंदर सर्वच गोर्टीचा उपभोग घेण्याचा अधिकार आहे'. मात्र तसे होताना दिसत नाही. कारण इथल्या शूद्रादिकांचे अज्ञान हेच मुख्य कारण आहे. म्हणून इथल्या लोकांना शिक्षित करणे हेच महत्त्वाचे कार्य त्यांना वाटले. म्हणून त्यांनी आपल्या पत्नीला बरोबर घेऊन या कार्यास सुरवात केली. त्यांनी आपल्या साहित्यातून लोकांना गुलामीची, शोषणाची, मानहानीची, अन्यायाची जारीव करून दिली. तसेच समाजातील अनेक वाईट प्रथा कशा चुकीच्या आहेत ते दाखवून देऊन, त्यांना विरोध करून उपाययोजना करण्याचे काम म.फुले यांनी केले. सत्यशोधक समाजाची स्थापना करण्याआधी म.फुले, सावित्रीबाई आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांनी जी लोकसेवा केली त्यात पुढील मुद्दे सांगता येतील.

- १) मुर्लीना व अस्पृश्यांना शिक्षण मिळावे म्हणून शाळा काढल्या.
- २) केशवपन आणि सतिप्रथेला विरोध
- ३) विधावा पुनर्विवाहास उत्तेजन
- ४) बालहत्या प्रतिबंधकगृहाची स्थापना
- ५) अस्पृश्य उद्धाराचे कार्य
- ६) अनाथ मुलास दत्तक इत्यादी
- ७) गरिबांना दुष्काळात मदत
- ८) शेतकऱ्यांच्या हक्कासाठी लढण्याची जाणीव करून दिली.
- ९) बहुजनांना आपल्या हक्कांसाठी लढण्याची जाणीव करून दिली.
- १०) बहुजनांच्या हक्कांसाठी संघर्ष करणारे अनेक सत्यशोधक वैचारिक वारसदार निर्माण केले इत्यादी.

म. फुल्यांनी केवळ जातिव्यवस्थाच नाकारली नाही तर सबंध चातुर्वर्ष्य व्यवस्थाच अन्याय व विषम असल्याचे त्याज्य ठरवली. धर्मग्रंथातील कपटिपणा उघड केला. अज्ञानी लोकांना जागृत करण्यासाठी ग्रंथलेखन केले. त्यात 'तृतीयरत्न' नाटकापासून ते 'सार्वजनिक सत्यधर्म' पुस्तकापर्यंत अनेक ग्रंथरचना केली. आपल्या शूद्रादि-अतिशूद्रांचे कसे विविध पातळ्यांवर शोषण होत आहे, याची जाणीव व्यापक पातळ्यांवर करून देण्यासाठी आणि अनेक कार्यकर्त्यांचा सहभाग वाढविण्यासाठी म.फुले यांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. म.फुले व सावित्रीबाई यांच्या लोकसेवेने, विचाराने, आचरणाने, लेखनाने अनेक लोक प्रभावित झाले व त्याचे सहकार्य सत्यशोधक समाजाच्या उभारणीसाठी घेता आले.

सत्यशोधक समाजाची तत्त्वे -

- १) ईश्वर एकच असून तो सर्वव्यापी, निराधार, निर्गुण व सत्यरूप आहे.
- २) ईश्वराची भक्ती करण्याचा प्रत्येक मानवाला पूर्ण अधिकार आहे.

- ३) मनुष्य जातीने श्रेष्ठ ठरत नसून तो गुणाने श्रेष्ठ ठरतो.

सामाजिक, राजकीय, धार्मिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक, शेती, अंधश्रद्धा, यासारख्या विषयांवर सडेतोड आणि निष्पक्ष लेखन करत सत्यशोधक साहित्यिकांनी आपली विचारधारा टिकवली. केवळ सत्य, अहिंसा, प्रेम, दया, शांती याचाच ध्यास सत्यशोधकाने घेतला पाहिजे असे म.फुलेना वाटत होते, तेच ध्येय सत्यशोधकांनी ठेवलेले दिसते. त्यातील विचार आणि सामाजिक प्रश्नांची निर्भीड चर्चा सद्यःस्थितीत अत्यंत महत्त्वाची ठरली.

रचनाबंध

'रचनाबंध म्हणजे सत्यशोधक समाजातील कार्यकर्त्यांनी सत्यशोधकी विचारांच्या प्रसारासाठी वापरलेले विविध वाढमयप्रकार आणि इतर साधने होय.'

सत्यशोधक समाजाचे गुलामगिरी विरुद्धतेचे, विषमतेविरुद्धतेचे, शोषणाविरुद्धतेचे, मानवताविरुद्धतेचे आपले विचार समाजातील सर्व स्तरापर्यंत, तळागाळातील लोकांपर्यंत पोहचविण्यासाठी जी जी साधने होती, त्या सर्व साधनाचा आधार घेऊन त्यांनी सत्यशोधक समाजाचे विचार लोकांपर्यंत प्रभावीपणे पोहचविण्याचे काम केले. या रचनाप्रकारात पुढील रचनाबंधांचा समावेश होतो.

- १) कथा २) कविता ३) चित्र ४) काढंबरी
- ५) नाटक ६) नियतकालिके ७) स्फुटलेखन
- ८) पत्रव्यवहार ९) जलसे १०) चित्र-फोटो ११) भाषण १२) वैचारिक लेखन १३) फार्स १४) चुटके इ.

या रचनाबंधाचा वापर सत्यशोधक समाजातील कार्यकर्त्यांनी आपले विचार सर्वच लोकांपर्यंत पोहचविण्यासाठी केला. यातून त्यांनी ब्राह्मणेतर, शूद्रातिशूद्रांची दुःखे समाजासमोर मांडली आणि शेटजी - भटजी यांची कारस्थाने उघडकीस आणली. यातील काही रचनाबंधाचा आपण या लेखात विचार करू.

कविता

सत्यशोधक समाजातील अनेक कार्यकर्त्यांनी आपल्या कवितेतून समाजातील प्रश्न प्रभावीपणे मांडले. त्यात अज्ञान, कर्मकांड, वर्णभेद, जातीभेद, बालविवाह, केशवपन, सतीची चाल, बहुपत्नीत्व, शिक्षणाचा अधिकार विशिष्ट वर्गाताच, शेतकऱ्यांची-कष्टकरी लोकांची दयनीय स्थिती, त्यांची होणारी पिळवणूक या सगळ्याच प्रश्नाचे प्रतिबिंब कवितेतून नेमकेपणे घडवले आहे. तसेच त्यावरील उपायही कवितेतून मांडलेले आहे. म.फुले यांनी अखंड, 'छत्रपती शिवाजीराजे भोसले' आणि 'विद्याखात्यातील ब्राह्मण पंतोजी' यावर पोवाडे रचले. सावित्रीबाई फुले यांनी काव्यफुले, बावनकशी, सुबोध रत्नाकर, कृष्णराव भालेकर-शेतकऱ्यांचे मधुर गायन, मुकुंदराव पाटील-कुलकर्णी लीलामृत, शेटजी प्रताप (१९१६-१८), देशभक्त लीलासार (१९५३-५४), रामचंद्र जाधव - सुबोध सुमनावली, सदबोध, राष्ट्रोद्धारक, मेल्याकरिता पद्संग्रह धर्मभ्रष्ट, हिंदूचा धुला इत्यादी. तसेच धोंडीराम नामदेव कुंभार, गोपाळबाबा वलंगकर, इत्यादी कर्वींनी सत्यशोधकीय विचार आपल्या कवितेतून प्रगट केले आहेत. तसेच सत्यशोधकीय कर्वींनी काव्यांचे अनेक प्रकार हाताळलेले दिसतात.

- १) शाहीरी २) अभंग ३) श्लोक ४) पोवाडे
- ५) लावणी ६) फटका ७) भारूड ८) ओवी ९) कटाव १०) कीर्तन ११) पदे १२) जलशे १३) अखंड १४) श्रीखंड

यातील काही प्रकार उदा. अभंग, श्लोक, ओवी, भारूड, कीर्तन इत्यादी. हे लोक खूप भक्तिभावाने, श्रद्धेने, निष्ठेने ऐकत असत. त्यांचा लोकांवर खोलवर परिणाम होत असे. तसेच काही काव्यप्रकार खूप लोकप्रिय असल्याने त्याचाही जाणीवपूर्वक वापर केलेला आहे. यातून लोकजागृती करणे त्यांच्या अधिकारांची जाणीव करून देणे. त्याचे होणारे शोषण, पिळवणूक दाखवणे आणि शोषणाविरुद्धआवाज उठवण्याची ताकत निर्माण

करणे सोपे गेले.

महात्मा फुले अखंडातून लिहितात,

'विजयी आर्यांनी धर्मग्रंथ केले ।

शुद्रा नागविले । दासापरी

धूर्त भटे मुळी वेद लपविले ।

पाहू नाही दिले । अत्यं जास

शूद्रादिक म्हणे माझा वेद धर्म ।

अज्ञानास वर्म । ठावे नाही

वेदातील वर्म मैदानी आणावे ।

जागा दाखवावे । जोती म्हणे'

पंडित कोंडिराम (गोपाळबाबा वलंगकर) यांनी आपल्या कवितांमधून समाजातील लोकांना वास्तवाचे दर्शन घडविले. स्वाभिमानाची दीक्षा दिली, ते लिहितात-

'पोटे जळेतात तर सोद्यानो कषेही भरा

पूर्वापार दुःखाची मनी आठवण करा

मानव प्राणी दिसता अभिमान जरा धरा

जाळा भटीशासे सत्य उपदेश करा

दिली सूचना ही पंडित कोंडीरामानी'

तसेच सत्यशोधकी शाहीरी म्हणजे धगधगती आग होती. त्यातून प्रस्थापितांना प्रचंड हादरे बसले. शाहीरीतून हजारो वर्षापासून दबलेला आवाज मुक्त कंठाने बाहेर पडत होता. या शाहिरांमध्ये भीमराव महामुनी, कासेगावकर, तात्याबा पाटील, येलूरकर, शंकरराव पाटील, रामचंद्र धागडे कालेकर, भाऊराव पाटोळे, आबासाहेब साबळे, शिवशिरकर इत्यादी.

कथा :

सत्यशोधकीय लेखकांनी आपल्या कथेतून शेतकऱ्यांची दयनीय अवस्था, आडाणीपणाचे तोटे, मानवी हळाचे महत्व, अंधश्रद्धा, धर्मशास्त्रातील थोतांड, जुलूमशाही इत्यादीचे दर्शन घडवले. या कथा त्यांनी विविध नियतकालिकातून प्रसिद्ध केल्या. यात महत्वाचे नाव मुकुंदराव पाटील यांचे घ्यावे लागते. त्यांनी सामाजिक दोषांवर, लुच्येगीरीवर कठीण प्रहार केले. आपल्या उपहासात्मक शैलीने भल्याभल्यांच्या टोप्या

उडवल्या. त्यांनी वंचित समूहांच्या जाणीवा समृद्ध केल्या. त्यांच्याभोवती उभारलेले धर्मचि गरुड दूर केले. त्यांची शोषणातून सुटका करण्याचा प्रयत्न केला.

काढबरी

या वाड्मयप्रकारातूनही त्यांनी सत्यशोधक विचार प्रभावीपणे मांडले आहेत. त्यात कृष्णाजी भालेकर यांची 'बळीबा' असेल किंवा मुकुंदराव पाटील यांच्या 'होळीची पोळी', 'चंद्रलोकीची विलक्षण रूढी' अथवा 'दादासाहेबांची फजिती', 'द्वाषाशस्त्री परान्ने', 'तोबातोबा', 'राष्ट्रीय तारुण्य' यासारख्या काढबंन्या नियतकालिकातून प्रकाशित झालेल्या दिसतात. विज्ञाननिष्ठा, कठोर तर्क, सत्ता, संस्कृती, धर्म, अर्थकारण यांच्यातील परस्परसंबंध जोडण्याची क्षमता, विश्लेषक बुद्धी हे त्यांच्या बुद्धिवादाचे प्रमुख आधार होते. श्रेष्ठतर जीवनमूल्यांच्या आधारे ते प्रस्थापित व्यवस्थेतील हितसंबंधाची वीण उलगडून दाखवू शकले. ते रूढ धर्माचा आधार घेत नाहीत, तर बुद्धीचा निकष प्रमाण मानतात. एकंदर त्यांनी आपल्या लेखनातून समाजजागृती करण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न केला.

नाटक

नाटक या वाड्मयप्रकाराचाही त्यांनी सत्यशोधकीय विचार मांडण्यासाठी वापर केलेला आहे. त्यात महात्मा फुले यांचे 'तृतीयरत्न' आणि मुकुंदराव पाटील यांचे 'राक्षसगण', 'हेडमिस्ट्रेस' ही नाटके. या नाटकांचा उल्लेख करता येईल. यातून त्यांनी समाजातील अनेक जिवंत प्रश्नांना वाचा फोडली, लोकांना जागृत केले. त्यांच्यावर होणाऱ्या शोषणाची, अन्यायाची जाणीव करून देऊन, या शोषणाला, अन्यायाला आपले अज्ञान कसे कारणीभूत आहे, ते दाखवून देऊन काय केले पाहिजे? याबद्दल लोकमत तयार करून लोकांना जागृत केले. 'तृतीयरत्न' या नाटकात अडाणी कुणबी जोडप्याची कशी फसवणूक केली जाते, ते म. फुले यांनी प्रभावीपणे जनतेच्या मनावर ठसवले आहे. या नाटकात ते लिहितात-

बाबा घाबरा होऊ नको, तुम्ही सर्व माळ्याकुणब्यानी पण महार मांगांनी सुद्धा ब्राह्मणाचे किमपी भय धरू नये म्हणून ईश्वराने तुमच्या देशात इंग्रजास आणले आहे. अशा प्रकारे म. फुले यांनी लोकांना फसवणुकीला बळी पडू नका. तुमच्या अज्ञानाचा फायदा घेऊन तुम्हाला कसे लुबाडले जाते ते दाखवून दिले आहे.

नियतकालिके

सत्यशोधक चळवळीच्या प्रचार-प्रसाराच्या हेतूने १८७७-१९३० या काळात सुमारे ६० नियतकालिके निघाली. त्यामुळे बहुजन समाजाच्या ध्येयवादी, प्रबोधनपर, समाजनिष्ठ पत्रकारितेचे नवे पर्व सुरू झाले. नियतकालिकातून सत्यशोधक चळवळीचे विचार व कार्य आणि प्रबोधनपर वाड्मय सर्वसामान्य वाचकापर्यंत पोहचवले. या नियतकालिकांनी परिणामकारक लोकजागृती व लोकमत तयार करण्याचे कार्य केले. त्या सत्यशोधक चळवळीच्या नियतकालिकातून समकालीन घटना, घडामोडी, बातम्या, वृत्तसार, अग्रलेख, वृत्तांत, नेत्यांची भाषणे, समाज जागृतीचे कार्य, विरोधकांचा समाचार, बाजारभाव, जाहिराती इत्यादी. सगळ्याचा गोष्टी नियतकालिकातून आलेल्या आहेत. या नियतकालिकांनी प्रबोधनाबोरोबरच सर्वसामान्य शोषित, वंचित, उपेक्षितांच्या उत्थानाच्या लळ्याचे वैचारिक नेतृत्व केले. त्यात 'दीनबंधु' (१८७७) - कृष्णराव भालेकर, नारायण मेघाजी लोखंडे, वासुदेवराव बिर्जे, श्रीमती तानुबाई बिर्जे, 'सत्सार' (१८५५) महात्मा फुले, 'दीनमित्र' (१८८८) - मुकुंदराव पाटील, गणपतराव पाटील, 'राघव भूषण' (१८८८ गुलाबसिंह कौशल्य), 'अंबालहर' (१८८९) कृष्णराव भालेकर, 'शेतकऱ्यांचा कैवारी' - (१९९२- कृष्णराव भालेकर, 'दीनबंधु' १९०१- भास्करराव जाधाव, 'विश्वबंधु' (१९९१ - बळवंतराव पिसाळ) 'जागरूक' (१९१७ - वालचंद कोठारी) 'जागृती' १९१७ भगवंतराव पाळेकार, 'डेक्कन रथत' १९१८ - अणासाहेब लट्ठे, 'विजयी मराठा'

(१९१९) श्रीपतराव शिंदे इत्यादी. या काळातील नियतकालिके बहुजनांमध्ये परिवर्तन करण्याच्या दृष्टीने खूपच परिणामकारक ठरली. या नियतकालिकातील विचारक्रांतीचा पाया भक्तम करण्यासाठी उपयोगी ठरले.

भाषण

सत्यशोधक समाजाची जी अधिवेशने झाली त्यातून अनेक सत्यशोधकीय कार्यकर्त्यांनी प्रभावी भाषणे केलेली आहेत. भास्करराव जाधव, अण्णासाहेब लड्डे, महादेवराव डोंगरे इत्यादींनी सत्यशोधक समाजाच्या विचारांचे लोण खेड्यापाड्यात नेण्याचा नेटाने प्रयत्न केला. १९१९ पासून सत्यशोधक समाजाची वार्षिक अधिवेशने नियमाने भरू लागली. तसेच विविध कार्यक्रमांतून या कार्यकर्त्यांनी अत्यंत प्रभावी भाषणे करून समाजातील अनेक प्रश्न मांडले. शेतकरी, स्थिया, अस्पृश्य यांच्या दारूण अवस्थेचे दर्शन घडवून परिवर्तन घडवून आणण्याची मानसिकता निर्माण केली.

चित्रे

कृष्णराव भालेकर यांनी अज्ञानी शेतकऱ्यांना आपल्यावर होणाऱ्या अन्यायाची तीव्रतेचे जाणीव व्हावी. त्यांच्या हृदयविदारक स्थितीचे दर्शन घडविण्यासाठी भालेकरांनी काही चित्रे काढून घेतली व प्रकाशित केली. तीही त्यांनी मोफत वाटली. शेतकऱ्यांची कशी पिलवणूक-शोषण होते, शेतकऱ्यावर जुलूम करण्याची सरकारच्या जुलुमी वृत्तीवर प्रकाश टाकण्यासाठी भालेकरांनी ‘राघू गाडीवानाच्या चित्राची’ एक मालिकाच प्रसिद्ध केलेली दिसते. तसेच ‘व्याजाचा उंट’, ‘शेतकऱ्यांचा देखावा’, ‘गावगाडा’ ही अशीच आणखी काही दर्दभरी चित्रे प्रकाशित करून भालेकरांनी शेतकऱ्यांचे करुण दुखः पूर्ण जीवन साकार केलेले आहे.

त्याबरोबर सत्यशोधक समाजाने अनेक ग्रंथांतून, नियतकालिकांतून वैचारिक लेखन व परिवर्तनवादी लेखन केलेले आहे. तसेच सत्यशोधकांनी केलेले

स्फुटलेखन आणि पत्रव्यवहार सुद्धा महत्वाचा आहे. थोडक्यात विविध माध्यमातून सत्यशोधकांनी आपले विचार, लोकांपर्यंत अत्यंत प्रभावीपणे पोहचवले आहे. सत्यशोधक समाजाने तत्कालीन समाजातील अनेक प्रश्नांना वाचा फोडली.

निष्कर्ष

- १) विविध रचनाबंधाच्या आधारे अज्ञानात सर्व दुःखे कशी दडली असून, शिक्षणाशिवाय पर्याय नाही याची जाणीव करून देणे.
- २) लोकप्रिय रचनाप्रकारांचा वापर करून शूद्राती-अतिशूद्रांना, स्थियांना गुलामगिरीतून मुक्त करणे.
- ३) सत्यशोधकी शाहीरी ही लोकांमध्ये जनजागृती करण्याचे प्रभावी हत्यार ठरले. या शाहीरीने प्रस्थापितांना प्रचंड हादरे बसवलेत.
- ४) सत्यशोधकी विविध वाड्मयप्रकारातून करमणूक करता करताच धार्मिक खोटेपणाची, अन्यायाची जाणीव करून देणे. लोकांना अन्यायाविरुद्ध लढण्यास तयार करणे.
- ५) भाषणातून, वैचारिक लेखनातून शूद्रादि-अतिशूद्रांच्या, स्थियांच्या दयनीय स्थितीचे दर्शन घडवणे.
- ६) सत्यशोधकी रचनाबंधाचे हेतू परिवर्तनवादी विचारांचा प्रसार-प्रचार.

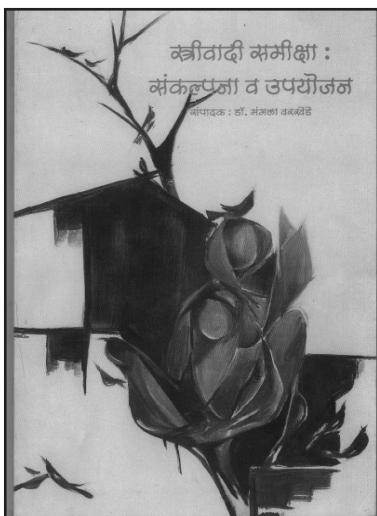
संदर्भ :

- १) सत्यशोधक समाज अधिवेशने चिंतन आणि चिंता - जी. ए. उगले, मराठवाडा सार्वजनिक सभा रायगड, २००६.
- २) महात्मा फुले आणि आधुनिक महाराष्ट्र - डॉ. रामकृष्ण कांबळे, कैलाश पब्लिकेशन, औरंगाबाद, २००९.
- ३) सत्यशोधक समाज साहित्य आणि विचार, संपा - डॉ. चं. वी. जोशी, ऋतू प्रकाशन, अ.नगर, २०१०.
- ४) महात्मा फुलेंची बदनामी ; एक सत्यशोधन -

- हरि नरके, सुगावा प्रकाशन, पुणे, १९८९.
- ५) महात्मा फुले समग्रवाङ्मय संपा - धनंजय कीर ,
स. गं. मालशे ,य. दि. फडके, प्रकाशन महाराष्ट्र
साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, २००६.
- ६) विचारकिरण, खंड १, संपादक- एरंडे अशोक,
सायन पब्लिकेशन्स, पुणे, २०२१.
- ७) महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, सुहास कुलकर्णी,
श्री गंधर्व - वेद प्रकाशन, पुणे, २०१०.

स्त्रीवादी समीक्षा : संकल्पना व उपयोजन

संपादक - सौ. मंगला वरखेडे

स्त्रीवादी साहित्यशास्त्र
व समीक्षा यांचा
तात्त्विक व
उपाययोजनात्मक
अंगांनी ऊहापोह
करणारा मराठीतला
अभ्यासपूर्ण संदर्भग्रंथ .

मूल्य-रु.२००/-

मराठीतील प्रायोगिक नाटक

- हरेश शेळके

प्रास्ताविक

ज्या रंगभूमीवर आशय-अभिव्यक्तीचे प्रयोग होतात ती प्रायोगिक रंगभूमी असे आपल्याला म्हणता येईल. पण ही विश्लेषक व्याख्या झाली. जर प्रायोगिक रंगभूमी या संज्ञेने सुचित होणाऱ्या सर्व अर्थच्छटा जाणवायच्या असल्या तर त्याच क्षेत्रातल्या इतर संज्ञांशी असलेले तिचे साप्य विरोधाचे संबंध आपल्याला पाहायला हवेत. नाटकाचे वर्गीकरण आशयलक्ष्यी असू शकते, तसे काही इतर गोष्टींवरूनही होऊ शकते. व्यावसायिक-हौशी, मुख्यधारा, समांतरधारा, साचेबद्द - प्रायोगिक अशा तीन भिंतीवर वर्गीकरण नाटकाचे आपल्याला संभवताना दिसते. व्यावसायिक रंगभूमीचा जर आपण विचार केला तर आपल्याला असे दिसून येते की, नाटककार, दिग्दर्शक, नट, तंत्रज्ञ निर्माता हे सारे जेण उपजीविकेचे साधन म्हणून नाटक करताना दिसून येतात. नाटक करणे हा त्यांचा व्यवसाय असतो. यावर त्यांचे अर्थर्जन अवलंबून असते. हौशी रंगभूमीचा जर विचार केला तर असे दिसून येते की, हौशी रंगभूमीवर साच्यांचा मुख्य व्यवसाय वेगळाच असतो. नाटक हा सादर करणाचा छंद असतो, कधी गरजही असते, वाडीतल्या लोकांनी एकत्र येऊन बसवलेली गणेशोत्सवातील नाटके, शाळा - कॉलेजमधील गॅदरिंगची नाटके, तसेच समांतर रंगभूमीवरची बहुतेक नाटके हौशी लोकांनीच सादर केलेली असतात. या दोघांच्यामध्ये निम - व्यावसायिक रंगभूमीसुद्धा काहीवेळा संभवते. मुख्य धारा रंगभूमी ही प्रेक्षकानुसारी रंगभूमी आहे. स्वतःला व्यक्त करण्याहून येथे प्रेक्षकांना खूश करण्याचा, रिझावण्याचा प्रयत्न असतो. त्यांना रुचणार नाही, पचणार नाही असे काही करण्याचा प्रश्न सहसा उद्घवत नाही. ही नाटके प्रामुख्याने व्यावसायिक रंगभूमीवर होतात. पण ती

हौशी रंगभूमीवरही होऊ शकतात.

समांतर रंगभूमीवर प्रेक्षकांना काय पाहायला आवडेल याहून काय म्हणणे, दाखवणे, करणे कलावंताला औचित्याचे, निकडीचे आवश्यक वाटते ते महत्त्वाचे ठरते. जी नाटके मुख्यधारेत होऊ शकणार नाहीत तीच सहसा समांतर रंगभूमीवर सादर होताना दिसून येतात. साचेबद्द रंगभूमीवर आशय विषयापासून ते सादीरकरणापर्यंत साच्यांचेच संकेत, आयते साचे, गुळगुळीत फॉम्युले झालेले असतात. काय आणि कसे हे ठरलेले असते. ताजे, नवीन असे काही नसते. ही व्यावसायिक आणि हौशी, मुख्यधारा आणि समांतरधारा रंगभूमी सगळीकडे संभवते.

आता प्रायोगिक रंगभूमीचा अर्थातच प्रायोगिक नाटकांचा विचार करूयात प्रायोगिक नाटक म्हटले की तेथे प्रामुख्याने नाटकाचे काही ठरलेले संकेत असतातच पण उपलब्ध संकेतांमध्ये सतत भर घालण्याचा प्रयत्न इथे असतो. काही गोष्टी नव्या संकेतांखेरीज व्यक्तच होणार नाहीत अशी तिची धारणा असते. ती नव्या संकेतांना जन्म देऊ पाहत असते. आशय आणि अभिव्यक्ती दोन्हीत सतत काहीतरी नवीन करून पाहणे, शोधणे हेच प्रायोगिक नाटकाचे ध्येय असलेले आपल्याला जाणवते. आता आपण सविस्तरपणे प्रायोगिक नाटकाविषयी चर्चा करूयात.

प्रायोगिक नाटक म्हणजे काय ?

- प्रायोगिक नाटक म्हणजे चालत आलेल्या परंपरेहून काही निराळे करू पाहणे, माध्यमांच्या शक्यता शोधणे, आशयानुरूप अभिव्यक्ती करण्याचा प्रयत्न करणे यांतून कलांमध्ये खच्या अर्थने प्रायोगिकता उत्पन्न होत असते. ती एका अर्थने अज्ञात प्रदेशातील वाटचाल असते.

२. प्रायोगिक नाटक हे नाटकाकडे व्यवसाय म्हणून न पाहता कला म्हणून पाहणे अभिप्रेत करते.
३. प्रायोगिक नाटकांमध्ये नटाचा अभिनय, नेपथ्य, प्रकाशयोजना, संगीत, दिग्दर्शन आणि नाट्यसंहिता अशा विविध अंगांनी प्रायोगिकता व्यक्त होत असते. रंगभूमी तज्ज्ञ आणि रंगकर्मी या विविध अंगातल्या शक्यतांचा शोध घेत असतात.
४. प्रायोगिक नाटकांमध्ये उपलब्ध संकेत यामध्ये सतत भर घालण्याचा प्रयत्न असतो. तसेच काही गोष्टी या नव्या संकेतांखेरीज व्यक्तच होणार नाहीत अशी धारणा येते असते. त्यामुळे नवनवीन संकेतांना जन्म प्रायोगिक नाटकांमध्ये दिलेला आपल्याला दिसून येतो. आशय आणि अभिव्यक्ती दोन्हींत सतत काही तरी नवीन करून पाहण्याचा प्रयोग येथे घडताना दिसून येतो.त्यामुळे नाविन्यता हेच तिचे ध्येय असलेले आपल्याला दिसून येते.

प्रायोगिक नाटक प्रारंभ आणि विविध संस्थांचे योगदान

ज्येष्ठ नाटककार आणि साहित्यिक प्रेमानंद गजवी यांनी प्रायोगिक नाटकाला खन्या अर्थाने महात्मा फुले यांच्या तृतीय रल्या नाटकापासून प्रारंभ झाला असे म्हटले आहे. सर्वसाधारणपणे मराठीतील प्रायोगिक नाटकांचा विचार करताना मी येथे १९४५ ते ५० नंतर प्रायोगिक नाटकांमध्ये जे बदल होत गेले किंवा प्रायोगिक नाटकाची वाटचाल कशारितीने होत आली या अनुंंगाने विचार केलेला आहे. १९४६ पासून मुंबईत आत्माराम भेंडे हे दिग्दर्शक आणि माधव मनोहर हे नाटककार काही नवे प्रयोग करू लागले होते. इंडियन नॅशनल थिएटर, भारतीय विद्या भवन कलाकेंद्र, भेंडे यांची कलाकार नाट्यसंस्था अशा नाटकांचे प्रयोग करीत होत्या. त्याबरोबरच १९५० च्या दरम्यान इब्राहिम अलकाई इ हे प्रतिभावंत दिग्दर्शक उत्तमोत्तम पाश्चात्य नाटकांचे प्रयोग सुद्धा करत होते. १९५०-५१ च्या आसपास भारतीय विद्याभवन या संस्थेने महाविद्यालयीन स्तरावरची एकांकिका स्पर्धा सुरु

केली. रंगभूमीच्या क्षेत्रात नवे काही करू इच्छिणाऱ्या नट, नाटककार, दिग्दर्शक या स्पर्धामधून घडत होते. त्यामध्ये प्रामुख्याने आपल्याला काही नवे सांगता येतील विजय तेंडुलकर, रत्नाकर मतकरी, वसंत माने, बबन प्रभू हे नाटककार दामू केंकरे, विजया मेहता, नंदकुमार रावते, अरविंद देशपांडे, कमलाकर सारंग, सुलभा देशपांडे, माधव वाटवे इत्यादी दिग्दर्शक आणि अभिनेते या स्पर्धाशी संबंधित होते. या स्पर्धामधील वातावरणामुळे नवी नाटके देण्यासाठी अजूनही काही महत्वाच्या संस्थांचा फार मोलाचा वाटा राहिला आहे. त्यामध्ये प्रामुख्याने आपल्याला ललित कला केंद्र, रंगमंच, इंडियन अकॅडमी ऑफ ड्रॅमेटिक आर्ट्स, या संस्था निघाल्या. पुण्यात महाराष्ट्रीय कलोपासक आणि प्रोग्रेसिव्ह ड्रॅमेटिक असोसिएशन या संस्था याच प्रकारचे कार्य करीत होत्या. भालबा केळकर, श्रीराम लागू, जयंत धर्माधिकारी इत्यादी मंडळी पीडीएशी निगडित होती. नव्या नाटकांचे, नव्या साखळीच्या प्रयोगांचे एक वातावरण मुंबई-पुण्यात तयार होऊ लागले होते. पन्नासच्या दशकात गो. नी. दांडेकर, विजय तेंडुलकर, वसंत कानेटकर, शं. गो. साठे, सरिता पदकी, बबन प्रभू, रत्नाकर मतकरी या नाटककारांची प्रायोगिक स्वरूपाची नाटके रंगभूमीवर आलेली दिसून येतात. माणूस नावाचे बेट (विजय तेंडुलकर १९५६), वेड्याचं घर उन्हात (वसंत कानेटकर १९५७) झोपी गेलेला जागा झाला (बबन प्रभू १९५८) ही या काळातील महत्वाची नाटके असलेली दिसून येतात. एका अर्थाने प्रायोगिक नाटकाला खूप चांगल्या गतीने प्रारंभ झालेला दिसून येतो. आणि ज्या विविध संस्थांचा उल्लेख वर केलेला आहे त्या संस्थांनी एक नवी दिशा, एक नवे वलण देण्याचे काम अत्यंत महत्वपूर्णरीत्या केलेले आपल्याला दिसून येते. आणि म्हणूनच प्रेक्षकांना एका वेगळ्या आशयाची, विषयाची मूल्यात्मक विचारांची जाणीव करून देण्याचे काम या प्रायोगिक नाटकाच्या रंगमंचावरून झालेलं आपल्याला दिसून येतं.

प्रायोगिक नाटकात मागील प्रेरणा

१. छायाचित्रिणाच्या शोधानंतर चित्रकलेत जसे परिवर्तन घडले तसेच चित्रपटाच्या शोधानंतर रंगभूमी बाबत झाले. चित्रपट जे अधिक चांगल्या रीतीने करू शकतो ते रंगभूमीने का करावे, यासारख्या विचाराने वास्तववादाला, प्रत्यक्षिण्याच्या अनुकरणाला नकार दिला गेला आणि नाटकीयतेच्या शोधात अनेक प्रयोग झाले.
२. विशिष्ट जीवनदृष्टीमुळे नाट्यरचनेत, नाट्यभाषेत प्रयोग झाले (उदाहरणार्थ ब्रेखूटची नाटके.)
३. देशीवादी प्रेरणेतून, मुळांचा शोध घेण्याच्या उर्मीतून आणि पुरातन नाटकांच्या पेशकशीबद्दलच्या संशोधनातून प्रयोग झाले. (उदाहरणार्थ पणिकर, तन्वीर, यांची नाटके)
४. नाटकाचा गाभा म्हणजे नट या विचारातून अन्य नाट्य अन्य नाट्य घटकांना जाणीवपूर्वक कमी महत्व देऊनही प्रयोग झाले.
५. शब्दसंहिता हा केवळ अनेकांतला एक नाट्य घटक आहे. आणि नाट्यानुभवात भाषिकाबोरच निर्भाषिकलाही महत्व असते. आणि सर्व नाट्य घटकांच्या मेलनातूनच नाट्यानुभव सिद्ध व्हायला हवा, असे म्हणून प्रयोग झाले. (उदाहरणार्थ शूमानवी नाटके)
६. परंपरागत नाटकघरांमध्ये अंतर, तिकीट दर, कमानी मंच या साच्यांतून मध्यमवर्गीय जाणिवा व्यक्त होत होत्या. म्हणून या नाटककरांना नकार देत प्रयोग झाले. (उदाहरणार्थ बादल सरकार यांची तिसरी रंगभूमी वा आगमनमंच)
७. साहित्याइतकाच कठपुतळी - नाट्य, मूकनाट्य, नृत्यनाट्य, संगीतिका या कलाही नाटकाच्या जवळच्या आहेत. इतकेच नव्हे, तर एकंदर रंगभूमीच्या कक्षेत मिरवणुका, संचलने, कसरतीचे खेळ ते सर्कस अशा सान्याच बाबी येतात, असे म्हणून प्रयोग झाले.

८. दाखवण्याच्या कराराबरोबरच पटवण्याचा, भाववण्याचा, सांगण्याचा करारही नाटकाने प्रेक्षकांबरोबर करावा या विचारांतून काही प्रयोग झाले आणि प्रचार-नाट्य, चर्चा-नाट्य, काव्य-नाट्य, कथन-नाट्य इत्यादी निर्माण झाली.
९. वास्तवतावादाबोरच कथानकवादालाही नकार दिला गेला आणि घटनांहून भावस्थिती महत्वाची मानून प्रयोग झाले. अशा प्रकारे आपल्याला प्रायोगिक नाटकांमागील प्रेरणा सांगता येतात.

प्रायोगिक नाटक वाटचाल

१९६० साली प्रायोगिकतेच्या संदर्भातील दोन महत्वाच्या गोष्टी आपल्याकडे घडलेल्या दिसून येतात. त्यामध्ये एक म्हणजे पुरुषोत्तम दारव्हेकर यांचे 'चंद्र नर्भींचा ढळला' हे रूपांतरित नाटक रंगभूमीवर आले आणि दुसरी गोष्ट म्हणजे विजया मेहता यांनी 'रंगायन' ही नाट्यसंस्था स्थापन केली. राज्य नाट्य स्पर्धा ही तिसरी गोष्ट देखील याच दृष्टीने महत्वाची ठरली. स्पर्धाच्या निमित्ताने नवी नाटके लिहिली गेली. नवे दिग्दर्शक आले. महाराष्ट्रातल्या रंगकर्मीना आपापली कला प्रदर्शीत करण्याची वार्षिक संधीच यानिमित्ताने उपलब्ध झाली. १९६० च्या दशकात रंगायन, भारतीय विद्या भवन, मुंबई मराठी साहित्य संघ इत्यादी संस्थांनी लेखन आणि निर्मिती या दोन्ही दृष्टीनी उत्कृष्ट प्रायोगिक नाटके सादर केलेली दिसून येतात. बाधा (सरिता पत्की), 'एक शून्य बाजीराव' (चि. त्र्यं. खानोलकर), 'शांतता कोर्ट चालू आहे' (विजय तेंडुलकर) नाटककाराच्या शोधात सहा पात्रे (पिरांदे लो, अनुवाद : माधव वाटवे) ही याच काळातील काही महत्वाच्या नाटकांची निर्मिती होय. १९७१ साली अरविंद देशपांडे यांनी आविष्काराची स्थापना केली. नाटकांचे प्रयोग करण्यासाठी छबिलदास हायस्कूलचे सभागृह मिळाले. सतर आणि ऐंशीच्या दशकात त्या सभागृहात सातत्याने प्रायोगिक स्वरूपाची नाटके

झाली त्यामुळे प्रायोगिक नाटकाच्या चळवळीला छबिलदास चळवळ असे नाव मिळाले. या चळवळीतून अनेक नव्या नाट्यसंस्था, नवीन दिग्दर्शक, नट आणि नाटककार उदयाला आलेले दिसून येतात.

‘एक शून्य बाजीराव’ आणि ‘शांतता कोर्ट चालू आहे’ ही साठच्या दशकातील महत्त्वाची प्रायोगिक नाटके म्हणता येतील. प्रयोग आणि संहिता या दोन्ही दृष्टीनी ही नाटके प्रायोगिक अशीच होती. या दोन्ही नाटकांमध्ये रंगभूमीची भाषाच बदललेली आहे. नाटककाराने लिहिलेल्या नाटकाचा रंगमंचावर प्रयोग करणे या रूढ समजुतीहून नाटक ही गोष्ट अनेक पातळ्या असलेली असते का, लिहिलेल्या नाटकातले वास्तव आणि त्या नाटकाबाहेरचे वास्तव त्यांच्यातला संबंध कसा असतो, या संदर्भात काही मूलभूत प्रश्न या नाटकांमध्ये विचारले आहेत. एका दृष्टीने सांस्कृतिक परिप्रेक्ष्याचा आपण विचार केला तर त्या काळातील ही दोन्ही नाटके आपल्याला समकालीन संदर्भात अनेक महत्त्वाचे प्रश्न उपस्थित करताना दिसून येतात. समाजजीवनामध्ये ज्या पद्धतीने बदल होतात, त्या बदलांना, अनुभवांना सामोरे जाऊन ज्या पद्धतीने साहित्य, कला, संस्कृती या सर्वांमध्ये त्याचे प्रतिबिंब उमटते. त्या सर्वांचा विचार केल्यावर आपणास जाणवते की समाजात त्या त्या काळात होणाऱ्या परिवर्तनांना केंद्रवर्ती ठेऊन या नाटकांनी तत्कालीन कालखंडात एक महत्त्वाची भूमिका घेतलेली आपल्याला दिसून येते. ‘एक शून्य’ आणि ‘शांतता कोर्ट चालू आहे’ या दोन्ही नाटकांमध्ये न्याय ही संकल्पना आलेली आहे. हा न्याय सामाजिक, राजकीय, आर्थिक पर्यावरणातला आहे तसाच तो व्यक्तीच्या व्यक्ती म्हणून जगण्याच्या संदर्भातलाही आहे. आशाय, अभिव्यक्ती आणि प्रयोगाची उभारणी या तीनही बाबतीत ही नाटके प्रायोगिक होती. त्यांनी नाटक आणि रंगभूमी या दोहोंबाबतची आपली जाण विकसित केली.

यामध्ये १९७० च्या दशकात अनेक प्रायोगिक

नाटके आलेली आपल्याला दिसून येतात. यात प्रामुख्याने ‘गिधाडे’ (विजय तेंडुलकर १९७०), ‘अवध्य’ (खानोलकर १९७१), ‘सखाराम बाईंडर’ आणि ‘घाशीराम कोतवाल’ (विजय तेंडुलकर १९७२), ‘वासनाकांड’ (एलकुंचवार १९७४), ‘उद्धवस्त धर्मशाळा’ (गो.पु.देशपांडे १९७४), ‘महानिर्वाण’ (सतीश आळेकर १९७४), ‘चत रे भोपळ्या टुणुक टुणुक’ (वळे १९७४), ‘पार्टी’ (एलकुंचवार १९७६), ‘लोककथा’ (रत्नाकर मतकरी १९७८), ‘अलवरा डाकू’ (पुरुषोत्तम बेर्डे १९७८), ‘घोटभर पाणी’ (प्रेमानंद गजवी १९७९), ‘छिन्न’ (वामन तावडे १९७९) ही त्यातील काही उल्लेखनीय नाटके सांगता येतील. याशिवाय छबिलदास रंगमंचावर भारतीय भाषांमधील महत्त्वाच्या नाटकांच्या अनुवादाचेही अनेक प्रयोग झालेले दिसून येतात. त्यामध्ये गिरीश कर्नाड यांचे ‘हयवदन’, बादल सरकार यांचे ‘जुलूस’, शंकर शेष यांचे ‘आणखी एक द्रोणाचार्य’ ही त्यांतील काही महत्त्वाची नाटके होते. तेंडुलकरांची या दशकातील गिधाडे, सखाराम बाईंडर आणि घाशीराम कोतवाल ही तीनही नाटके प्रायोगिक स्वरूपाची आहेत. शांततामध्ये एका स्तरावर पुरुषकेंद्री समाजाची स्त्रीविषयक धारणा व्यक्त होते, तर दुसऱ्या स्तरावर माणसात दडून असलेली हिंस्ता प्रकट होते. ‘गिधाडे’, सखाराम आणि घाशीराममधून या हिंस्तेच्या विविध रूपांचा आविष्कार ते करताना दिसून येतात. ‘षड्ज’ हे अच्युत वळे यांचे नाटक विषयाच्या मांडणीच्या दृष्टीने प्रायोगिक आहे. राजकीय गर्भितार्थ असलेले गंभीर असे राजकीय रूपक म्हणून या नाटकाचे महत्त्व आहे. शासक आणि शासन यांच्यातील संबंधाचे अतिशय उग्र आणि क्रूर स्वरूप या नाटकात अभिव्यक्त झालेले आहे. प्रहसनात शक्य आहेत अशा प्रकारच्या दृश्यरचना करून माणसा-माणसांतील संबंधांचे हिंस्रूप वळे यांनी रेखाटले आहे. मानवी अस्तित्वाला घेऊन असलेल्या विविध प्रश्नांचा वेध एलकुंचवारांनी घेतलेला आहे. गार्बोमध्ये मानवी प्रयत्नांची, आशा आकांक्षांची

विफलता व्यक्त झालेली आहे. 'वासनाकांड'मध्ये शुद्ध वासना आणि तिच्याविषयीचा समाज- नैतिक दृष्टिकोन - कलावंताची सृजनशीलता आणि तिळा ग्रासणारी संवेदनहीनता यांच्यातील द्वंद्वांची अभिव्यक्ती झालेली आहे. बहीण - भावातील लैंगिक भावनेचे प्रक्षेपण हाही एक स्तर या नाटकाच्या कथेत असल्याने ते चाकोरीबाहेरचे ठरले. पार्टी या नाटकात मध्यमवर्गीय - उच्च मध्यमवर्गीय व्यक्तींचे मूल्यहीन जगणे विविध व्यक्तींच्या वागण्या-बोलण्यातून सहजतेने व्यक्त झालेले आहे. गो. पु. देशपांडे यांच्या उद्धवस्त धर्मशाळा या नाटकात चौकशी हे रूप वापरलेले आहे. स्वातंत्र्योत्तर भारतातील तीव्र संवेदनशीलतेचा आणि द्रष्टेपणाच्या पराभवाची मीमांसा या नाटकात केलेली आहे. प्रेमानंद गज्वी यांच्या घोटभर पाणी या एकांकात दोनच पात्रांची योजना करून दलित जीवनातील दाहकतेचे दर्शन घडवले आहे. त्यांचे किरवंत हे नाटक स्मशानकर्म करणाऱ्या ब्राह्मणांना मिळणारी जाती बहिष्कृताची वागणूक चित्रित करते.

१९८० च्या दशकातील श्याम मनोहर यांची 'यकृत' (१९८३) आणि 'हृदय' (१९८४) ही नाटके स्वातंत्र्योत्तर भारतीय सुखवादाची तीव्र चिकित्सा करणारी आहेत. त्यांच्या 'प्रेमाची गोष्ट' (१९९७) या नाटकात स्वातंत्र्याच्या काळात वाढलेल्या पिढीतील आंतरिक द्वंद्वांचा आविष्कार झाला आहे. ज्ञान म्हणजे काय ? हा या नाटकात विचारला गेलेला प्रश्न आहे. ज्ञानाची आच आणि आस्था नसलेला समाज हा या नाटकाचा विषय आहे. तात्त्विक प्रश्नावर उभारलेले हे नाटक हा एक अनोखा प्रयोग असलेला दिसून येतो. राजीव नाईक, मकरंद साठे, अजित दळवी, जयंत पवार, दत्ता भगत, सुरेश चिखले, प्रशांत दळवी, तुषार भद्रे, संजय पवार, चंद्रशेखर फणसळकर इत्यादी नाटककार याच काळात उदयाला आलेले दिसून येतात. दत्ता भगत यांचे 'वाटापळवाटा' (१९८७) हे नाटक अभिव्यक्तीच्या दृष्टीने पारंपरिक सामाजिक नाटकासारखेच आहे. परंतु

तेथे घटना-प्रसंग यांच्याऐवजी विचारांना, विचारांतील संघर्षांना अधोरेखित केलेले दिसून येते. डॉ. आंबेडकर यांच्या क्रांतदर्शी व्यक्तिमत्त्वाने भारावलेल्या तीन पिढ्यांच्या विचारांचे चित्रण या नाटकात आलेले दिसून येते. १९९० च्या दशकात प्रायोगिक रंगभूमी आणि व्यावसायिक रंगभूमी यांच्यामधील रेषा पुसली गेलेली दिसून येते. अनेक नव्या नाटककारांची प्रायोगिक गुणधर्म असलेली नाटके व्यावसायिक रंगमंचावर आलेली दिसून येतात व ती कमी अधिक प्रमाणात यशस्वी ठरलेली दिसतात. 'चारचौधी'(प्रशांत दळवी), 'सूर्य पाहिलेला माणूस' (मकरंद साठे), 'गांधी विरुद्ध गांधी' (अजित दळवी), 'अधांतर' (जयंत पवार), 'शोभायात्रा' (शफाअत-खान), 'ढोल-ताशे'(चंद्रकांत प्रभाकर देशपांडे) अशा काही नाटकांपैकी होत. शफाअत खान यांनी चित्रथाची प्रतिमा वापरून समकालीन राजकीय स्थितीवरचे भाष्य करणारे नाटक लिहिले. ढोलताशेमध्ये आजच्या सामान्य व्यक्तीवर होणा-या विविध आक्रमणांच्या पुढे तो कसातरी हतबल, अगतिक झालेला आहे हे दाखवले आहे. गांधी विरुद्ध गांधी मध्ये महात्मा गांधी आणि हरिलाल गांधी या पितापुत्रांमधील वैचारिक संघर्ष उत्कटपणे चित्रित केलेला आहे. 'चारचौधी'मध्ये आजच्या काळात विवाहसंस्थेविषयी निर्माण होणाऱ्या विविध प्रश्नांची गुंतागुंत मांडली आहे. अशा प्रकारे आपल्याला प्रायोगिक रंगभूमीची एकूण वाटचाल सांगता येईल.

निष्कर्ष

१. मराठीतील प्रायोगिक नाटकांच्या चळवळीने नाट्य संगीत आणि प्रयोग या दोन्हीच्या बाबतीत वाचक - प्रेक्षकांचे आणि रंगकर्मीचे आकलन समृद्ध केले.
२. नाटक (संहिता आणि प्रयोग) ही एक कलाकृती आहे ती एक सर्जनशील कृती आहे. याचे भान रसिकांना आले. याचा परिणाम नाट्यलेखनावर झाला. तसाच तो सादरीकरणावरही झालेला

- दिसून येतो.
३. रंजनवादी - स्वच्छंदतावादी रंगभूमीकडून वास्तववादी - अतिवास्तववादी - अस्तित्ववादी - निरर्थकतावादी - कथनात्म रंगभूमीकडे मराठी नाटकाचा व रंगभूमीचा प्रवास झालेला दिसून येतो.
 ४. आजही रंगमंचावर येणारी बहुतांश मराठी नाटके कौटुंबिक प्रकारातील बंदिस्त - बांधेसूद नाटके असली तरी आपण येथे पाहिलेल्या नाटकांसाठी प्रायोगिक स्वरूपाची नाटके लिहिली जातात. त्यांचे प्रयोग केले जातात.
 ५. नाटक हे दृक्ष्राव्य कला माध्यम आहे. ते लिहिलेल्या संवादांचे अभिनयासह केलेले सादरीकरण नव्हे याची जाण प्रेक्षकांनाही झालेली आहे. लेखक-दिग्दर्शक देखील सादरीकरण याविषयी जागरूक झालेले आहेत.
 ६. आजचे बहुतेक नवे नाटककार नाट्यसंहितेत विस्तृत रंग सूचना लिहू लागलेले आहेत. नाटकाच्या अभिव्यक्तीसाठी कोणताही रूप बंद वर्ज्य नाही असे मानले जाऊ लागले आहे.
 ७. शब्द, शब्दांचे उच्चारण, चेहन्यावरील हावभाव, अभिनय, नटांच्या रंगमंचावरच्या हालचाली, नटाचे शरीर, केशरचना, वेशभूषा, रंगमंच - सामग्री, नेपथ्य, प्रकाशयोजना, संगीत आणि ध्वनिसंयोजन या रंगभूमीच्या तेरा अंगांप्रमाणे नाटकाच्या संहितांचा विषय - आशय - अर्थ प्रतिमा - प्रतीकांचे उपयोजन, संविधानकाची रचना यांतही प्रायोगिक दिशेने पावले पडत आहेत असे दिसते.
- संदर्भ :-**
१. डहाके वसंत आबाजी, 'मराठी नाटक आणि रंगभूमी : विसावे शतक', पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, पहिली आवृत्ती २०१९
 २. राजाध्यक्ष विजया,(संपा.) व इतर, मराठी वाङ्मयकोश : खंड चौथा, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, प्रथमावृत्ती, नोव्हेंबर २००२.
 ३. साठे मकरंद, 'मराठी रंगभूमीच्या तीस रात्री', पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, प्रथमावृत्ती २०११

नवदोत्तरी महानगरीय मराठी कथा

- कीर्ती मुळीक

सन १८५० मध्ये इंग्लंडमध्ये औद्योगिक क्रांती झाली आणि यंत्रयुगाचा प्रारंभ झाला. यंत्राच्या सहाय्याने आपल्याला मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन करता येते. हे मानवाच्या लक्षात आले. यातून कारखाने उभे राहिले. तिथे बसवण्यात आलेल्या अवाढव्य यंत्रांवर काम करण्यासाठी मोठ्या संख्येने माणसांची आवश्यकता भासू लागली. यातून कामगार आणि स्वतःच्या मालकीचे कारखाने असणारे उद्योजक, भांडवलदार निर्माण झाले. इंग्लंडमधील औद्योगिक क्रांतीनंतर जगभरात ही प्रक्रिया वेगाने घडली.

इंग्रजी राजवटीत दळणवळणाच्या दृष्टीने समुद्राच्या जवळील मुंबई, कलकत्ता ही बंदरं इंग्रजांना सोयिस्कर वाटली. औद्योगिक दृष्टीने या बंदराचा विकास करण्यात आला. तिथे वीज, पाणी, रस्ते आदी सोयी करण्यात आल्या. मोठे कारखाने उभारण्यात आले. रेल्वेमार्ग, महामार्ग जोडण्यात आले. कामगार वसाहती निर्माण करण्यात आल्या. या रीतीने स्वातंत्र्यपूर्व काळात मुंबई, कलकत्ता ही भारतातील पहिली महानगरे वसली गेली. खेड्यापाड्यातील, अन्य प्रदेशातील लोक इथे नोकरीसाठी येऊ लागले. मिळेल त्या जागेत वस्ती करून राहू लागले. अपुरी जागा, अपुरा उदरनिर्वाह, वीज पाण्याचा अभाव अशा समस्यांना तोंड देत जगू लागले. यातून चाळी, झोपडपट्ट्या निर्माण झाल्या. आर्थिक दरी निर्माण झाली. कामगार - भांडवलदार वर्ग निर्माण झाला. त्यांच्यात संघर्ष वाढत चालला. स्वातंत्र्योत्तर काळात ही परिस्थिती आणखी भीषण होत गेली. औद्योगिक विकासाच्या योजनांतून शेतजमिनी गमावलेले लोक उदरनिर्वाहासाठी महानगरात स्थलांतरित होऊ लागले. कधी एकटे, कधी कुटुंबियासह राहू लागले. त्यांची आर्थिक परिस्थिती हलाखीचीच

राहिली. त्यांच्या शारीरिक, मानसिक आरोग्याचे भयाण प्रश्न उभे राहिले. कलकत्ता या महानगरातील गर्दीचा लोट अवाक्याबाहेर जाऊ लागला; तशी नवी महानगरे वसवण्यात आली; पण प्रश्न मात्र संपले नाहीत; तसेच राहिले.

जागतिकीकरणात महानगरातील परिस्थिती आणखी बिकट झालेली दिसते. खुली अर्थव्यवस्था, सरकाराचे उदारीकरणाचे धोरण, परदेशी कंपन्यांचा शिरकाव, प्रसारमाध्यमे, दळणवळणाच्या वाढत्या सुविधा यांतून व्यावसायिकांमध्ये जीवघेण्या व्यापार स्पर्धा सुरू झाल्या. राजकारण्यांचा दबाव, प्रभाव, वाढती गुन्हेगारी, खंडणीहप्त्यांची मागणी, शेअरबाजार, बँका, असुरक्षित गुंतवणूक योजना, बदलत्या सरकारानुसार बदलणारी व्यापारी धोरणे यांमध्ये सामान्य माणूस गोंधळून गेला तर उद्योजक, भांडवलदार कोर्टीमधल्या कर्जात बुझून दिवाळखोरे झाले. देश सोळून परदेशात पलायन करू लागले. सुशिक्षित तरुण पिढी नोकरी, उद्योगासाठी परदेशात जाणे पसंत करू लागली. समाज, देशाप्रती असणाऱ्या जबाबदाऱ्या विसरून भौतिक चंगळवादी स्वार्थी जीवन जगू लागली. एकूणच महानगरातील जीवन म्हणजे संतुलन आणि जीवनमूल्ये गमावलेल्या माणसांची कहाणी बनले. मराठी नवदोत्तरी महानगरीय कथांमध्ये हे चित्रण आले आहे.

महानगरात कौटुंबिक जीवनातील संवाद हरवून गेला. घड्याळाच्या ठोक्यावरचं वेगवान जगणं, नोकरीसाठी धावपळ-प्रवास, मोबाईल-दूरदर्शन, कॉम्प्युटर आदी यांत्रिक प्रसारमाध्यमांशी वाढलेली जवळीक, नाईट लाईफ, कुटुंबात न मिळणारं समाधान बाहेर प्राप्त करण्याची वृत्ती, जागतिकीकरणामुळे चंगळवादी पाक्षिमात्य संस्कृतीशी झालेला परिचय,

त्याचे अनुकरण, वाढती महागाई, अपुरा पगार, त्यामुळे पतिपत्नी दोघांनी नोकरी करण्याची अपरिहार्यता, स्वतंत्र कुटुंब, हरवत गेलेली नैतिक मूल्ये, संस्कारहीन जीवन, येणारे एकटेपण हे महानगरीय कुटुंबांचे वास्तव आहे. 'कैफ़ आणि कैफियत'या रवींद्र शोभणे यांच्या कथेमधील वरदा आणि विश्वंभरचे विवाहबाब्य संबंध त्यांच्या घरी समजतात. नाटक आणि त्यानिमित्ताने गावोगावचा प्रवास यातून या दोघांमध्ये जवळीक वाढली आहे. चोरून सेक्स करीत असताना विश्वंभरला हार्टअट्क येतो आणि तो मरतो. कसाबसा गाऊन चढवून गोंधळलेली वरदा रूमबाहेर येते आणि घाबरून सर्वांना हाका मारू लागते. हॉटेलमालक, हॉटेल बॉय, सुपरवायझर, नाटक मंडळीतील सहकारी जमा होतात आणि दोघांचे हे संबंध जाहीर होतात. वरदा सासू, पती, मुलगी याच्यांकडून तिरस्कृत होते. सासूचा शिव्यांचा भडीमार, पती आणि मुलीचा अबोला तिला असह्य होऊ लागतो. घरात असूनही तिच्यावर सर्वांकडून बहिष्कार टाकला जातो. येणारा एकटेपणा असह्य होऊन वरदा आत्महत्या करते. पंकज कुरुलकर यांनी 'कुठेतरी कोणीतरी' या कथेमधून जात, धर्म, देव न मानणाऱ्या रवी नास्तिकची कहाणी सांगितली आहे. सुमारे नऊ वर्षे झागडा देऊन रवी जिल्हाधिकारी कार्यालयाकडून आपल्या नास्तिकपणाचे प्रमाणपत्र मिळवतो. पण समाजाकडून त्याची धर्म बुडव्या म्हणून उपेक्षा, अपमान केला जातो. मारहाण, धमक्यांना त्याला सामोरे जावे लागते. धार्मिक परंपरांचे निष्ठेने पालन करणाऱ्या कुटुंबातील रवीवर 'देवाचा धावा कर. तो तुझ्या मदतीला येईल' असे संस्कार आईने केलेले असतात. बालपणापासून प्रामाणिक आणि सश्रद्ध मनाने त्याने अनेक लहानसहान प्रसंगांत देवाचा धावा केलेला असतो पण देव त्याच्या मदतीला येत नाही. अनेक संघर्षात त्याला अपमान, हार सहन करावी लागते. यातून त्याची नास्तिकतेकडे वाटचाल होते. कुरुलकर यांनी कथेच्या निमित्ताने देव, धर्म, श्रद्धा यांची केलेली

बौद्धिक चर्चा महत्त्वाची आहे. 'दुसरा डाव' या कथेमध्ये नागनाथ कोत्तापळे यांनी साठीच्या टप्प्याकरील विधुर आबासाहेब आणि विधवा यमुनाबाई यांनी मांडलेल्या नव्या संसाराच्या दुसऱ्या डावाची कहाणी सांगितली आहे. आबासाहेब यांच्या शृंगाराविषयी काही कल्पना आहेत. त्या अनुषंगाने पहिली पत्नी वसुधाबरोबरचे शृंगारिक क्षण त्यांना आजही आठवतात आणि तशीच वसुधा ते यमुनाबाईमध्ये शोधू पाहतात. पण वाढत्या वयामुळे रात्री शृंगार करताना त्यांना धाप लागते. तो तितकासा जमत नाही. त्यामुळे एक अतृप्त असमाधान त्यांच्यात निर्माण झाले आहे. यमुनाबाईना आता शृंगार नकोसा वाटतो आहे. रात्रीवी अणासाहेबांची अवस्था त्या बघू शकत नाहीत. या समस्येची चर्चा नागनाथ कोत्तापळे यांनी या कथेमधून केली आहे. गणेश मतकरी यांनी 'युनिफॉर्म्स' या कथेमध्ये सोसायटीच्याबाहेर उभा असणाऱ्या सिक्युरिटी गार्डचा चेहरा आपण कधीच पाहत नाही. त्याचा युनिफॉर्म मात्र लक्षात राहतो; ही महानगरातील विदारक स्थिती वाचकांच्या लक्षात आणून दिली आहे.

'फिनिक्सच्या राखेतून उठला मोर' हा जयंत पवार यांचा कथासंग्रह. मूळचे नाटककार असणारे जयंत पवार कथांमधून महानगरीय जीवनातील नाट्य नेमकेपणे समोर आणतात. मुंबईतील गिरणगाव येथे त्यांनी आयुष्याची तीस-बत्तीस वर्ष घालवली आहेत. मुंबईतील गिरण्यांचा संप, बाबरीकांड, धार्मिक पुनरुज्जीवनवाद, जातीय दंगे, जागतिकीकरणाचे आघात असे या काळातील ताणतणाव त्यांनी सोसले आहेत. पत्रकारिता केली असल्याने ते यातील बारकावे, विविध संदर्भ डोळसपणे जाणून घेतात. त्यांच्या मनात सतत सुरु असलेल्या चिंतनातून त्यांचे कथालेखन घडते. ते कथांमधून जगण्याचा कोलाहल मांडतात. 'टेंगशेंच्या स्वज्ञात ट्रेन' ही त्यांची कथा उपहास आणि उपरोधाने भरलेली आहे. बालवयात मनावर झालेले आघात, रेल्वे कॉलनीतील वास्तव्य, मोटरमन वडिलांना जमावाने

केलेली मारहाण, मित्राने रेल्वेरूळावर उडी मारून धावत्या ट्रेनखाली केलेली आत्महत्या, दारिद्र्याला कंटाळून आत्महत्येच्या विचाराने रेल्वेरूळावर बसलेल्या तीन तरुण बहिणी यांसारखे अनेक प्रसंग अनुभवल्याने टेंगशेंना सतत ट्रेनची स्वप्नं पहू लागतात, मनोविकार जडतो. ट्रेनमध्ये स्थीकर होणारा बलात्कार, मारहाणीच्या भीतीने असहाय्यपणे तो बलात्कार बघणारा प्रवासी, जातीयदंगलीत तलवारी घेऊन ट्रेनमध्ये घुसणारे धर्माध तरुण यांच्या रिपोर्टाजमधून पवार यांची कथा वेगाने पुढे सरकते. ‘फिनिक्सच्या राखेतून उठला मोर’ या कथेमधून १९८० च्या संपामुळे कायमच्या बंद पडलेल्या मिल्स, कापड गिरण्या आणि आता त्यांच्या जागी उभे राहिलेले मॉल व या मॉलशेजारीच गिरणीकामगारांच्या आजही दारिद्र्यात खितपत पडलेल्या तीन पिढ्या यांच्यातील विविध पातळीवरचा जीवघेणा संघर्ष पवार रेखाटतात. ‘साशे बाहतर रुपयांचा सवाल’ या कथेमध्ये भाऊ आवळस्करांची पत्नी रमाबाई आणि दुधवाला बळी जंगम यांच्यात साशे भातर रुपयांच्या दुधाच्या बिलावरून भांडण सुरु होते आणि दोन वस्तीमधील टोकाच्या संघर्षामध्ये त्याचे होणारे रुपांतर जयंत पवार मांडतात. जयंत पवार यांच्या बहुतेक कथा निवेदनाच्या कक्षेतून येतात, संवादांमध्ये तिला रस नाही. ही कथा समूहाची शोकांतिका मांडत जागतिकीकरणाचे महानगरातील भयावह स्वरूप समोर आणते. कथेमधील घडामोर्डीचा वेग, व्यक्तिमनापेक्षाही समूहाचे मानसशास, दृश्यात्मक तपशील, वास्तव आणि अद्भुताचे मिश्रण, वाचकाशी संवाद साधणारी निवेदनशैली, तपशीलांचे बारकावे असले तरी त्यात असणारा रोखठोकपणा यांमुळे पवार यांची कथा सशक्त बनली आहे. महानगरीय जीवनात सामान्य माणसाला मिळालेले क्षुद्रपण, भेदरलेली भाववृत्ती, परिस्थितीच्या कचाट्यातून सुटण्याचे त्याचे असहाय्य, अयशस्वी प्रयत्न, तरीही जगण्यातील चिवटपणा, मानसिक विकार अविकार, सामाजिक आणि सांस्कृतिक संघर्ष

यांचे चित्रण जयंत पवार यांची कथा करते.

किरण येले यांचा ‘तिसरा डुळा’ हा साहित्य अकादमी पुरस्कार प्राप्त महानगरीय कथासंग्रह. जातीय दंगांमधून संपत जाणारी माणुसकी आणि माणुस त्यांच्या ‘हारून फ्रेम वर्क्स’, ‘इस्साक पक्का हिंदू होता’ या कथांमध्ये दिसतो. हिंदू-मुस्लिम दंगा पेटलेला असताना म्हातारा हारून, त्याची पत्नी शहिदाबी आणि चार लहान मुलं घरामधल्या दुकानाचं शटर बंद करून आतमध्ये आवाज न करता रहात आहेत. संपलेले अन्न, भुकावलेली मुलं, ‘चूप, रोना मत’ या आईच्या बोलण्याचा अर्थ न समजणाऱ्या भुकेने कावलेल्या दोन वर्षाच्या अश्रफचे रडणे, त्या रडण्याच्या आवाजाने रस्त्यावरच्या लोकांच्या हिंसक झुंडी आपले दुकान जाळायला येतील या भीतीने धास्तावलेला हारून, वर्मार्जीच्या ऑर्डरनुसार बनवलेल्या हिंदू देवतांच्या फोटोफ्रेम्स त्यांना देऊन थोडेफार पैसे मिळवून मुलांसाठी अन्नधान्य आणण्याची त्याची तगमग, या फोटोफ्रेम्स पाहून हिंदू तरुणांची दुकानावर चालून आलेली झुंड दुकानाचे नुकसान करून यांना जीवे न मारताच परतते पण हारून हिंदू देवतांच्या फोटोफ्रेम्स फोडत नाही आणि त्याच्यामुळे आपलेही दुकान जळाले याचा राग घेऊन रशिद आणि इतर; म्हातान्या हारूनला ठार करतात आणि शहिदाबी आणि मुलांना घरात कोंडून घर पेटवून देतात. ‘इस्साक पक्का हिंदू होता’ या कथेतील सतरा अठरा वर्षांचा तरुण इस्साक लहानपणाणासून हिंदूच्या चाळीत रहात आहे. गणपती मंडळ, दिवाळी आदी सणोत्सवात तो उत्साहाने भाग घेत आहे. नमाज आणि धर्माधिता यांचा त्याला तिटकारा आहे. पण जातीय दंगल पेटत चालली आणि इस्साकवर मुसलमान असल्याचा शिक्का बसला. त्याला आणि त्याच्या आईला नाईलाजाने घर सोडून गावी जावं लागलं, त्याचं रिकामं घर पेटवण्यात आलं आणि या सर्वांतून आपल्याला जगायचं असेल तर आपल्याच धर्मातील माणसांबरोबर आपल्याला रहावं लागणार, धर्मातील रिवाज सांभाळावे लागणार याचं

भान इस्साकला येतं आणि तो पक्का मुसलमान बनतो. ‘झुंबर’, ‘प्रॉपर्टी एकिंजिनियरिंग’ या कथा भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेतील शोषक आणि शोषित यांचे दर्शन घडवतात.

भांडुपमधील चाळीत राहिलेल्या किरण येले यांनी जातीय दंगली आणि त्यामुळे विस्कटलेली माणसांची मने अनुभवती आहेत. हे सर्व कुणालातरी सांगावे या उर्मीतून त्यांचे थेट लेखन झाले आहे. आशय क्रेंद्राला धक्का न लावता त्यांची कथा अवतरते, दीर्घ पल्ल्याची होते. किरण येले यांना माणसांबद्दल कणव आहे. धर्माच्या गुंत्यात परिस्थितीवश अडकत गेलेल्या या माणसांविषयी ते सहानुभूतीने लिहितात. त्यांची मूळातील कवी प्रकृती आणखी संवेदनशील बनते; मात्र प्रतिमा प्रतीकांच्या आलंकारिक आविष्कारात ती कुठेही अडकत नाही. सहज, साध्या भाषेतील या आशयप्रधान कथा वाचकांना अंतर्मुख करतात.

गणेश मतकरी यांचे ‘खिडक्या अर्ध्या उघड्या’, ‘इंस्टॉलेशन’, ‘इमेजिनरी’ हे कथासंग्रह आहेत. ‘बटरफ्लाय इफेक्ट’ हा त्यांचा कथासंग्रह प्रकाशनाच्या वाटेवर आहे. जागतिकीकरण, समाजजीवनात त्याच्या दिसून येणाऱ्या छटा, परिणाम हे मतकरी यांच्या कथेचे चिंतन विषय आहेत. ‘ब्रेक’ या कथेमध्ये नोकरी सोडून दिल्यानंतर येणाऱ्या पोकळीची मानसिकता चित्रीत केली आहे. ‘सायकल’ कथेमध्ये मुलाला जाणवणारा भूतकाळ, त्याला आठवणाऱ्या पूर्वीच्या गोषी, त्यातून आजच्या वर्तमानात जगताना कल्पकता, गूढता आणि वास्तव यांची मुलाकळून घातली जाणारी सांगड यांचे दर्शन होते. ‘नाऊ यू सी मी’ मध्ये जवळच्या व्यक्तीच्या मृत्यूचे दुःखं मतकरी चित्रीत करतात. माणसाच्या मनोव्यापारावर प्रकाश टाकणाऱ्या, प्रथम पुरुषी निवेदनातून साकारणाऱ्या, कल्पित आणि वास्तव यांच्या मिश्रणातून मतकरी यांच्या कथा आकाराला येतात. आपण जगत असलेलं वास्तव हा आपल्या मानसिकतेचा एक भाग असतो. आणि हे

मानसिकतेतील वास्तवाचे लेखन करणे आवडते; असे गणेश मतकरी सांगतात. ‘खिडक्या अर्ध्या उघड्या’ या पहिल्या कथासंग्रहातील कथा म्हणजे एकामागोमाग एक घडत जाणाऱ्या घडामोडी अशा स्वरूपाच्या आहेत. त्यामुळे कथा मालिका आणि कादंबरी यांच्या सीमारेषेवरील अशा या संग्रहातील कथा आहेत. सुखवस्तू उच्च मध्यमवर्गीय मुलांच्याही काही समस्या असतात. आपल्या भोवतालाच्या घडामोडीचा त्यांच्यावर काही परिणाम घडतो, त्यातून त्यांची एक वेगळी मानसिकता, थोडे गूढ रंजन भाव आकाराला येतात, असे मतकरी म्हणतात. ही कॉलेजवयीन मुलं, लहान मुलं हा देखील मतकरी यांच्या कथांचा विषय झालेला आहे.

गणेश मतकरी हे वास्तुविशारद असून चित्रपट, नाट्य, जागतिक पातळीवरील साहित्य यांचा व्यासंग त्यांनी जोपासला आहे. त्यामुळे कथेकडे पाहण्याची त्यांची वेगळी नजर दिसून येते.

‘श्रीलिपी’, ‘राखीव सावल्यांचा खेळ’ असे किरण गुरव यांचे कथासंग्रह आहेत. विनाअनुदानित शाळेत काम करणाऱ्या शिक्षकापासून ते प्रवासी गाड्यांवर काम करणाऱ्या ड्रायव्हर संस्कृतीचे विश्व गुरव यांच्या कथेत येते. त्यांच्या कथांमधून शहर, महानगरांकडे वाटचाल करू लागलेल्या खेड्यांमधील स्थित्यंतरांचे, त्यांचा लोकजीवनावर होत असणाऱ्या परिणामांचे चित्रण येते. त्यामुळे त्यांच्या कथा दीर्घ बनल्या आहेत. खेड्यातील आठवडी बाजारात नव्या जागतिक अर्थव्यवस्थेचे झिरपत चाललेले लोण, बाजाराचे मार्केटमध्ये होऊ लागलेले परिवर्तन याचे दृश्य पण शोकात्म संवेदन गुरव यांच्या ‘बाजार: दि मार्केट’ या कथेमध्ये येते.

‘अफवा खरी ठारावी म्हणून’ हा प्रजा दया पवार यांचा कथासंग्रह. प्रयोगशील लेखिका असणाऱ्या प्रज्ञा पवार यांची कथा समकालीन वास्तवाला धीटपणे स्पर्श करते. महानगरात आजच्या जागतिकीकरणात देखील खोलवर रुजलेली जातजाणीव त्यांच्या कथांमधून व्यक्त

होते. बदलते स्त्रीविश्व स्त्रीच्या विविध ताणतणावांसह त्यांच्या कथांमधून सामोरे आले आहे.

महागरातील आधुनिक स्त्रियांचे अनेक प्रश्न मेघना पेठे यांनी आपल्या कथांमधून मांडले आहेत. त्यांच्या कथांमधून व्यवस्थेत घुसमटणाऱ्या स्त्रिया, त्यांची शारीरिक, मानसिक गरज, आधुनिक व्यवस्थेत जगताना त्यांच्या वाट्याला येणारी अवहेलना यांची मोकळी अभिव्यक्ती झाली आहे. 'सेक्स' ही मानवी जीवनातील एक निखळ गरज आहे; अशी त्यांची धारणा असून त्या तरलपणे कोणताही आडपडदा न ठेवता या भावना कथांमधून रेखाटात. मेघना पेठे त्यांच्या कथांमधून उच्च आणि मध्यम वर्गातील स्त्रियांचे प्रश्न मांडले गेले आहेत.

जागतिकीकरणाचा मोठा परिणाम मराठी साहित्यावर झालेला दिसत आहे. मराठी कथांमधून तो थेटपणे व्यक्त झाला आहे. जागतिकीकरणाच्या आक्रमणाखाली निसर्गासह लोकजीवन भरडले जात आहे. मानवीजीवनाचे वस्तुकरण झाले. मानवी जीवनशैली बदलून गेली. आर्थिकतेशी सर्व बाबी निगडीत झाल्या असल्याने बाजार या शब्दाभोवती नवी मूल्यव्यवस्था अस्तित्वात आली. त्याच्या प्रतिष्ठापनेसाठी जीवघेणी स्पर्धा सुरु झाली. विविध वस्तूंची भरमसाठ निर्मिती, त्यांच्या विक्रीसाठी राक्षसी मॉल्स संस्कृतीची उभारणी, अतोनात भांडवली संचय, सामदामदंडभेद तत्वांचा अवलंब यातून नवी भांडवली व्यवस्था, साम्राज्यशाही उभी राहत आहे. लघुउद्योग, लहान व्यापारी नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहेत. जलदवाहतूक, गतिमान संज्ञापन साधने, इन्फर्मेशन टेक्नॉलॉजी यांनी मानवी जीवन सक्रिय झाले आहे. जीवनाच्या सुखवस्तूपणाचे भ्रामक मिथक तयार करण्यात आले आहे. यांतून गरीब आणि श्रीमंत यांतील भेदरेषा तीव्र झाली आहे.

जागतिकीकरण सर्वव्यापी बनले आहे. केवळ एक व्यक्ती नव्हे तर त्या प्रदेशातील मानवी समूह

त्याचे बळी ठरत आहेत. जयंत पवार, किरण गुरव, किरण येले यांच्या कथांमधून या समूहजगाचे वित्रन येते. या समूहांची घुसमट, गुदमरलेपण यांची सजीव चित्रे महानगरीय कथांमधून येतात नवसंस्कृतीतून निर्माण झालेले भौतिक अवकाश, वेगवेगळे अवकाश, महानगरातील विविध दृश्ये हे कथाकार फोटोग्राफरच्या नजरेतून न्याहाळतात. साहजिकच त्यांच्या कथांमध्ये दृश्य संवेदन दिसून येते. अर्थात त्यामागे मोठे शोकात्म संवेदन दडलेले आहे.

शोकात्म, शोषित जगाच्या या अंतर्भेदी दर्शनामुळे महानगरीय कथा दीर्घ झाली आहे. जीवनाची होणारी पडझड, मूल्यांचा टकराव, शोषणाच्या नवीन तळ्हा, जगण्यातील ताणतणाव, माणसाचा हरवून गेलेला चेहरा, तुटलेपण, हरवलेपण या कथेतून रेखाटले आहेत. महानगरातील नवा कालावकाश, त्याने भारित झालेले माणसाचे जगणे महानगरीय कथांमधून तळमळीने उभे केले आहे. तंत्रज्ञानाच्या नव्या साधनामुळे, डिजीटल प्रसारमाध्यमांमुळे एक नवी बहुमिश्रित भाषा निर्माण झाली आहे. ही नव्या बाजारू जगाची भाषाच या कथांमधून संवाद निवेदन करते. जागतिकीकरणातील बदलत्या काळाचा संदर्भ या भाषेला आहे. त्यामुळे महानगरीय साहित्यामधील तिची अपरिहार्यता सूचित होते. आजच्या काळाची संवेदना व्यक्त करणारी अनेक भाषिकरुपे या महानगरीय कथांमधून व्यक्त होतात. कथेच्या शीर्षकापासून ते त्यातील संवादार्पण्यत हा पालट आपल्याला दिसतो. यादृष्टीने किरण गुरव, प्रज्ञा पवार, गणेश मतकरी यांच्या कथा व कथासंग्रहाची शीर्षके पाहण्यासारखी आहेत.

महानगरीय कथेचे बदलते स्वरूप जाणवते. संवादापेक्षाही निवेदनातून ही कथा आकाराला येते. वातावरणनिर्मिती हे तिचे बलस्थान आहे. भोवतालच्या परिस्थितीत सापडलेल्या माणसांच्या जगण्याचा कोलाहल मांडणे, हे तिचे प्रमुख लक्ष्य दिसते. त्यामुळे पात्र, व्यक्तिरेखांना या कथेत दुर्यम स्थान मिळते. ही

कथा थेटपणे व्यक्त होते. आशयविश्वाला कुठलाही आडपडदा न ठेवता धीटपणे सामरे आणते. तिला सूचकभाव मान्य नाहीत. गतिमान होत ती घटनांचा वेगवान आढावा घेते. एखाद्या रेल्वेगाडीत बसल्यावर खिडकीतून जशी वेगाने बाहेरील दृश्ये मागे सरकत जातात व नव्या दृश्यांना त्वरित स्थान मिळते, तसाच या महानगरीय कथा वाचताना वाचकाला अनुभव येतो. ही महानगरीय कथा वाचकांना दृश्य संवेदन देते. रिपोर्टाज पद्धतीने धडाक्याने ती पुढे सरकते. तिने धक्कातंत्र अवलंबले आहे. एकामागोमाग येणाऱ्या वेगवान घडामोर्डीमधून वाचकांना अनेक अनपेक्षित धक्के मिळत राहतात आणि कथेच्या शेवटी तो अंतर्मुख होतो. मानवी जगण्याच्या रंगविहित, शोकात्म, व्यथावेदनांच्या अनेक छटा त्याच्यासमोर उघड्यावाघड्या होऊन पडतात.

बहुसंख्य कथालेखक महानगरात वास्तव्यास आहेत. रोज नवा चित्रपट या पद्धतीने त्यांच्या सभोवती अनेक घटना घडत आहेत. जातीय दंगली, सामान्य माणसांचे दखलाही घेतले न जाणारे मृत्यू बेफिकीर सरकारी यंत्रणा, आपत्ती अपघात, एकाच घटनेचा चोवीस तास मागोवा घेणारी, पर्दाफाश करणारी प्रसारमाध्यमे यांतून या लेखकांसमोर कथालेखनासाठी मोठा आशय सहजपणे उभा राहतो. या घटनांमधील नावीन्य, थरार स्वतः कथालेखकांनादेखील अद्भूत

वाटतो. महानगरीय कथांमध्ये लेखकांच्या मनात असणारी ही अद्भूततेची जाणीव ठळकपणे लक्षात येते. या घटनांमधील तपशील विसरण्यापूर्वीच कथेच्या माध्यमातून चटकन लिहिले पाहिजेत; ही या लेखकांची ऊर्मी आहे. या ऊर्मीतून ते कथालेखन करतात. साहजिकच बहुतांश महानगरीय कथा या त्यामुळे रिपोर्टाज पद्धतीच्या झाल्या आहेत. लेखनतंत्र अवगत असल्यामुळे या कथा वरपांगी देखण्या झाल्या आहेत, परंतु त्यांच्या अंतरंगांचा लेखकांकडून फारसा विचार केला गेलेला नाही. त्यामुळे या कथांमध्ये समूहमन दिसते, परंतु कथेतील कोणतीही व्यक्तिरेखा वेधक ठरत नाही.

संदर्भ ग्रंथ:

- पवार जयंत, 'फिनिक्सच्या राखेतून उठला मोर', लोकवाङ्मय गृह, प्रभादेवी, मुंबई, आ. ५ वी, २०१८.
- येले किरण, 'तिसरा डुळा' ग्रंथाली प्रकाशन, माटुंगा, मुंबई, आ. १ ली, २०१९.
- अवसरीकर स्नेहा, 'दशकातले लेखक: गणेश मतकरी', 'ललित' मुंबई, अंक ३, मार्च २०२१.
- निपुणगे ह. ल. संपा. 'विशाखा', दिवाळी अंक २०१९, पुष्पक प्रकाशन, पुणे.

१९४५ ते १९६० या काळातील मराठी नाटक : सांस्कृतिक संक्रमण

- रवींद्र साखरकर

प्रस्तावना

एका मानवी समूहाने दुसऱ्या मानवी समूहासमोर सादर करायची कला म्हणजे नाटक. महाराष्ट्रातील माणूस हा नाट्यवेडा आहे. संस्कृती आणि नाटक यांचा जवळचा अनुबंध आहे. समाजामध्ये घडणाऱ्या विविध घटनांचा प्रभाव नाटकावर होत असतो. लेखकाच्या मनात समाजाचे जे विचार-चिंतन चालू असते त्याचे प्रतिबिंब उमटत असते. संक्रमण म्हणजे एका अवस्थेतून दुसऱ्या अवस्थेत जाणे. नाटकाच्या माध्यमातून नेमके कोणते सांस्कृतिक संक्रमण या कालखंडात झाले ते इथे पहावयाचे आहे.

वसंत आबाजी डहाके यांनी संस्कृतीची व्याख्या पुढील प्रमाणे केली आहे. संस्कृती म्हणजे समाजाची समग्र जीवनरीती. व्यक्तीने आपल्या समूहाकडून घेतलेला सामाजिक वारसा; विचार-भावना-श्रद्धा यांची सरणी; बाह्य पर्यावरण आणि इतर लोक यांच्याशी जुळवून घेण्यासाठी वापरात येणाऱ्या तंत्राचा समुच्चय; सामाजिक संघटना, धर्म, आर्थिक व्यवहार या सर्वांचा सांस्कृतिक समावेश होतो. संस्कृती म्हणजे सामाजिक वारसा, परंपरा, जगण्याच्या संदर्भात उभे केलेले आदर्श, मूल्य, नियम आपल्या भोवतीच्या पर्यावरणाशी जुळवून घेण्यातल्या अथवा एकत्र राहण्यात समस्या सोडवण्याचा मार्ग; वर्तनाविषयीच्या अंतर्गत संबंध असलेल्या कल्पना व प्रतीके यांचा समावेश संस्कृतीत होतो.^१ वसंत आबाजी डहाके यांनी संस्कृतीची अत्यंत यथोचित व्याख्या याठिकाणी केली आहे. यावरून आपल्याला असे लक्षात येते की संस्कृती आणि साहित्य यांचा अन्योन्य संबंध आहे. या संबंधाच्या आधारे आपल्याला नाटकासंबंधित नाटक आणि संस्कृती यांचा कसा जवळचा संबंध आहे, हे या शोधनिबंधाच्या

माध्यमातून पाहायचे आहे.

संस्कृतीची व्याख्या करत असताना वसंत आबाजी डहाके यांनी संस्कृतीचा संबंध हा मानवाच्या समग्र जीवनाशी जुळलेला आहे. मानव जीवन जगत असताना जो समग्र व्यवहार आपल्या जीवनामध्ये करतो तो समग्र व्यवहार आपल्याला संस्कृतीशी संबंधित असतो. असे यावरून दिसते. संस्कृती ही समग्र जीवनाला वेढून असते. संस्कृती शिवाय मनुष्य राहू शकत नाही. माणसाने माणसाची उन्नती ज्या कालखंडापासून झाली तेव्हापासून संस्कृतीचा उगम हा आपल्याला झालेला दिसतो. माणूस जसजसा उन्नत होत गेला तसेतसा त्यांनी आपली संस्कृती सुद्धा उन्नत केलेली दिसते.

संस्कृतीचा आणि संक्रमणाचा संबंध सुद्धा अतिशय जवळचा आहे. संस्कृती म्हटल्यानंतर मानवाचा समग्र व्यवहार तसा त्या ठिकाणी येतो, बदलाचा समावेश सुद्धा आपल्याला संक्रमणाशी जोडता येतो. सांस्कृतिक संक्रमण होणे म्हणजे नेमके काय याचा अभ्यास करताना असे लक्षात येते की संस्कृती संक्रमणाचा कालखंड हा प्रत्येक समाजामध्ये हा वेळोवेळी येत असतो.

एखाद्या गोषीपासून जेव्हा कोणत्याही प्रकारचा लाभ हा मानवाला होत नाही तेव्हा मानव आपल्या संस्कृतीमध्ये निर्माण झालेल्या ज्या मूल्यात्मक गोषी आहेत त्या बदलवण्याचा प्रयत्न करतो. त्यालाच थोडक्यात संक्रमण असे म्हणता येते, या संक्रमणाच्या दृष्टिकोनातून मराठी नाटकाकडे बघू जाता मराठी नाटकांमध्ये १९२० ते १९४५ मध्ये फारसा कोणता बदल झालेला दिसत नाही. इब्सेनचे तंत्र या कालखंडामध्ये थोड्याफार प्रमाणात जरी आपल्याला दिसत असला, तरी त्याचा फारसा प्रभाव हा मराठी वाड्मयसृष्टीवर

किंवा मराठी नाटकाच्या सृष्टीवर झालेला दिसत नाही. १९४५ च्या आधीची नेमकी सामाजिक स्थिती कशा प्रकारची होती ते बघितल्याशिवाय या कालखंडातील सांस्कृतिक संक्रमण आपल्याला योग्यरीत्या लक्षात येणार नाही.

१९४५ आधीची स्थिती :

सामाजिक, राजकीय, आर्थिक आणि अन्य प्रकारच्या समस्या यातील स्थान अंतर्विरोध त्या काळातील विचार त्यांचे प्रतिबिंब साहित्यात पडत असते. १९२० ते १९४५ पर्यंतचा काळ हा अर्वाचीन अथवा आधुनिक साहित्याचा काळ म्हणून ओळखला जातो. १९४५ च्या आधीची फार महत्वाची घटना म्हणजे दुसरे जागतिक महायुद्ध. या महायुद्धाने जगाचा राजकीय नकाशा बदलला. ब्रिटिश साम्राज्यशाहीच्या लयाला प्रारंभ झाला. याचा सांस्कृतिक आणि मानवी जीवनावरही त्याचा परिणाम झाला. १९२० ते १९४५ हा कालखंड भारताच्या स्वातंत्र्यचळवळीच्या इतिहासातले हे एक गांधीयुग होते. गांधीवाद, समाजवाद, नवमतवादी, मार्क्सवाद, जीवनवाद अशा विविध पदांचा प्रभाव मराठी वाड्मयसृष्टीवर झाला.

१९२० ते १९४५ या काळातील नाटकाचा प्रवास :

१९२० ते १९४५ या कालखंडातील नाटक या वाड्मयप्रकाराला ओहोटी लागलेली दिसून येते. वास्तविक पाहता सहकारिता, अहिंसावाद, सत्याग्रह, मजूर चळवळ, दलितांचा उद्धर, ख्री-स्वातंत्र्य अस्पृश्यतानिवारण, असे अनेक प्रश्न या काळात निर्माण होऊ लागले होते. परंतु एक भा. वि. वरेकर वगळता इतर नाटककारांच्या ह्या प्रश्नांनी फारसे झापाटून टाकलेले दिसत नाही. विविध विषय नाटककारांनी हाताळण्याचा प्रयत्न केलेला आहे, परंतु त्याचे योग्य ते आकलन न झाल्याने त्याची मांडणी उत्कट सखोल आणि नाट्यमय अशी होऊ शकली नाही. आधीच्या कालखंडातील खाडिलकर-कोलहटकर-गडकरी यांच्या इतकी झेप या नव्या नाटककारांची नव्हती. १९३५

च्या आसपास ‘नाट्यमन्वंतर’ या संस्थेने निर्जीव अशा मराठी नाट्यसृष्टीला जीवनदान देण्याचा प्रयत्न केला. श्री. वि. वर्तक, अनंत काणेकर, प्र. के. अत्रे इत्यादी नाटककारांनी मराठी नाटक आणि रंगभूमी हलती बोलती ठेवण्याचा आपल्यापरीने प्रयत्न केला. १९४१ नंतर रंगणेकर या नाटकाचा उदय झाला. या सर्वच नाटककारांनी इब्सेनचे तंत्र स्वीकारले असे म्हटले जाते. आधीच्या रंगभूमीवर शेक्सपिअरचा प्रभाव होता. आता इब्सेन प्रणित नाटके अस्तित्वात आली, परंतु त्यांचे तंत्र स्वीकारले असले तरी त्याचा नाटकावर सखोल व गंभीर जीवन जाणिवेचा येथे अभाव होता. तसेच या जगप्रसिद्ध डॉल्स हाऊसचे क्षीण पडसाद मराठी रंगभूमीवर उमटले.

- १९४५ च्या आधी नव्या नाटकाचा जन्म युरोपमध्ये झाला त्याचा जनक इब्सेन हा होय. त्यांनी मांडलेल्या नवनाटकाचे विशेष खालील प्रमाणे सांगता येईल-
१) नवनाट्य हे सामाजिक स्वरूपाचे असून त्यात व्यक्ती संसाराचे चित्र रंगवलेले असून एका मोठ्या सामाजिक प्रश्नाला त्यात तोंड फुटलेले असते.
- २) या समाजावर जोरदार हल्ला चढविला. समाजाच्या प्रतिष्ठेचा बालेकिल्ला असा जो पांढरपेशा वर्ग तो कसल्या भुसभुशीत कीड लागलेल्या जमिनीवर उभा आहे हे स्पष्ट केले.
- ३) समाजाचा खोटारडेपणा निपटून काढण्यासाठी हे कार्य गंभीरणे केले पाहिजे ही भूमिका त्यांनी घेतली.
- ४) नवे नाट्य बुद्धिप्रधान प्रमेयाची तार्किक चिकित्सा करणारे आणि मानसिक क्रांतीच्या रोखाने अवतरणारे आहे.
- ५) जुन्या मुर्दाड संकेताचे नवे जिवंत अर्थ बसवायला पाहिजेत असे मनोमन खात्री नवनाट्याने दिली. या नाट्याचा मराठी नाटकांवर प्रभाव होता तसाच राहिला १९३३ साली स्थापन झालेली नाट्यमन्वंतर या संस्थेने श्री. वि. वर्तक यांचे ‘आंधव्याची शाळा’

हे नाटक केले. त्यात त्यांच्या बाह्य तंत्राचा प्रभाव जाणवतो परंतु वैचारिक आशयाचा प्रभाव जाणवत नाही. की त्यांचे तंत्र मराठीत यशस्वी रीतीने आत्मसात करण्याचे श्रेय या थोड्याफार मराठी नाटककारांना देणे शक्य आहे. अनंत काणेकर यांनी त्यांच्या 'डॉल्स हाऊसचे घरकुल' हे मराठी भाषांतर केले. त्या पाश्चात्य रंगभूमीवरील नव्या प्रवाहाशी ओळख करून दिली. बोलपटाचे आकर्षण या काळात लोकांना वाटायला लागल्यामुळे मो. ग. रागांणेकर यांनी नाट्यनिकेतन ही संस्था काढली व आपली इब्सेनच्या तंत्रावर आधारित अनेक नाटकं रंगमंचावर आणली. त्यांनी नाट्यतंत्रात बदल करून 'संन्यासाचे लग्न', 'जिवशिवाची भेट', 'द्वारकेचा राजा', 'अपूर्व बंगाल', 'लंकेची पार्वती', 'भूमिकन्या सीता' ही नाटके रंगमंचावर आणली. परंतु प्रबोधन करणे हा त्यांचा हेतू असला तरी पुरेशी खोल आणि गंभीर प्रवृत्तीची नाटके त्यांनी लिहिली नाही.

वरील समग्र विवेचनावरून असे लक्षात येते की १९२० ते १९४५ या कालखंडामध्ये फार काही मोठा बदल नाटकाच्या बाबतीत झालेला दिसत नाही. परंतु या इब्सेनचे तंत्र थोड्याफार प्रमाणात जरी या नाटककारांनी आपल्या नाटकांमध्ये आणले असले तरी त्याच्या संपूर्ण तंत्राची जशीच्या तशी दखल या नाटककारांनी घेतलेली आपल्याला दिसत नाही. या आधीचा जो कालखंड नाटकाचा होता त्या कालखंडामध्ये संगीत रंगभूमीचा फार मोठा प्रभाव नाटकावर होता. संगीताच्या माध्यमातून नाटके लिहिली जात होती व ती त्या माणसाच्या मनामध्ये खोलवर रुजली जात होती. बोलपट आल्यामुळे प्रेक्षकांनी नाटकाकडे पाठ फिरवलेली दिसते. एकंदरीतच विचार करू जाता हा कालखंड नाटकाकरिता यथातथा राहिला असे म्हणायला काही हरकत नाही.

१९४५ ते १९६० या कालखंडातील मराठी नाटकातील सांस्कृतिक संक्रमण

या कालखंडाला दुसऱ्या महायुद्धाची पार्श्वभूमी

लाभलेली आहे. भारत प्रत्यक्ष महायुद्धामध्ये समाविष्ट जरी नसला तरी त्याची झाळ महाराष्ट्रीयन माणसाला पडलेली दिसते. या कालखंडामधील नाटकांमध्ये फार मोठे बदल जरी नसले तरी एक जाणीव जागृती करून लिहिणारे नाटककार या कालखंडामध्ये आपल्याला अवतीर्ण झालेले दिसतात. त्यांनी नाटकांमध्ये फार मोठा बदल केला असे म्हणायच्या ऐवजी संस्कृतीमध्ये डडलेल्या अनेक विरोधी प्रथांना या नाटकांमध्ये चितारण्यात आले. त्या दृष्टिकोनातून समाजाने काही तरी बोध घेऊन त्या माध्यमातून समाजात जागृती करण्याचे फार मोठे कार्य या कालखंडात नाटकाच्या माध्यमातून झाले. या कालखंडामध्ये अनेक नामवंत नाटककार होऊन गेले. आधी यांनी आपल्या कलाकृतीच्या माध्यमातून मराठी जनमानसावर खोल ठसा उमटवलेला दिसतो.

एक महत्वाचे नाटककार म्हणून १९४५ नंतर वि. वा. शिरवाडकर यांचे नाव घ्यावे लागेल. त्यांचे 'दूरचे दिवे', 'दुसरा पेशवा', 'वैजयंती', 'कौतेय', 'ययाती आणि देवयानी', 'नटसग्राट', 'मुख्यमंत्री', 'विदूषक', 'वीज म्हणाली धरतीला' इत्यादी महत्वाची नाटके लिहिली. तसेच इब्सेनच्या नाट्यतंत्राचा कोणताही प्रभाव शिरवाडकर यांच्यावर नाही. त्यांनी खाडिलकर-गडकरी यांची परंपरा पुढे नेली. गद्य रंगभूमीची सशक्त परंपरा शिरवाडकरांच्या नाटकातून सुरु झाली, असे म्हणायास हरकत नसावी. शिरवाडकरांच्या नाटकाचा विशेष हा की त्यांच्या नाटकात पात्रांच्या व्यक्तित्वाला प्राधान्य आहे.

गणेश शिवराम ऊर्फ नाना जोग हे या काळातील महत्वाचे नाटककार. त्यांचे 'चित्रशाळा', 'सोन्याचे देव', 'भारती', 'हॅम्लेट'ही नाटके होत. प्रचलित समाजव्यवस्थेचे विदारक चित्रण हे जोग यांच्या नाटकाचे वैशिष्ट्य होय.

पु. ल. देशपांडे यांचे 'तुका म्हणे आता', 'अंमलदार', 'भाग्यवान', 'तुज आहे तुजपाशी', 'सुंदर

मी होणार' ही नाटके रंगमंचावर आली. 'तुझ आहे तुझपाशी' या नाटकाने खन्या अर्थाने सांस्कृतिक संक्रमण या काळात नाटकाच्या बाबतीत घडले. त्यांच्या या नाटकाने हास्य आणि कारुण्य याची पखरण केलेली या नाटकात आहे. खन्या अर्थाने नाट्याविष्कार याचे कार्य करणारे नेपथ्य, सजावट, प्रेम संवाद, विडंबन, गतकाळाच्या गैरसमजुटी, या प्रत्येकानुसार बदलणारा संवादाचा पोत आणि मराठी नाटक, मराठी वाचक प्रेक्षकाला प्रिय असणारे दोन पात्रांमधील संघर्ष यामुळे ते नाटक समृद्ध झाले आहे.

तारा वनारसे यांचे 'कक्षा आहे एक वेगळी' नवी जाणीव देणारे नाटक होते त्यात पारंपरिक मूल्यांची अर्थशून्यता लक्षात आणून दिली आहे. त्यामुळे तत्कालीन रंगभूमीवरील एक वेगळ्या प्रकारचे नाटक होते असे म्हणता येईल.

या काळातील विजय तेंडुलकर हे महत्त्वाचे नाटककार होते. त्यांचे 'श्रीमंत', 'माणस नावाचे बेट', 'मधली भिंत', 'चिमणीचं घर होतं मेनाचं', 'मी जिकलो मी हरलो' इत्यादी १९६० पर्यंत नाटके रंगभूमीवर आली.

'श्रीमंत' हे या काळातील महत्त्वाचे आणि सामाजिकतेला धक्का देणारे नवे आशयसूत्र असणारे नाटक तेंडुलकरांनी लिहिले. त्यात जो कुमारी मातेचा गर्भधारणेचा प्रसंग चितारला आहे, तो अनेक पारंपरिक मूल्यांना क्षय देणारा आहे. या नाटकामुळे एक वेगळा नाटककार म्हणून त्यांची प्रतिमा निर्माण झाली. तेंडुलकरांनी सर्वसामान्यांचे जीवन चितारणारे मध्यमवर्गीय कुटुंबातील तणावाचे चित्रण करणारे नाटके रंगमंचावर आणली.

१९६० च्या आधीचे तेंडुलकरांची नाटके व्यक्तींवर केंद्रीत होती. १९६० नंतरच्या नाटकातून समूहाला केंद्रवर्ती स्थान त्यांनी प्राप्त करून दिले. मराठी नाटके वास्तवाचे चित्रण करतात त्यातही मध्यमवर्गीय मनुष्य त्याचे समाजव्यवस्था मुळे आणि अंतर्विरोध यांचे चित्रण

ते करतात. समाजातील हिंसता, मूल्यांचा उद्घोष करणाऱ्या व्यक्तीची मूल्यहीनता प्रतिष्ठेवी खोटी आणि साळसूद वाटणाऱ्यामध्ये दंभ असे वास्तव त्यांच्या नाटकातून येते. अशा मध्यमवर्गीय सामान्य व्यक्तीचा हा समाज असल्याने त्यांच्या नाटकाचे नायक नायक नसून प्रति-नायक आहेत.

वसंत कानेटकर हे या काळातील महत्त्वाचे नाटककार. त्यांचे 'वेड्याचे घर उन्हात' हे नाटक या काळात प्रदर्शित झाले. त्यानंतर त्यांनी अनेक नाटके लिहिली. त्यात 'देवांचे मनोराज्य', 'प्रेमा तुझा रंग कसा', 'रायगडाला जेव्हा जाग येते', 'अश्रूंची झाली फुले', 'इथे ओशाळ्ला मृत्यू' यांचा प्रामुख्याने उल्लेख करावा लागेल. प्रेक्षकांना काय आवडते हे त्यांना चांगले माहिती आहे. कथानकाची अतिशय नेटकी आणि बंदिस्त रचना हे कानेटकरांच्या नाटकांचे मुख्य लक्षण आहे.

पुरुषोत्तम शिवराम रेगे हे या काळातील एक प्रमुख नाटककार. त्यांचे 'रंग पांचाली आणि दोन नाटके' हे पुस्तक १९५८ मध्ये प्रकाशित झाले. या पुस्तकात 'कालयवन', 'रंग पांचाली आणि माधवी एक देणे' अशी तीन नाटके आहेत त्यांचे प्रयोग त्या काळात झाले नाहीत. या नाटकातून प्रेम, मृत्यूचे भय, कलानिर्मितीचे रहस्य इत्यादी च्या संदर्भात आपल्या मनात प्रश्न निर्माण होतात.

१९४५ ते १९६० या काळात रंगभूमी आणि नाटक या संदर्भात विकासाच्या दृष्टीने काही महत्त्वाचे नाटके मिळाली. यात काही शंका नाही. ऐतिहासिक, पौराणिक, सामाजिक, मनोविश्लेषणात्मक, प्रयोगी, प्रवचन, बाजार काव्यात्मक प्रकृतीची असे विविध प्रकृतीची ही नाटके आहेत. नाटकाच्या मांडणीच्या बाबतीत क्रमशा बदल होत गेलेला दिसतो. नेपथ्य वास्तवदर्शी असावे अशी कल्पना रूढ झालेली दिसते. नाटकाचा विषय पौराणिक किंवा ऐतिहासिक असला तरी मानवी मनातील आंदोलने टिपली पाहिजेत असे

नाटककारांना वाटू लागले. भावनिक संघर्ष आणि पात्राच्या व्यक्तित्वाच्या दर्शनालाही अधिक महत्त्व मिळाले. १९५५ नंतर व्यावसायिक रंगभूमी रंगमंच आणि प्रायोगिक या दोन वेगळ्या गोष्टी आहेत, ही कल्पनाही स्पष्ट होत गेलेली दिसते. नाटके मनोरंजनासाठी आहे, तसेच ते जीवनदर्शनासाठी आहे.

मनुष्य आणि त्याच्या भोवतीची स्थिती मनुष्य आणि समाजव्यवस्था मनुष्य आणि त्याचे अंतर्मन यांच्यातील संबंध व संघर्ष यांचे चित्रण करण्याचा हे नवे नाटकार प्रयत्न करू लागले. वरेरकर, अत्रे, रांगणेकर यांच्यानंतर वि. वा. शिरवाडकर वसंत कानेटकर हे व्यावसायिक रंगभूमी गाजवणारे नाटककार याच काळात उदयाला आले. श्री. वि. वर्तक, अनंत कानेकर, माधव मनोहर यांच्या प्रायोगिक प्रयत्नांना पुढे नेणारे, नाना जोग, विजय तेंडुलकर, तारा वनारसे इत्यादी नाटककार पुढे आले. मराठी रंगभूमीवर आरंभी शेक्सपियर नंतर इझेन यांच्या नाट्यतंत्राचा प्रभाव दिसतो. १९६० नंतर युरोपातील थेअटर आणि बेस्ट यांचा प्रभाव दिसतो. रंगभूमी आणि नाटक यांचा संपूर्ण कायापालट या काळात घडला नाही, पण असा कायापालट करू शकेल याची चिन्हे या काळात दिसतात. पुढच्या काळातल्या तीन प्रमुख नाटककारांची म्हणजे शिरवाडकर, तेंडुलकर, कानेटकर यांची सुरुवातीची नाटके याच काळात रंगभूमीवर आली.

संस्कृती संक्रमणाच्या दृष्टिकोनातून आपण १९६० ते १९४५ या कालखंडातील नाटकाकडे दृष्टिक्षेप टाकताना, असे लक्षात येते की अनेक नाटककार आणि आपल्या नाट्यतंत्रमध्ये बदल केलेला दिसतो. तसेच सामाजिक दृष्टिकोनातून आपल्या नाटकांमध्ये समाजामध्ये ज्या काही विकृती आहेत, त्या विकृती चितारण्याचा प्रयत्न सुद्धा या नाटककारांनी केलेला दिसतो. संस्कृतीमध्ये असणाऱ्या अनेक गोष्टी ह्या अधून मधून कालबाह्य होत असतात. या कालबाह्य गोष्टीना फाटा देऊन आपल्याला नवसमाज निर्मिती करायची

आहे, या कालबाह्य गोष्टीना टाकून दिले पाहिजे. त्याशिवाय आपला समाज हा पुढे जाऊ शकत नाही किंवा समाजाची उत्तरी होऊ शकत नाहीत, किंवा संस्कृतीमध्ये उत्तर्यन होऊ शकत नाही. या सगळ्या गोष्टी या नवीन नाटककारांच्या लक्षात आल्या होत्या. त्या दृष्टीने या कालखंडातील नाटककार प्रयत्न करताना आपल्याला दिसून येतात.

मराठी नाटक हे एका अर्थाने या कालखंडामध्ये वेगळ्या वळणावर आलेले दिसते, याचे फार चांगले उदाहरण द्यायचे झाले तर विजय तेंडुलकर यांचे 'श्रीमंत' हे नाटक आणि त्याचबरोबर पु. ल. देशपांडे यांचे 'तुङ्ग आहे तुङ्गपाशी' हे नाटक या नाटकाचा संदर्भ दिल्याशिवाय सांस्कृतिक संक्रमणाच्या दृष्टीने नाटकाला कशी उंची प्राप्त झाली. संस्कृतीमध्ये असणाऱ्या अनेक नानाविधि गोष्टी या आपल्याला दिसत असतात, पण त्या दिसत असताना या संस्कृतीमध्ये असणाऱ्या अनेक गोष्टीना फाटा देऊन त्या गोष्टी आपण काढल्याशिवाय एकूण सांस्कृतिक समाज निर्माण होणार नाही, हे भान या कालखंडातील नाटककारांना आहे. म्हणूनच संस्कृती संक्रमणाच्या दृष्टिकोनातून या कालखंडातील नाटकाकडे पाहत असताना आपल्याला त्या नाटककारांनी अनेक यथोचित बदल नाटकामध्ये केलेले दिसते.

संदर्भ:

- १) 'मराठी साहित्य इतिहास आणि संस्कृती,' वसंत आबाजी डहाके, पॉय्युलर प्रकाशन, मुंबई, २००८, पृष्ठ २४२.
- २) 'मराठी नाटक आणि रंगभूमी विसावे शतक' - वसंत आबाजी डहाके, पॉय्युलर प्रकाशन, मुंबई -२०१९.
- ३) प्रदक्षिणा- खंड पहिला - कॅन्टिनेटल प्रकाशन - पुणे - १९९७
- ४) 'नाटक : रंगाविष्कार आणि रंगास्वाद' - डॉ. व. दि. कुलकर्णी - पद्मगंध प्रकाशन - पुणे - २००१
- ५) 'नाटकाची सावली'- सुरेशचंद्र पाठ्ये - विमल प्रकाशन - पुणे - १९९१

दलित श्रीआत्मकथनातील सांस्कृतिक विचार

- ज्ञानेश्वर कांबळे

संस्कृती ही व्यापक आणि व्यामिश्र असणारी संकल्पना आहे. मानवी जीवनाच्या प्रत्येक स्थित्यांतराशी आणि त्याच्या जडण-घडणीशी संस्कृतीचा महत्वाचा संबंध असतो, मानवाची प्रत्येक कृती ही सांस्कृतिक असते. मानव हा समाजशील प्राणी असत्यामुळे त्याची इच्छा असो अथवा नसो त्याला समाजनियंत्रित नियमनाच्या कक्षेत जगावे लागते. हे नियमन संस्कृतीच्या माध्यमातून त्याच्यावर लादललेले असते. 'संस्कारपूर्ण, संस्कारमय जीवन जगण्याची देशकाल-विशिष्ट रीत म्हणजे संस्कृती'^१ इरावती कर्वे यांनीही संस्कृतीची व्याख्या करून संस्कार म्हणजे काय? याचा ऊहापोह केलेला आहे. निसर्गातील पशु-पक्षी यांच्यावरही संस्कार होतात. पक्षी थंडीवाच्यापासून स्वसंरक्षण करण्यासाठी घरटी बांधतात, जोडीने राहतात. मग पशु-पक्ष्यांमध्ये संस्कृती निर्माण होते का? या प्रश्नाचे उत्तर नकारार्थी द्यावे लागते. कारण पशु-पक्ष्यांमध्ये भाषेची मर्यादा येते मानवामध्ये भाषा ही संस्कृतीचे चलन वलन करणारी महत्वाची प्रक्रिया आहे. 'मनुष्यनिर्मित पदार्थमय जग व कल्पनामय जग म्हणजे संस्कृती'^२ ही इरावती कर्वे यांनी केलेली संस्कृतीची दुसरी व्याख्या, मानवी समाजाच्या एकूण सांस्कृतिक वर्तन प्रक्रियेचे सूचन करणारी आहे किंवा मानवाच्या भौतिक आणि मानसिक व्यवहाराचा परामर्श करणारी आहे.

संस्कृती ही समाजाचे नियमन असते. म्हणून संस्कृती ही समाजाची निर्मिती असते. मानव हा टोळ्यांनी राहू लागला. कालांतराने अनेक टोळ्या एकत्र येऊन बनलेल्या समाजाने निसर्गाच्या भयातून (उदा. पाऊस, वारा) देवाची निर्मिती केली. निसर्गातील क्रियेला अनुसरून त्याने प्रतिक्रिया देण्यास सुरुवात केली. ही निसर्ग आणि मानव यांच्यातील क्रिया-

प्रतिक्रिया म्हणजे संस्कृती असेही म्हणता येईल. एका व्यक्तिकडून संस्कृतीची निर्मिती होत नसते, तर सामाजिक गरजेसंबंधिच्या मानवाच्या वर्तन व्यवहारातून संस्कृतीची निर्मिती होते.

संस्कृतीचे दोन भाग करता येतील, त्यातील एक भाग म्हणजे दृश्य भाग, यात मानवांची घरे, वेशभूषा, आहार या गोष्टी त्याला परंपरेने आणि वारशाने मिळतात. वडिलांचे घर मुलाला, मुलाचे घर नातवाला तसेच श्रमातून त्याने मिळवलेले अन्न त्याचा आहार असतो. वेशभूषा ही परंपरेने आलेली असते. वयपरत्वे, लिंगपरत्वे ती भिन्न-भिन्न स्वरूपाची असते. एवढेच नव्हे तर देश काल-परिस्थितीनुरूप वेशभूषेत खान-पान बदल झालेला असतो.

संस्कृतीचा दुसरा भाग हा अदृश्य स्वरूपाचा असतो, त्याला मानसिक किंवा बुद्धिगम्य स्वरूपाचा असे म्हणता येईल. या संस्कृतीच्या भागात मानवाने सामूहिक जगण्याच्या रीतीत स्वतःला बांधून घेतलेले असते. म्हणजे मानवाने एकमेकांशी कसे वागावे, कुटुंब, जात, धर्म या चौकटीत त्याने स्वतःला आखून घेतलेले असते. या साचेबंद चौकटीत समाज नियंत्रित नियमनाचा अलिखित कायदा असतो. तो परंपरेने पिढी-दर पिढी चालत असतो.

भारतीय परिप्रेक्षात जेत्यांनी लादलेल्या समाज नियमांचा अधिक्षेप पराजितांना करताच येणार नाही असा दंडक, धर्म आणि धर्म ग्रंथांच्या माध्यमातून घातलेला आपणास दिसून येतो. योग्य-अयोग्य, न्याय-अन्याय पाप-पुण्य, ईश्वर-सृष्टी या धार्मिक धारणा मानवाला अंकीत बनवतात. जगातील सर्व धर्माच्या आणि त्याअनुषंगाने येणाऱ्या संस्कृती निर्मितीच्या कथा जगभर परसरलेल्या आहेत. धर्म आणि धर्म ग्रंथांनी

संस्कृतीचे कर्तृत्व ईश्वराकडे दिल्यामुळे ईश्वर निर्मित परंपरेने आलेल्या या संस्कृतीचा अंगिकार करणे मानवाला अपरिहार्य झाले, हे ऐतिहासिक सत्य आहे.

भारतात अनेक टोळ्यांच्या आगमनातून त्यांच्यात झालेला संघर्ष, अनेक देवत, यज्ञीय कर्मकांड त्यातून आलेला सोवळ्या ओवळ्यांचा विचार, कर्मठपणा, श्रमविभाग, त्यातून आलेली जातीव्यवस्था हे वास्तव आहे. या जातीव्यवस्थेच्या उत्तरंडीत श्रेष्ठत्व आणि कनिष्ठत्व असा भेद निर्माण झाला आणि कनिष्ठ जातिव्यवस्थेच्या हिनत्वातून तथाकथीत कनिष्ठ जार्तीच्या वाट्याला दारिक्र्या, अपमान, अवहेलना आली. या कनिष्ठ जाती कोणत्या? कशा निर्माण झाल्या? याला भारतीय हिंदू धर्म आणि धर्मग्रंथ कारणीभूत आहेत. यासाठी ऋग्वेदाच्या पुरुषसुक्तातील १० वे मंडल विचारात घ्यावे लागेल.

‘ब्राह्मणेस्य मुखमासीद्वाहू राजन्यः कृतः।

उरु तदस्य यद्वेश्यः पद्भ्या शूद्रो

अजायत १०/१०/१२^३

या ऋग्वेदातील ऋचेनुसार वर्णव्यवस्थेतील चौथा वर्ण म्हणजे शूद्र, विराट पुरुषाच्या पायातून जन्माला आला आहे. कर्मविपाकानुसार या चार वर्णाना कार्य वाटून दिली. शूद्र या वर्णाचा जन्म पायापासून झाल्यामुळे याने इतर तीन वर्णातील लोकांचे पाय धुवावे, त्यांची सेवा करावी. यांना गुलाम म्हणून दान देणे किंवा विकताही येत होते. शूद्रांची ही दशा तर अतिशूद्रांची काय दशा असेल? अतिशूद्र हा अवर्ण आहे. शूद्रांना देव नव्हता. अतिशूद्रांना कुटून येईल. यांचा देव हा तथाकथित उच्चवर्णीय, त्यांची सेवा करावी. त्यांचे दास म्हणून रहावे. उच्चजातीच्या, जात वर्चस्वाच्या नियंत्रणात अतिशूद्र होता. यांना द्रव्यसंचित करण्याचा, एका ठिकाणी राहण्याचा, कोणतेही श्रम करण्याचा अधिकार नसल्यामुळे तो सर्ववंचित आणि अभावग्रस्थ राहिला. यांना दलित म्हणतात सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, राजकीय, दृष्ट्या जो

पिचलेला. मागास तो दलित. शब्दकोशकार श्री. कृ. पा. कुलकर्णी यांनी शब्दकोशात ‘दलित’ शब्दाचा अर्थ फोडलेले, कुटलेले, चिरडलेले, तुडविलेले ^४ असे दिले आहेत. यावरुन दलितांची अमानुष परिस्थिती लक्षात येते. कारण कुटणे, चिरडणे, तुडविणे या सहज घडणाऱ्या क्रिया नाहीत. दलित म्हणजे अशा व्यक्तींचा समूह ज्यांचा माणूस म्हणून जगण्याचा हक्क हिरावला गेला आहे. त्यांच्या जन्माने त्यांच्या वाट्याला या समाजरचनेत एकाच प्रकारचे जीवन. माणूस म्हणून ज्यांचे मूल्य अव्हेरले गेले आहे. ते दलित^५ म्हणजेच माणूस म्हणून जगण्याच्या त्याच्या सर्व शक्यताच व्यवस्थेने नाकारल्या होत्या.

संस्कृती ही समाजसापेक्ष असते. समाजानुसार संस्कृतीची भीन्नता जाणवते. म्हणून तथाकथित उच्चवर्णीय, उच्च जार्तीची आणि दलितांची संस्कृती भीन्न-भीन्न आहे. उच्च वर्णियांच्या देवाला मंदिर, दलितांच्या देवतांनाही मंदिर नाही आणि यांना घरे नाहीत, यांच्या देवांसमोर बळी दिला जातो. हे देव मांसाहारी आहेत. दलितांनाही मटण आवडते. यात्रा, जत्रा, सण, उत्सव याच्यात पूर्णपणानं दलित झोकून देतो. यात उष्टे-पाष्टे अन्न मिळण्यामुळे आणि कमालिच्या दारिक्र्यात देवाचा आधार म्हणून त्याचा जास्त सहभाग या उत्सवात दिसून येतो. शिवाय दलितांना नाचण्याची, गाण्याची पारंपरिक देणं असते. खान-पाण-पेहराव, वस्ती, रीतीरिवाज, सण-उत्सव, नाती-गोती, विचार-आचार या सर्वच संस्कृतीच्या अंग-उपांगामध्ये भिन्नता जाणवते. दलितांच्या या संस्कृतीला अभावाची, दारिक्र्याची पार्श्वभूमी असल्यामुळे ती हिनत्वदर्शी, तुच्छतादर्शी असते. दलितांना पुन्हा-पुन्हा दारिक्र्यात खेचत नेणारी आर्थिक अवनतीकडे घेऊन जाणारी असा या संस्कृतीचा उल्लेख करता येईल.

संस्कृतिच्या समाज सापेक्षतेमुळे सामाजिक अभिसरणाच्या प्रक्रियेत पारंपरिक रुढ संस्कृती बदल होताना दिसतात. भारतीय हिंदू धर्म आणि धर्मग्रंथाच्या

आधारे निर्माण केलेल्या विषम समाज रचनेत, बदल घडवण्याची ही परंपरा बुध्दापासून आजतागायत सुरु आहे. आधुनिक कालखंडाचा विचार करताना जगभर समताधिष्ठीत समाजपरिवर्तनाचे प्रयत्न सुरु झाल्याचे दिसून येते. इंग्रजांच्या आगमनानंतर भारतात असे प्रयत्न सुरु झाले. १९ व्या शतकात इंग्रजी भाषेबोरच इंग्रजी संस्कृतीचा परिचय भारतीयांना झाल्यानंतर देशात धर्मचिकित्सा आणि संस्कृती चिकित्सेला सुरुवात झाली. शतकानुशतकांपासून धर्मव्यवस्थेने आणि जातिव्यवस्थेने निर्माण केलेल्या विषमतेच्या जोखडातील माणसाचं अमानुष जीवन साहित्यातून, विचारातून अधोरेखित होण्यास सुरुवात झाली. म. फुले, डॉ. बाबासाहेब अंबेडकर यांचे मूल्यात्मक तत्वज्ञान आणि त्यांचे रचनात्मक कार्य, चळवळी आहेत. जिण आमुचं-बेबी कांबळे, माज्या जल्माची चित्तरकथा-शांताबाई कृष्णाजी कांबळे, तीन दगडाची चूल-विमल मारे, आयदान-उर्मिला पवार, मिट्टेली कावडं- मुक्ता सर्वगोड इ. आत्मकथने प्रातिनिधिक उदाहरण म्हणून घेता येतील. जातियता, त्यातून येणारी अस्पृश्यता, लोकसमजुती, ऋद्धास्य, सण, नवस, विवाह विधी संविधानिक मूल्य, भाषा, धर्म या सांस्कृतिक विचाराचा परामर्श वरील आत्मकथनाच्या अनुषंगाने येथे घेण्यात आलेला आहे.

‘जिण आमचं’ हे आत्मकथन बेबी कांबळे यांचे आहे. बेबी कांबळे या अस्पृश्य महार जातीत जन्माला आलेली श्री, कुटुंबात कमालीचे दारिद्र्य, पोटाची आग विज्ञविष्ण्यासाठी मेलेल्या ढोरांचे मटण खायचे, रात्रंदिवस दुसऱ्याची सेवा करायची, गावातील विटलेले अन्न आवडीनं खायचं अशा अवस्थेतील जगणं या आत्मकथनातून बेबी कांबळे यांनी आविष्कृत केलं आहे. या आत्मकथनात स्वातंत्र्यानंतरचा जवळपास ४० ते ५० वर्षांचा काळ आलेला आहे. म्हणजे स्वातंत्र्यानंतर सुध्दा अशी अगतिक परिस्थिती समाजाची असेल तर स्वातंत्र्यापूर्वी काय परिस्थिती असेल ? याची कल्पनाही करवत नाही. आषाढ महिना दलितांसाठी आनंददायी असा असायचा याचे कारण सांगताना लेखिका सांगते, ‘असाच हा आषाढ महिना म्हणजे त्यांच्या आनंदाला फुटलेली पालवीच म्हणाना. अन्नावाचून करपलेल्या आतङ्यांना वरदान आणि एक महिना जिभेचे कोड कौतुक पुरवण्याला आलेले उधाण’(पृष्ठ १८) आषाढ या मराठी महिन्यात पारंपरिक संस्कृतीनुसार अनेक देव-देवतांच्या यात्रा-जत्रा ऊरुस असायचे त्यामुळे या लोकांना देवीच्या किंवा देवतांच्या समोरचे अन्न भरपूर मिळायचे, शिवाय त्यांचे अंधश्रद्धेतून बोललेले नवस असायचे, तो नवस कर्ज काढून फेडायचा आणि मग ते कर्ज फेडत पूर्ण वर्ष दारिद्र्यात घालायचे अशी

परिस्थिती या समाजाची होती. पारंपरिक लोकश्रद्धा या समाजाच्या जगण्याला विकटल्या होत्या, या लादलेल्या लोकश्रद्धा आणि लोकसमजूतीमुळे समाजाची अधोगती किती होते, हेही यांच्या लक्षात येताना दिसत नाही, अनाकलनीय भितीमुळे हा समाज या सांस्कृतिक जोखडात गुरफडून गेला होता, ‘डुकराचं नाव घ्यायचं नाही, देवाच्या शपथेची जशी भीती तशीच डूकराची शपथ होती.’(पृष्ठ ५७) अशा लोकसमजूतीत यांना जखडून ठेवले होते. दलित ख्रीला जात, धर्म आणि पितृसत्ता या तिहेरी शोषणकेंद्री व्यवस्थेला तोंड द्यावे लागते. कुटुंबातील आणि गावातील पुरुषांची अहंता तीला सांभाळावी लागते. ‘ती-ती नी पोरारी कुणाची आहे? तिला त्वांड बीड हैका न्हाय, धन्यास्नी पाय पडनं घालाय? उरावर चाललीया बिनधडक! मग तिच्या सासन्यांनी, दुसऱ्या शहाण्या चार गड्यांनी धन्याची नाही तसली विनवणी करायची आवं न्हाय, न्हाय मायबाप, ती नवं जनावर है त्याला अजून सुमार न्हाय’ (पृष्ठ ४४) ख्रीला मनुष्यप्राणी न समजता जनावराची उपमा दिली जाते. तिला जनावर समजलं जातं. याच्यावरून या दलित समाजातील ख्रीचे दुय्यमत्व लक्षात येते. जात वर्चस्वाच्या मुजोर वर्चस्वाखाली गुलामासारखं जगणाऱ्या समाजात ख्रीलाही स्वातंत्र्य नव्हते. तिलाही पुरुषी वर्चस्वाखाली गुलामासारखे जीवन जगावे लागते हे वास्तव आहे, त्यातच अस्पृश्यता किंवा विटाळ मानला जात असे. ‘तोंडानं आवाज न करता तीन वेळा खुळखुळ्याची काठी वाजवायची, मग उरलसुरलं, शिळंपाळ अन्न महारांच्या घोंगडीत टाकल जाई गावाने आधीच महाराचा विटाळ होऊ नये म्हणून तरतूद केलेली असे. गावातील घरांचा ओटा छाती इतका उंच असे’ (पृष्ठ ६०) एवढे अपमानास्पद जीणं जगणं या समाजाचं प्राक्तनच आहे असे मानून हा समाज जगत होता. बेबी कांबळे यांनी एकूण समाजाला भोगाव्या लागणाऱ्या दुःखाचे प्रत्ययकारी चित्रण या आत्मकथनातून केले आहे.

‘माज्या जल्माची चित्तरकथा’ हे शांताबाई कांबळे

यांचे आत्मकथन समाजजीवनाच्या वास्तव जगण्याला आविष्कृत करते. शांताबाई कांबळे आणि त्यांचे पती शिक्षक असूनही खेड्या-पाड्यात शिक्षकाची नोकरी करताना त्यांना अस्पृश्यतेला सामोरे जावे लागते. भाड्याने घर मिळत नाही, त्याबरोबरच त्यांचे विद्यार्थीही यांच्या मुलांसोबत अस्पृश्यता पाळतात. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी मी हिन्दू म्हणून जन्माला आलो असलो तरी, हिन्दू म्हणून मरणार नाही. अशी घोषणा देऊन १९५६ ला धर्मातर केल्यानंतर भारतभर त्याचे पडसाद उमटलेले होते. याचा अंतर्भाव सांस्कृतिक बदलाचा प्रभाव देशभर खेड्या पाड्यातील दलित समाजावर झाला. आपण जुनाट रुढी-प्रथा परंपरेची कात टाकली आहे, असे यांना जाणवू लागले म्हणून महाराष्ट्रात ठीक-ठिकाणी धर्मातराचे कार्यक्रम झाले. असाच करगणी येथे झालेल्या धर्मातराचे चित्रण शांताबाई कांबळे यांनी केले आहे. ‘सन १९५७ करगणी येथे सात गावे मिळून धर्मातर करावयाचे असे गावच्या आमच्या समाजातील मंडळीनी ठरविले होते. बौद्ध धर्माची दीक्षा देण्यासाठी भिक्षु व पुढारी भंडारे यांना बोलावले होते. करगणी येथील गावातील मंडळीनी ठरविले होते की, आम्ही महारांना बौद्ध धर्माची दीक्षा घेऊ देणार नाही. आम्ही दीक्षा भूमीचे स्टेज जाळून टाकू’(पृष्ठ १०७) या समाजातील होणारा हा सांस्कृतिक बदल जातवर्चस्वाला मानवत नव्हता, कारण परंपरेने आमचे गुलाम म्हणून काम केलेल्या या लोकांनी धर्मातर करणे म्हणजे. आमची प्रतिष्ठा जाण्यासारखे आहे. असे वाटत होते. महार समाजाने धर्मातरानंतर जनावरे ओढणे, मेलेल्या ढोरांचे मटण खाणे, उष्टे-पाष्टे खाणे सोडून दिले आणि चांगली कपडे घालण्यास सुरुवात केली. या लोकांची मुले शाळा शिकू लागली. हे सनातनी मनोवृत्तीला मानवण्यासारखे नव्हते म्हणून त्यांनी या धर्मातरास विरोध केला. धर्मातराच्या विरोधाचं हे प्रातिनिधिक चित्रण शांताबाई कांबळे यांनी अतिशय संयतपणे केले आहे. दलित आत्मकथनातून

दलित आणि सर्वण हा संघर्ष अपरिहार्यपणे येतोच परंतु आत्मसंघर्ष हे त्यांचे प्राणतत्त्व आहे.^६ हा आत्मसंघर्ष माणूस म्हणून जगण्याच्या धडपडीतून आलेला आहे. याचे सूचन करीत, शांताबाई कांबळे यांनी समाजातील दारिद्र्य, लोकश्रद्धा, अंधश्रद्धा याचे प्रत्यकारी चित्रण या आत्मकथनातून केले आहे.

‘तीन दगडाची चूल’ हे विमल मोरे यांचे आत्मकथन आहे. या भटक्या समाजातील अंतर्गत असलेल्या चालीरीती आणि परंपराचे आणि त्यातून आलेल्या दारिद्र्याचे चित्रण या आत्मकथनातून करतात. गावगड्यात बारा बलुतेदाराची पद्धत, त्यात गोंधळी हा बारा बलुतेदारापैकी एक असलेल्या या समाजाला, भीक मागून जगावे लागते. यांना कोणताच पारंपरिक व्यवसाय नाही, भीक मागणे, आषाढी महिन्यात, जत्रेत स्वतःच्या गावाला घेऊन देवीसमोर बोकड कापणे आणि त्यातच आनंद माणने ही त्यांची पारंपरिक रीत असल्याचे दिसून येते, गोंधळी हा समाज पोटापाण्यासाठी सतत भ्रमंती करणारा समाज आहे. या समाजातील अंधश्रद्धेचे चित्रण लेखिकेने केले आहे. ‘भूतं माणसाबरोबर येत्याती आनिक टाकले का म्हणारी जात्याती... पर गोजराच्या पोटात दुखाचं काय थांबना. आक्रीतच घडलं येसाईच्या अंगात दिवी आली, अन दिवीनं सांगितलं, हिला भूतानं झापाटलंय, तवा लिंबू कोंबडं उतरून टाका’(पृष्ठ. ५४) या समाजात ख्रीला दुय्यमत्व असते. तिची चूक असो नसो तिचा नवरा तिला मारणार आणि त्याच्याच बाजुने जातपंचायत उभी राहणार हे परंपरेने चालत आलेले असते. ‘आई विठाआळाला जवळ घेऊन थोपटत म्हणाली, या जातीत जनावरालाबी किमत हाय... पर बायला न्हाय यल्लावा आत्या म्हणाली, ईठा ... ह्याच्या नाकावर ठिच्यून संसार करून दाखीव आयबाचं नाव कमीव दुसऱ्यानं म्हणावं काय पुरगी हुती. देवानं दिलय त्यातच समाधान मानून घ्यावं’ (पृष्ठ ५८) ख्रीला जनावरासारख वागवलं जात असे. तीने संसार करून दाखवणे म्हणजे

आई-वडीलांची इज्जत कमविणे ही भावना ठेवूनच ख्री कोणतही दुःख सहन करीत असे. विमल मोरे यांनी या समाजातील यात्रा, सण, उत्सव, दारिद्र्य अस्पृश्यता आणि शिक्षणासाठीचा संघर्ष अतिशय प्रत्यकारी पद्धतीने या आत्मकथनातून मांडला आहे. गावातील कामे बलुतेदारांना उच्च जातीय वर्चस्वाखाली नियमाने करावी लागतात. जातीच्या आधारावर कामाचे झालेले हे वाटप समाजव्यवस्थेची उभी विण उजागर करणारे आहे. मरेपर्यंत कष्ट उपसूनही त्यांची एकवेळ खाण्याची भ्रांत होते. संविधानाच्या अंमलानंतर आणि डॉ. बाबासाहेबांच्या चळवळीमुळे संविधानातील स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि न्याय या मूल्यांची बन्यापैकी जाणीव दलित समाजाला झाल्यामुळे समाजात काही बदल होताना दिसतो. ‘मी तुला सांगून ठेवतो. मी इथे गवंड्याच्या हाताखाली काम करीन... न्हाईतर हमाली करीन, पण भीक मागणार नाही. ते कुत्र्यासारखं लाचार जगणं माझ्यानं व्हायचं नाही.’(पृष्ठ ९) विमल मोरेचा भाऊ लिंगाप्पा त्याच्या आई-वडिलांना भीक मागणार नाही, असे ठणकाऊन सांगतो हे आत्मभान जागृत झालेल्या परिस्थितीचे द्योतक आहे.

‘अंतःस्फोट’- कुमुद पावडे, ‘मिटलेली कवाडे’ - मुक्ता सर्वगोंड, ‘मरणकळा’-जनाबाई गिन्हे यासारख्या अनेक भटक्या दलित श्रियांच्या आत्मकथनातून शिक्षण, लग्नविधी, अंधश्रद्धा, चालीरीती, परंपरा या सांस्कृतिक अंग-उपांगाचा संघर्ष प्रत्यकारी पद्धतीने आला आहे. ‘मध्यमवर्गीय कोषातच यापूर्वीची आत्मचरित्रे किंवा आत्मनिवेदने विरत झाली होती. ही कोंडी फोडून जीवनानुभवांचे क्षेत्र व्यापक करण्याचे कार्य दलित आत्मकथनांनी केले आहे’^७, डॉ. गंगाधर पानतावणे यांचे विधान दलित ख्रीआत्मकथनकारांनी सार्थ केले आहे. या आत्मकथनातील समाजजीवन प्रातिनिधिक स्वरूपाचे असून ते समग्र दलित जीवनाची बाजू आपल्यासमोर आणते, अस्पृश्यता, अंधश्रद्धा, दारिद्र्याने होरपळून निघालेले आणि वेदनेने ग्रासलेले

हे जीवन आहे. दलित स्त्री आत्मकथनात प्रथमपुरुषी एकवर्चनी निवेदन असून संवादासाठी बोलीभाषेचा वापर केल्यामुळे या कथनाला जिवंतपणा येतो. ता म्हणता ताक वळकायच, माजला म्हार घाली फोफसाला ज्यार, आशा म्हणी, वाक्प्रचार या सगळ्याच आत्मकथनातून येतात. एकुणच स्वतः बरोबरच समूहाच्या जगण्याची कुत्तरओढ या सगळ्यात आत्मकथनातून आविष्कृत झाल्यामुळे मानवी जीवनाच्या वर्तनासंबंधीच्या घटना तपशिलासह उलगडायला लागतात. एक अपरिचित सांस्कृतिक विश्व आपल्यासमोर येतेच शिवाय ते अंगावरही येते. मानवी जीवनाचं विदारक आणि भेसूर वास्तव दलित ख्रियांच्या आत्मकथनाच्या पानापानातून आपल्यासमोर येते. म्हणून या आत्मकथनातील अनुभव जळ-जळीत अग्रीकुळ वाटतात. विकलता, व्याकूळता, लज्जा, अपमान, अवहेलना इ. मानवी मन कुरतडून टाकणाऱ्या, मानवी हिनत्वाच्या घटना या दलित ख्रियांच्या जीवनात घडतात. म्हणून या दलित

ख्रियांच्या आत्मकथनांचा विचार सांस्कृतिक संघर्षचे संचित म्हणून करावा लागेल.

संदर्भ :

१. कर्वे इरावती, 'आमची संस्कृती', देशमुख आणि कंपनी, पुणे, दुसरी आवृत्ती . २००६ पृष्ठ ६.
२. तत्रैव, पृष्ठ ७.
३. कोसंबी आचार्य धर्मानिंद, 'भारतीय संस्कृती आणि अहिंसा', कौशल्या प्रकाशन, द्वितीय आवृत्ती, २०१३ पृ . ३१.
४. कुलकर्णी कृ. पां., 'मराठी व्युत्पत्ती कोश', पृष्ठ ४३४.
५. मांडे प्रभाकर, 'दलित साहित्याचे निराळेपण', पृष्ठ २४.
६. पानतावणे गंगाधर (डॉ.) अस्मितादर्श/ जाने/फेब्रु/मार्च १९९१ पृष्ठ. ४०.
७. तत्रैव, पृष्ठ ५८.

आमची श्रीवाणी

लोकवाड्मयाचे ग्रादेशिक आविष्कार विशेषांक

मूल्य रु. १६०/-

नियतकालिके आणि सांस्कृतिक संकल्पना

- ईश्वर ढोले,

इंग्रजांच्या आगमनाने भारतीय समाजजीवनावर वेगवेगळ्या प्रकारचे परिणाम झाले. भारतीय समाजजीवन बदलत गेले त्याचा एक महत्वाचा भाग म्हणजे पंधराव्या शतकात मुद्रण क्रांती युरोपमध्ये झाली. तिचा परिणाम भारतातही झाला. भारतातील पहिले वृत्तपत्र बंगालमध्ये निघाले. वृत्तपत्रांच्या भारतीय भूमीतील इतिहासात हिकिंज गॅजेट या वृत्तपत्राचा उल्लेख सर्वात प्रथम केला जातो. जेम्स ऑगस्टीन हिकी यांच्या बंगाल गॅजेट या इंग्रजी सासाहिकाचा पहिला अंक २९ जानेवारी १७८०साठी प्रसिद्ध झाला. हे सासाहिक गॅजेट म्हणूनच ओळखले जाते. ब्रिटिश आमदानीमुळे बंगालमध्ये आलेले इंग्रजी लोक हेच मुख्यतः त्याचे वाचक होते. ऐतिहासिकदृष्ट्या विचार करता हिकिंज गॅजेट हे भारतीय भूमीत सुरु झालेले पहिले वृत्तपत्र होय. मात्र भारतीय वृत्तपत्रांनी केलेली कामगिरी, प्रबोधन आणि स्वातंत्र्याच्या चळवळीतले त्यांचे योगदान विचारात घेता भारतीय प्रबोधन चळवळीचे उद्गाते राजाराम मोहन रॅय यांच्याकडे खन्या अर्थाने भारतीय वृत्तपत्र सुरु करण्याचा मान दिला जातो. भारतीय भाषांमधून प्रसिद्ध होणारी वृत्तपत्रे आणि धर्माच्या आधारे सुरु असलेल्या दुष्ट रूढीना व कुप्रथांना विरोध करणारे प्रबोधनपर असे विचार असा व्यापक दृष्टिकोन रॅय यांच्या भूमिकेत होता. सामाजिक प्रबोधनाचा विचार त्यांनी आपल्या विचारातून प्रथम मांडला.

भारतीय भाषांमधून प्रथम वृत्तपत्रे सुरु करण्याचा ऐतिहासिक मान राजाराम मोहनरॅय यांनाच मिळतो. 'संवाद कौमुदी' बंगाली भाषेत आणि 'मीरतअलअखबार' हे परशीयन भाषेत अशी वृत्तपत्रे त्यांनी ४ डिसेंबर १८२१ रोजी सुरु केली. नव्या

जाणिवा, नव्या ज्ञानाची आस आणि लोकजागृतीचे साधन अशी भूमिका त्यांनी घेतली.

भारतीय भाषांमधील भारतीय भूमीतून प्रसिद्ध होणाऱ्या या वृत्तपत्रांनी देशाचे समाज जीवन ढवळायला निश्चितच सुरुवात केली. भारताच्या विविध भागातून अनेक भाषांमधून वृत्तपत्रे निघू लागली. महाराष्ट्रात १८२२ साली 'मुंबई समाचार' हे गुजराती भाषेतील सासाहिक मुंबईतून सुरु झाले. देवनागरी लिपीतीलहे पहिले हिंदी वृत्तपत्र होय. याच पार्श्वभूमीवर भारताच्या केरळ, तामिळनाडू, कर्नाटक या राज्यातही वेगवेगळी वृत्तपत्रे निघाली. ही सर्व वृत्तपत्रे मुख्यतः धार्मिक शिक्षण देणारी होती. याच पार्श्वभूमीवर महाराष्ट्रात १८३२ साली 'दर्पण' हे पहिले वृत्तपत्र बालशास्त्री जांभेकर यांनी सुरु केले. महाराष्ट्रातील तळकोकणातील पोंभुर्ले या छोट्याशा खेडेगावातून मुंबईत आलेल्या या मराठी तरुणाने वयाच्या अवघ्या २२ व्या वर्षी हे वृत्तपत्र सुरु केले. सुरुवातीला 'दर्पण' हे वृत्तपत्र मराठी आणि इंग्रजी या दोन्ही भाषांतून सुरु झाले. सहा जानेवारी १८३२ रोजी 'दर्पण'चा पहिला अंक निघाला. एकूणच मुद्रण क्रांतीचा आरंभ यूरोपात झाला. त्याचे पडसाद भारतात उमटले आणि त्यातून वृत्तपत्रांची सुरुवात आणि नियतकालिकांची सुरुवात झाली. या मुद्रणक्रांतीने समाजजीवन बदलले. पुढे वाढमय निर्मिती आणि मराठी वाढमयाच्या इतिहासात नियतकालिकांनी अनन्यसाधारण असे स्थान निर्माण केले आहे. समाजाच्या सांस्कृतिक, ऐतिहासिक, आर्थिक, साहित्यिक, सामाजिक, वैचारिक देवाण-घेवाणीचा आरसा म्हणून आपण नियतकालिकांकडे पाहतो. नियतकालिक हे त्या-त्या काळाचे, विचाराधारेचे प्रगटीकरण करणारे असे एक मुख्यपत्र असते. समाजातील वास्तवाचे दर्शन

घडविण्यात त्याचा मोलाचा हातभार असतो. वैचारिक अभिसरणाला घेऊन मनोरंजन करण्याचे त्यांचे कार्य अतिशय वाखाणण्यासारखे आहे.

समाजाच्या जडणघडणीत नियतकालिकांचा अतिशय मोलाचा वाटा आहे. ज्ञानाचा प्रसार आणि प्रचार नियतकालिकांनी मोळ्या प्रमाणावर केलेला आहे. या नियतकालिकांच्या माध्यमातून वाढमयव्यवहाराला एक वेगळे अधिष्ठान प्राप्त झाले. समाजातील मूलभूत चिंतन करणाऱ्या प्रज्ञावंत, विचारवंत, साहित्य व सुजाण नागरिकांचे समाजाविषयीचे आकलन आणि चिंतन समाजापर्यंत पोहोचवून समाजजागृतीच्या भरणपोषणाचे कार्य नियतकालिक करीत असतात. समाजातील वेगवेगळ्या घरातील व्यक्तींचे नियतकालिके हे व्यासपीठ आहे. ज्ञानाच्या कक्षा रुंदावण्यात नियतकालिकांचे बहुमोल असे योगदान आहे. नवविचार, नवमूल्य व नवव्यापार यांचे समाजात अभिसरण करून समाजपरिवर्तनासाठी अनुकूल असे बौद्धिक वातावरण हे तयार करीत असतात. समाजातील विचारमंथनाची प्रक्रिया गतिशील करून संशोधनास आवश्यक ते संदर्भ-मूल्य नियतकालिक पुरवीत असतात. जनसामान्यांना दीपस्तंभाप्रमाणे खन्या प्रश्नासंबंधी अचूक मार्गदर्शन करून डपलेल्या व उपेक्षित मानवी समूहाच्या दुःखांना वाचा फोडून त्यांचे प्रश्न सार्वजनिक चर्चेच्या केंद्रस्थानी आणणे आणि उपेक्षितांच्या हक्कांविषयी जाणीव व विकास घडवून आणण्यास संबंधी प्रेरणा देणे अशा प्रकारची मौलिक कार्ये त्यांना करावी लागतात. चिंतन क्षमता असलेले नवनवीन लेखक घडवून मनोरंजन व ज्ञानवर्धक मजकूर ते वाचकांना पुरवीत असतात. नियतकालिकांची सामाहिक, पाक्षिक, मासिक, षाणमासिक, त्रैमासिक असे प्रकार पडलेले आपल्याला दिसतात. सामाजिक क्षेत्रात महत्त्वाचे योगदान देणारे अनेक नियतकालिके आज चालू आहेत. तर काळाच्या ओघात काही बंद पडली आहेत. या सर्व नियतकालिकांनी सुशिक्षित

समाजात चिकित्सक बुद्धी वाढविली. समाजाला विचारप्रवृत्त करून विचार स्वातंत्र्याची भावना त्यांच्यात निर्माण केली.

प्राचीन कर्वींची ध्येय आणि आकांक्षा आजच्या बदलत्या काळात अपुरी पडत असल्यामुळे सध्याचे तरुण लेखक प्राचीन परंपरा घेऊन अशी क्रांतिकारक नियतकालिके समाजापुढे मांडून आपल्या नवीन क्रांतिकारक मतांना वाचा फोडत आहेत. अशा रितीने नियतकालिका द्वारे तरुण लेखक वर्ग आपल्या मतांचा प्रचार करीत आहेत. या नवपरंपरेतील नवोदित लेखकांना समाजापुढे आणण्याचे कार्य नियतकालिके करीत आहेत. या नियतकालिकांनी मराठी वाढमयात उत्तम लेखक तयार करण्याची महत्त्वाची कामगिरी पार पाडली आहे. त्याचबरोबर लेखनाला एक वेगळे वळण दिले आहे. मराठी भाषेच्या आजच्या उत्तर स्थितीकडे पाहिले तर नियतकालिकांचे योगदान आपल्या सहज लक्षात येते.

नियतकालिक संज्ञा:

‘नियतकालिक’ हा शब्द तसा आधुनिकच आहे. एकोणिसाव्या शतकाच्या आरंभापासून मराठीतील नियतकालिकांचा प्रारंभ इ.स. १८३२ मध्ये झाला. त्यावेळी नियतकालिक किंवा वृत्तपत्र असे कोणत्याही प्रकारचे नाव त्यास मिळालेले नव्हते. नियतकालिकांचा उल्लेख ‘पुस्तक एक’, ‘कागद एक’ या शब्दांनी होत असे आणि पुढच्या अंकाचा उल्लेख ‘पुस्तक दोन’, ‘कागद दोन’ असा होई. पण पुढे या पुस्तकाचा उल्लेख वृत्तपत्र, नियतकालिक या शब्दांनी होऊ लागला. अशी ही नियतकालिके किंवा वृत्तपत्रे प्रसिद्ध होण्याचा कालावधी मात्र सारखा नसे. काही वृत्तपत्रे आठ दिवसांनी प्रसिद्ध होत, तर काही पंधरा दिवसांनी, काही नियतकालिके महिन्यांनी प्रसिद्ध होत, तर काही तीन महिन्यांनी. त्यामुळे अशा प्रसिद्ध होणाऱ्या पुस्तकांपैकी वृत्तपत्र कोणाला म्हणायचे आणि ‘नियतकालिके’ या नावाने कोणाला संबोधायचे असा प्रश्न निर्माण होतो. पण आज

पर्यंत 'नियतकालिके' या शब्दाची निश्चित व्याख्या मात्र कोणी केलेली दिसत नाही.

'नियतकालिके' या शब्दाचा अर्थ ठराविक वेळी प्रसिद्ध होणारे, निश्चित समयावर निघणारे पत्र असा 'महाराष्ट्र शब्दकोशात' पहावयास मिळतो. 'नियतकालिके' या शब्दाच्या उच्चाराबोर वाचकांच्या मनातही वाच्यार्थाने 'मासिक' हाच अर्थ येतो. दरमहा प्रसिद्ध होणाऱ्या मासिकापासून पुढच्या ठराविक वेळी प्रसिद्ध होणारी सर्व पुस्तके 'नियतकालिक' या नावाने ओळखली जातात. परंतु नियतकालिकांची व्यासी तशी मोठी आहे. 'नियतकालिक' म्हणजे नियमितपणे आणि ठराविक वेळी प्रसिद्ध होते ते पुस्तक असा अर्थ घेतला तर, त्यामध्ये वृत्तपत्रांचा म्हणजे दैनिकांचाही समावेश होतो. कारण दैनिक प्रसिद्ध होण्यामध्येही चोवीस तासांचा असा निश्चित कालावधी गेलेला असतो. ही गोष्ट खरी असली तरी मराठी दैनिकांना अनुलक्ष्ण 'नियतकालिक' ही संज्ञा वापरली जात नाही. शिवाय दैनिकांचे स्वरूपही वेगळे असते. दैनिक वृत्तपत्र होते. त्यात प्रामुख्याने बातम्यांना प्राधान्य दिलेले असते. बातम्या देणे हेच त्यांचे प्रमुख कार्य. त्यात चर्चा, तत्त्वमीमांसा, एखाद्या विषयाचे सखोल विवेचन या गोर्टीना महत्त्वाचे स्थान असते. वृत्तपत्रांपेक्षा नियतकालिकाच्या प्रकाशन कालात अधिक अंतर असते. हे लक्षात घेता त्यात वरील सारख्या लेखनास बराच अवधी असतो. वृत्तपत्रास असा अवधी मिळत नाही. शिवाय वृत्तपत्र आणि नियतकालिक यांच्या प्रकाशन यामागील भूमिका वेगवेगळ्या असतात. म्हणून वृत्तपत्रे व नियतकालिके यांचे स्वरूपही एकच असू शकत नाही.

पिरीओडिकल:

इंग्रजी वाड्मयात 'नियतकालिक' या शब्दाला PERIODIC-L हा प्रतीशब्द वापरण्यात येतो. PERIODIC-L चे स्वरूप कोलंबिया ज्ञानकोशात पुढील प्रमाणे विशद करण्यात आले आहे. Publication issued

at regular intervals, usually distinguished from the points of view its authors and editors in the article's instead of recounting current news and also by the frequency of its Publication, which may be weekly, monthly, quarterly and even annually, rather than daily. एन्सायक्लोपीडिया ब्रिटानिका मध्ये मात्र PERIODIC-L चे विवेचन थोड्याशा वेगळ्या पद्धतीने केलेले दिसते. ते असे "This term, which was once applied to all Publication appearing at regular intervals, is now used by liberations and to designate all such serials except newspaper' याचा अर्थ नियमितपणे, सातत्याने आणि ठराविक कालावधीने प्रसिद्ध होणारी पुस्तके म्हणजे 'नियतकालिके' होत. दैनिके, वृत्तपत्रे यांचा समावेश मात्र नियतकालिकात करता येत नाही, हे यावरून स्पष्ट होते.

वेबस्टर्स वर्ल्ड डिक्शनरीत Periodical चा अगदी सुट्सुटीत अर्थ दिलेला आहे. "- publication put out at regular intervals greater than a day, as weekly, monthly quarterly.' ऑक्सफर्ड शब्दकोशात मात्र नियतकालिकांचा एका वेगळ्या अंगाने विचार करण्यात आला आहे. "Of literary publication' या शब्दावर येथे अधिक भर दिला असून वाड्मयीन लेखनाला व विषयव्यासांगाला त्यात अधिक महत्त्व असल्याचे म्हटले आहे.

मॅगझीन:

इंग्रजीत "Periodical" या शब्दास पर्यायी "Magazine" म्हणून हा शब्द वापरण्यात येतो. हा Periodical चाच एक प्रकार आहे. हे इंग्रजीतील विविध शब्दकोशावरून लक्षात येते. मात्र "Magazine" या प्रकाशत वाड्मयीन लिखाणासोबत विविध संस्था किंवा सरकारी क्षेत्रातील कार्यालयांचे अहवाल यांचाही समावेश होऊ शकतो."Magazine" ही ठराविक वेळी नियमितपणे प्रसिद्ध होणारी पुस्तके असली तरी त्यात संस्थांच्या इतिहासाला आणि अहवालालाही

महत्त्व असते.

वृत्तपत्रे की नियतकालिके?

दैनिक, सासाहिक, पाक्षिक, द्विसासाहिक, त्रीसासाहिक, मासिक, द्वैमासिक, त्रैमासिक, षण्मासिक आणि वार्षिक असे मराठी वृत्तपत्रांचे आणि नियतकालिकांचे एकूण प्रकार आहेत. पण यातील निश्चितपणे वृत्तपत्र कोणती आणि नियतकालिके कोणती याविषयी मात्र एकमत दिसत नाही. यापैकी 'दैनिक' हे वृत्तपत्र याविषयी कोणाचे दुमत नाही. पण सासाहिक आणि नियतकालिकाविषयी मात्र बरेच वाद दिसतात.

मासिके आणि वृत्तपत्रे यांच्या प्रभावक्षेत्राची चर्चा करताना डॉ. अ. ना. देशपांडे म्हणतात, मासिक हे एक महिन्यांनी वाचावयास मिळते, वृत्तपत्र मात्र सासाहिक असल्यास सात दिवसांनी व दैनिक असल्यास दर दिवशी वाचकांच्या भेटीला येते. यावरून त्यांना सासाहिक वृत्तपत्र असल्याचे मान्य दिसते. प्रा. रा. श्री. जोग मात्र सासाहिक यांचा समावेश नियतकालिकात करतात. नियतकालिकांचे महत्त्व विशद करताना ते म्हणतात, सरकारकळून वाढमयनिर्मितीला सहाय्यभूत नसताना किंबहुना काही वेळा विरोध झाला असताना खाजगी प्रयत्नांनी चालविष्णात येणाऱ्या मासिके आणि सासाहिके यांना नियतकालिकांकळून त्याला फार मोठे साहाय्य मिळाले. हे लक्षात घेण्यासारखे आहे, मासिके ही चिरस्थायी अशा वाढमयाची वाहक झाली तर तितके आश्वर्य नाही; पण केसरी, काळ, सुधारक, करमणूक आशा सासाहिकांमधूनही बरेच चिरस्थायी वाढमय या काळात मराठीत निर्माण झाले आहे.

वृत्तपत्रांचा इतिहास लिहिताना श्री. लेले व श्री. जोशी यांनी मात्र दैनिकांसोबत सासाहिक आणि पाक्षिकांचाही समावेश वृत्तपत्रात केलेला दिसतो. प्रा. न. र. फाटक यांनी या मताला दुजोरा दिला आहे. मराठीतील पहिले नियतकालिक 'दर्पण' हे पाक्षिक होते आणि दुसरे 'प्रभाकर' हे सासाहिक होते. पण

या दोघांचा समावेश वृत्तपत्रात करून प्रा. न. र. फाटक म्हणतात, दर्पण बंद झाल्यावर मुंबईला मराठी नियतकालिकावाचून फार दिवस काढावे लागली नाहीत. १८४१ साली 'प्रभाकर' नावाच्या सासाहिकाने 'दर्पण' पेक्षा जास्त यथार्थतेने वृत्तपत्राच्या कामगिरीला प्रारंभ केला. वृत्तपत्रांच्या या इतिहासकारांनी वृत्तपत्रे आणि नियतकालिके भेद मानलेला नाही. इतकेच नव्हे तर वृत्तपत्रांच्या इतिहासात मासिक आणि द्वैमासिक यांचाही समावेश करण्यात आलेला आहे. असे असले तरी सासाहिकांचा समावेश नियतकालिकात करावयास हरकत नाही कारण सासाहिकांमधून चिरस्थायी स्वरूपाचे बरेच वाढमय प्रकाशित होत असते.

नियतकालिक:

'नियतकालिक' म्हणजे नियमितपणे प्रसिद्ध होणारी पुस्तके इतकाच ढोबळ अर्थ मराठी नियतकालिकांचे इतिहासकार श्री रा. गो. कानडे यांनी घेतलेला दिसतो. नियतकालिकांच्या इतिहासलेखनात येणाऱ्या अडचणीचे विश्लेषण करताना ते म्हणतात, एक तर नियतकालिकांचे आयुष्य फारच क्षणभंगुर असते. दैनिक वर्तमानपत्रे सकाळी वाचल्यानंतर दुसऱ्या दिवसापर्यंत शिळ्क राहतात. त्यानंतर ती रद्दीत जातात. सासाहिकांना एका आठवड्याचा अवधी मिळतो आणि काही आठवडे रद्दीत पडून नंतर ती निकामी होतात. वृत्तपत्रांशिवाय साधारणपणे मासिकांचा आकार व छपाई बरी असल्यामुळे त्यांचा मात्र संग्रह केला जातो. यावरून कानडे यांना वृत्तपत्रे आणि नियतकालिके यात भेद वाटत नसावा. नियतकालिकांच्या इतिहासातील विवेचन पद्धतीचे स्वरूप सांगताना देखील कानडे स्पष्टपणे म्हणतात की, नियतकालिकांमध्ये वृत्तपत्रे, मासिके व त्रैमासिके अशा सर्व प्रकारच्या नियतकालिकांचा समावेश होतो. कानडे यांनी 'नियतकालिक' या शब्दाची व्यासी परिपूर्ण वाढवून घेतलेली दिसते. 'वृत्तपत्रांचा इतिहास' आणि 'नियतकालिकांचा इतिहास' या ग्रंथाचे लेखन वृत्तपत्रे

आणि नियतकालिके या वेगवेगळ्या विषयावर असले तरी यात वृत्तपत्रे आणि नियतकालिकात भेद मांडलेला दिसत नाही. ही गोष्ट लक्षात घेण्यासारखी आहे.

मराठी नियतकालिकांची सूची तयार करताना दाते मंडळाने मात्र वृत्तपत्रे आणि नियतकालिके यातील भेद मान्य केला आहे. परंतु नियतकालिकांत त्यांनी सासाहिकांचा समावेश न करता पाक्षिकापासून सुरुवात केली आहे. नियतकालिकाविषयी ते लिहितात, ‘नियतकालिक या शब्दाची कोणतीही काटेकोर व्याख्या करण्याच्या भरीस न पडता सर्वसाधारण वाचक मानतो तीच व्याख्या गृहीत धरून प्रस्तुत सूचीमध्ये पाक्षिकापासून वार्षिकांकापर्यंत सर्व प्रकारच्या उपलब्ध नियतकालिकांचा समावेश करण्यात आलेला आहे. उघड कारणांकरिताच यामध्ये नियतकालिक वर्गात पडणारी पण वृत्तपत्रात गणली जाणारी दैनिके व एखादा दुसरा अपवाद सोडून सासाहिके घेतलेली नाहीत.’ असे असले तरी, सासाहिकापासून पुढील हप्ट्या-हप्ट्यांनी आणि नियमितपणे प्रसिद्ध होणाऱ्या सर्व पुस्तकांचा समावेश नियतकालिक संज्ञेत करावयास हरकत नाही. ‘सासाहिके’ ही जरी वृत्तपत्रे वाटत असली तरी त्यांचे स्वरूप केवळ बातम्या देण्यापुरतेच मर्यादित नसते, त्यांच्या मधून प्रसिद्ध होणारे लेखन तत्कालिक महत्वाच्या विषयावरील असले, तरी दैनिकातील लेखना इतके ते मंजूर असू शकत नाही. पाश्वात्य लेखकांनी, ज्ञानकोशकारांनी आणि शब्दकोशकारांनी नियतकालिकांची हीच व्याख्या अधिक ग्राह्य मानलेली दिसते. म्हणून सासाहिकाचाही समावेश नियतकालिकांत करावयास हरकत नाही.

एकूणच वरील विवेचनाचा विचार करता मराठीत नियतकालिकांची सुरुवात १८४० पासून झाली. ‘दिग्दर्शन’ हे बाळशास्त्री जांभेकर यांनी सुरु केलेले पहिले मासिक होय. या वाटचालीत सुरुवातीच्या कालखंडात मराठी नियतकालिकांनी अत्यंत महत्वाची अशी कामगिरी बजावली. नियतकालिके

ज्ञानप्रसाराबोरच अन्य दृष्टीनेही महत्वाची ठरली. महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक जीवनात त्या काळात जी नवीन वैचारिक आंदोलने निर्माण होत होती त्यांचे पडसाद तत्कालीन नियतकालिकांत उमटणे अपरिहार्य होते. १८५०पासून महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक जीवनात जे जे विचारप्रवाह निर्माण झाले, त्यांचे मंडण किंवा खंडन करण्याच्या प्रयत्नांमध्ये मराठी नियतकालिकांनी उल्लेखनीय कामगिरी बजावली आणि आधुनिक महाराष्ट्राच्या उभारणीला मोठा हातभार लावला. त्या नियतकालिकांचा विचार पुढीलप्रमाणे करता येईल.

दिग्दर्शन :

हे मराठीतील पहिले मासिक बाळशास्त्री जांभेकरांनी सुरु केले. या मासिकाचा पहिला अंक १८४६ च्या मे महिन्यामध्ये आला. ‘दिग्दर्शन’ चे उद्दिष्ट ज्ञानप्रसार हेच होते. आपला हेतू बाळशास्त्री जांभेकरांनी सुरुवातीला स्पष्ट केला आहे.

ज्ञानचंद्रोदय :

‘ज्ञानचंद्रोदय’ हे १८४६ मध्येच मराठीतील दुसरे मासिक निघाले. त्याचे संपादक पांडुरंग बापू जोशी पावसकर हे होते. जुनी मराठी कविता छापून काढण्याचा पहिला उपक्रम या मासिकाने केला. त्याचबरोबर विक्रम चरित्र, राधाभुजंग, गोपीगीत, सीतास्वयंवर इत्यादी प्रकरणेही त्यांनी छापली.

उपदेश चंद्रिका :

‘उपदेश चंद्रिका’ हे मराठीतील तिसरे मासिक होय. ‘उपदेश चंद्रिका’ या मासिकाचा हेतूच हिंदू धर्मावरील हल्ल्याचा प्रतिकार करणे हा होता. त्यामुळे त्यातील बेरेचसे लेखन त्या उद्देशाने झालेली आहे. धर्म कार्याकरिता केलेला प्रयत्न म्हणून समकालीन लोकांमध्ये या मासिकाबद्दल आदर भावना होती.

मराठी ज्ञानप्रसारक :

१८५० साली निघालेले हे मासिक अत्यंत महत्वाचे आहे. या मासिकांमध्ये शास्त्रीय सामाजिक व कृचित राजकीय आशयाचे लेख, चरित्रे, देव दर्शन, इतिहास

यासंबंधीची माहिती देत असत. त्याचबरोबर दीर्घकथा व नाटकही क्रमशः येत असत. या मासिकाचे श्रेय गोविंद नारायण माडगावकर यांना जाते.

त्रैमासिक ज्ञानदर्शन :

ज्ञानदर्शन नावाचे त्रैमासिक भाऊ महाजन यांनी १८५४ मध्ये सुरु केले व पुढे तीन वर्षे चालविले. या मासिकाचा उद्देश स्पष्ट करताना त्यांनी म्हटले आहे, ‘पाश्चात्य राष्ट्रामध्ये जी विद्येची पुस्तके आहेत त्या पुस्तकांमधली विद्या आपल्या लोकांना कळावी म्हणून थोडक्यात या मासिकाचा प्रारंभ केला’. स्वर्धम व स्वभाषा यांचा अभिमान बाळगून ही पाश्चात्य ज्ञानाची साधना आपण केली पाहिजे अशी त्यांची दृष्टी होती.

पुणे-पाठशाळापत्रक :

शिक्षण संस्थेचे नियतकालिक म्हणून शाळापत्रक निघत असे. इ.स.१८६१ पासून हे नियतकालिक सुरु झाले. सुरुवातीच्या काळात शिक्षणविषयक लेख या मासिकातून येत असत. विष्णुशास्त्री चिपळूकरांनी आपल्या लेखनाचे धडे या मासिकातून सुरुवातीला गिरवले आहेत. १८७५ मध्ये हे मासिक बंद पडले.

विविध ज्ञानविस्तार :

१८६७ च्या सुमारास ‘ज्ञानप्रसारक’ बंद पडले आणि त्याची पताका विविध ज्ञानविस्ताराने उचलली. दोनही मासिकांची उद्दिष्टे सारखीच होती. सुरुवातीला रामचंद्र भिकाजी गुंजीकर यांनी संपादक म्हणून या मासिकाचे काम पाहिले.

१८४० साला पासून सुरु झालेला हा मराठी नियतकालिकांचा प्रवास जर आपण पाहिला तर या पहिल्या कालखंडातील नियतकालिकांनी ज्ञानप्रसाराचे मुख्य कार्य केलेले आपल्याला दिसते. ज्ञान हे ऐहिक, जीवन उपयोगी असावी या गोष्टीवर विशेष भर दिसतो. आपल्याकडे असणाऱ्या ज्ञानाचा अभाव भरून काढण्यासाठी इंग्रजीतून मराठीमध्ये हे ज्ञान कसे आणता येईल याचा जास्त प्रयत्न झालेला दिसतो.

१९२० नंतरचे नियतकालिके:

रत्नाकर:

१९२६ सुरु झालेले ‘रत्नाकर’ या नियतकालिकाचे संपादक ना. सी. फडके होते. ललित आणि ललितेर असे विविध साहित्य या नियतकालिकातून लिहिले गेले. कथा, कविता, चित्रे यावरील वेगवेगळे लेख व त्याचबरोबर मराठीतील पहिला लघुनिबंध याच नियतकालिकाने मराठी साहित्याला दिला. हे नियतकालिक वाढमय कलाविषयक मासिक आहे.

यशवंत:

१९२८ साली सुरु झालेले या नियतकालिकांनी लघुकथांना प्राधान्य दिलेले दिसते. शीलसंवर्धन, व्यापकता, ज्ञानवृद्धी, उच्चविचार, मनोरंजन हे या नियतकालिकाचे उद्दिष्ट होते.

प्रगती:

१९२९ मध्ये शेजवलकरांनी हे सामाहिक काढले. ‘वैचारिक क्रांती’ हे या सामाहिकाचे उद्दिष्ट होते. ‘काव्य-शास्त्र-विनोद’ यातील सर्व लेखक नंतरच्या काळात ‘प्रगती’ मधून लिहू लागले. ‘साहित्य आणि साहित्यिक चर्चा’ असे या मासिकाचे स्वरूप पाहायला मिळते.

मनोहर:

मार्च १९३४ मध्ये हे नियतकालिक निघाले. श. वा. किलोस्कर संपादक होते. कुटुंबातील मंडळीचे मनोरंजन करणे व विनोद वृत्तीचा परिपोष करणे हा या मासिकाचा उद्देश होता. त्यामुळे मनोहरचे स्वरूप वेगळे होते.

पारिजात:

जानेवारी १९३४ ला हे नियतकालिक निघाले. सुरुवातीला र. ज. सामंत हे त्याचे संपादक होते. त्याचे स्वरूप पूर्णपणे साहित्यिक असे होते. परंतु दुर्दैवाने हे मासिक एका वर्षातच बंद पडले.

ज्योत्स्ना:

मे १९३६ते मार्च १९४१असा या नियतकालिकेचा

कालखंड. याचे संपादक वि.स.खांडेकर व दौंडकर हे होते. 'जीवन व कला' यांना वाहितेले हे 'अभिनव' मासिक होते. 'प्रतिभा' मासिक प्रमाणेच वाङ्मय व वाङ्मयरच्चा यांना महत्व असलेले हे मासिक असल्यामुळे 'प्रतिभा' इतकेच महत्व व प्रतिष्ठा या मासिकाला मिळाली.

एकूणच या कालखंडातील नियतकालिकांचा विचार करता 'प्रतिभा', 'ज्योत्स्ना', 'रत्नाकर' या मासिकांनी उत्तम वाङ्मयीन वातावरण निर्माण केले. वेगवेगव्या प्रकारचे साहित्य या कालखंडात नियतकालिकातून येऊ लागले. त्यामुळे वाङ्मयनिर्मितीचे स्वरूप विविधांगी, विपुल व उत्तम प्रतीचे पाहायला मिळते. त्याचबरोबर अभिरुचीही विकसित झालेली दिसते.

'प्रतिभा', 'रत्नाकर', 'ज्योत्स्ना' या नियतकालिकांचा विचार करता यामधील साहित्यसंशोधकांना संदर्भसाहित्य म्हणून ते उपयोगी आहे. परंतु त्याही पलीकडे या नियतकालिकांनी सांस्कृतिकदृष्ट्या खूप मोठे कार्य केले आहे. त्यांचे योगदान आपण नाकाऱ्य शकत नाही. याशिवाय 'संजीवनी', 'वीणा', 'धनुर्धरी', 'वसुंधरा', 'प्रतिमा' या नियतकालिकांनी मराठी नियतकालिकांच्या इतिहासात महत्वाचे योगदान दिले आहे.

एकूणच १८४० पासून मराठी नियतकालिकांची परंपरा सुरु झाली. या मराठी नियतकालिकांनी मराठी भाषेला, मराठी वाङ्मयाला, मराठी समाजजीवनाला सांस्कृतिकदृष्ट्या खूप काही दिले. या नियतकालिकांनी सुरुवातीच्या काळात मराठी भाषेची जडणघडण केली. ही जडणघडण करीत असताना मराठीतील नामवंत साहित्यिकांनी या नियतकालिकांचे संपादन केले. त्यामध्ये काढबरीकार, नाटककार, निबंधकार, चरित्रिकार असे विविध प्रकारचे साहित्य लिहिणारे साहित्यिक होते. त्यामुळे महाराष्ट्रातील सांस्कृतिक व धार्मिक जीवनाचाही या नियतकालिकांनी शोध

घेतला. त्यामुळे मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासात नियतकालिकांची भूमिका सांस्कृतिक दृष्ट्या अत्यंत महत्वाची आहे.

निष्कर्ष:

- ❖ भाषा विकासाच्या दृष्टीने नियतकालिके महत्वाची ठरतात.
- ❖ नियतकालिकांमुळे नवीन वाङ्मय-संस्कृती जन्माला आली.
- ❖ साहित्य अभ्यासकांना व संशोधकांना संदर्भसाहित्य म्हणून नियतकालिकांचा उपयोग झाला.
- ❖ नियतकालिकांमुळे नवसाहित्यिकांच्या लेखनाला चालना मिळाली.
- ❖ नियतकालिकांमुळे विविध वाङ्मयप्रकार वाचकांपर्यंत पोहचले.
- ❖ संस्कृती रक्षणाचे व वाङ्मयीन संस्कृती संवर्धनाचे कार्य नियतकालिकांनी केले.

संदर्भ ग्रंथ:

- ❖ उषा मा. देशमुख (संपा) 'मराठी नियतकालिकांचा वाङ्मयीन अभ्यास' (खंड दुसरा), १९९४, प्रकाशक मुंबई विद्यापीठ-मराठी अध्यासन मराठी भाषा आणि मराठी विभाग.
- ❖ रा. श्री. जोग (संपा) 'मराठी वाङ्मयाचा इतिहास' (खंड ४ था), १९६५, महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे.
- ❖ गो. म. कुलकर्णी(संपा) 'मराठी वाङ्मयाचा इतिहास' (खंड ६वा), १९९१ महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे.
- ❖ रा. के. लेले, 'मराठी वृत्तपत्रांचा इतिहास', १९८४, कॉन्टीनेन्टल प्रकाशन पुणे.
- ❖ रा. गो. कानडे, 'मराठी नियतकालिकांचा इतिहास', १९३८, कर्नाटक पब्लिशिंग हाऊस, मुंबई.

कृषिलौकक्षांकृतिक, जडणघडण आणि कोकणातील नागपंचमीविषयक लौकवाङ्मय

- बाळकृष्ण लळीत

आपण दक्षिण कोकणातील नागपंचमी -नागपूजा व त्या परंपरेचा लोकसांस्कृतिक जडणघडणीतील स्थान यांचा शोध या शोधनिंबंधात घेणार आहोत. 'श्रीशिव' हे तत्त्व विश्वाच्या ज्या तीन अवस्थांपैकी सृष्टी - स्थिती व त्यानंतरच्या 'प्रलय' या तत्वाचे प्रतीक म्हणून सर्व परिचित आहे. 'ब्रह्मा -विष्णु महेश.' पैकी महेश हा 'शिव' होण्यापूर्वी 'रुद्र' होता. हे सर्व काही पुराण ग्रंथात नोंदले गेले आहे.

यजुर्वेदातील 'रुद्राध्याया'त -

मृग न भीमपमुहन्तुमुग्रम म्हणजे त्याला 'झडप घालून ठार मारणाऱ्या सिंहाची उपमा दिली आहे. असे पं.महादेवशास्त्री जोशी यांनी आपल्या 'गाजती दैवते' या ग्रंथात नोंदवले आहे.

वैदिक काळात अनेक ऋषिंनी या उग्ररूपाची प्रार्थना केलेली आढळते. ही प्रार्थना करण्याची आज वेळ आली आहे का?

भारतीय शित्कारांनी 'शिव' मूर्तीरूपात जसा पाहिला तसा तो उत्पत्तीचे प्रतीक म्हणून महालिंग रुपातही पाहिला व लोकांनी पूजला. आपलासा केला.

आपल्या महाराष्ट्रात मंदिरातही प्रामुख्याने तो 'स्वयंभू लिंग' म्हणून गेली शेकडो वर्षे पूजला जात आहे. !

विशेष म्हणजे या शिवाइतकाच शिवाचा गोतावळाही लोक पुजू लागले, शिवाचे आयुध म्हणून

'त्रिशूळ' तर वाहन म्हणून 'नंदी' आणि त्यांच्या मानेभोवती असलेला सदा फणा काढून 'तत्पर' असलेला नाग..!

नागोबा...!

दक्षिण भारतात साधारणपणे पल्लव राजांच्या

काळानंतर म्हणजेच इ.सनाच्या पाचव्या शतकापासून शिवाच्या पाषाणमूर्ती विविध रूपात निर्माण झाल्या असे अभ्यासक म्हणतात, हे येथे नोंदवणे आवश्यक आहे. महाराष्ट्रात विशेषत: कोकणात श्रावणात सोमवारी शिवपूजेप्रमाणेच 'नागपंचमी' या दिवसाला लोकपरंपरेत अनेक अर्थाने महत्त्व आहे. या शोधलेखात दक्षिण कोकणातील या नागपंचमी सणाचा नि लोकमानसाचा मी शोध घेत आहे. त्यापूर्वी मला श्रीशंकराचे एक अप्रतिम वर्णन लिहिण्याचा मोह आवरत नाही.

हा शंकर आहे कसा.... ?

तर-

गले नीलं भाले धृतविघुकलं
मौलिजटिलं ।

महाभूषाव्यालं हतकलिमलं
वह्वदिनिटिलम् ।

शिरःखेलगदडगं भसितकलिताडग सुरुचिरं।

मुडानिवामाडं किमपि सुखधामावतु चिरम् ॥२॥
अर्थात --

ज्याच्या कंठप्रदेशी नीलवर्ण, भालप्रदेशी चंद्रकला, ललाटस्थानी तृतीयनेत्रस्य अग्नि,मस्तकावर जटाभार व भागिरथी,सर्व शरीरावयांवर सर्प-भूषणे व भस्माचा लेप आणि वामांगी गिरिजा शोभत आहे ते कलिमलनाशक,आनंददायक व अनिर्वचनीय तेज-शंकर-माझे रक्षण करो.. !

आजच्या पाश्वभूमीवर हा प्रलंयकारी महादेव आनंददायक आणि अनीर्वचनीय तेज आहे; असे जे 'श्रीमदानन्द मूर्तिचरितम' या ग्रंथात पुरुषोत्तमशास्त्री रानडे म्हणतात ते किती उपकारक आहे पहा. (प्रका. १९३०)

आता शिवकंठावर विराजमान असलेल्या त्या
नागराजांकडे वळूया..!

कृषिसंस्कृतीत लोकमानसाने या आपल्या शेतात
रक्षण करणाऱ्या नागोबाची चक्र वारुळ रुपात प्रथम
पूजा केली.

‘आयत्या बीळात नागोबा.’

अर्थात हे बीळ शेतात, शक्यतो वारुळात असते;
म्हणूनच लोककन्या म्हणते-

चल ग सये चल ग सये

वारुळाला

नागोबाला पूजायला

चल ग सये वारुळाला

नागोबा ला पुजायला

हळद कुळू वहायला!

ताज्या लाह्या वेचायला ।

जमुनिया सान्या जणी॥

जाऊ बाई न्हवणा ।

जिथं पाय ठेवू बाई॥

तिथं उठलं वणवा ॥

तर दुसन्या एका लोकगीतात..

नागपंचमीला । उगाळा चंदनाचे गंध ।

तुट्टी भावबंध। पूजणाऱ्याचे ॥

नागपंचमीला । नागाला घाला दूध ।

होईल बुध्दी शुद्ध । नागकृपे ॥

नागपंचमी । नको चिरु भाजीपाला ॥

दया शिकवू हाताला । आज सये ॥

या मौखिक परंपरेने नागपंचमीच्या निमित्ताने
घरकामातून मोकळिक मिळणाऱ्या सया-बाया एकत्र
येतात..नि चारघटका रोजचे कष्ट विसरतात. आपले मन
मोकळे करतात.

‘जिथे पाय ठेवू तेथे उठलं वणवा !’ या एका
उद्घारातून भल्या भल्याची झोप उडेल असे समर्थ उद्गार
बाहेर पडतात तेव्हा आपणही विचार करू लागतो.

भारतीय संस्कृतीत मौखिक परंपरेत ‘ख्री’ मन प्रकटले
ते हे असे..! पुढे वारुळाच्या पूजेबरोबर नागपूजा हळू-
हळू घरात ‘अस्तमी’च्या म्हणजे मावळतीकडे त्याचे
तोड करून होऊ लागली आणि तीही चक्र आपण
जेवण तयार करतो त्या मातीच्या चुली शेजारी.. !
अर्थात नागपंचमीला नागोबाची पूजा स्वयंपाकघरात
थेट चुलीकडे का? यापूर्वी नागपंचमीच्या पूजेच्या
लोककथांकडे नजर टाकूया.. !

भारतीय पातळीवर ‘नागपंचमी’ हा सण म्हणून
महाराष्ट्रासह गुजरात, उत्तर प्रदेश आणि बंगाल
येथेही मोठ्या प्रमाणात साजरा केला जातो. श्रावण
महिन्यातील शुद्ध पंचमीला ‘नागपंचमी’(नागपंचम) असे
म्हटले जाते.

दक्षिण कोकणात या दिवशी मातीच्या नागाची
मूर्ती घरोघरी, अगदी प्रत्येक घरात पूजली जाते.
पूर्वी ‘वळई’त (माजघरात) एका कोपन्यात भिंतीवर
नागाचे चित्र काढून चुना किंवा सफेद काव वापरून
ते पूजण्याची पद्धत होती. नंतर त्या चित्राखाली
पाटावर नागमूर्तीची पूजा सुरु झाली. या दिवशी काही
रुढीप्रथा जपल्या जातात, पण याचा अभ्यास फारसा
झालेला नाही. उदाहरणार्थ काही ठिकाणी या दिवशी
भाजी ‘चिरत’ नाहीत. पदार्थ ‘तळत’ नाहीत. मातीला
‘दुखवत’ नाहीत. चुलीवर ‘तवा’ ठेवत नाहीत, या
संदर्भात गावागावात लोककथा ऐकवल्या जातात.
कृषिजीवनाचा तो एक भागच होता, आहे. नागपूजेत
नागोबाला लाह्या, गूळ आणि दूध नैवेद्य म्हणून
दाखवला जातो.

कोकणात पूर्वीपासून घरोघरी दुपारी हळदीच्या
पानात गुंडाळलेल्या तांदळाच्या पिठाच्या उकडीच्या
‘पातोळ्या’ करण्याची पद्धत आजही आहे. काही
ठिकाणी दुपारी किंवा संध्याकाळी शेतातील वा
माळरानावरील वारुळाला जाऊन पूजा केली जाते.
मुली आणि स्त्रिया फेर धरून गाणी म्हणतात. फुगड्या
खेळत घरात दारात किंवा गावातील चौकात तात्पुरते

झोपाळे बांधून झोके घेतले जातात...एक अपूर्व आनंदाचा ग्रामसंस्कृतीतील हा दिवस आता काही ठिकाणी उपचार म्हणून उरला आहे.

नव्या पिढीच्या आनंद साजरा करण्याच्या पद्धतीच बदलल्या त्यांना आता हे प्रकार 'जुनाट नि गावंडळ' वाटतात. दुर्दैवाने वडिलधारी मंडळीही यावर अवाक्षर काढत नाहीत, त्याना काही बोलताच येत नाही.

आजही काही ठिकाणी जिवंत साप म्हणजे 'नाग' गावोगाव घेऊन गारूडी फिरवतात.(कायद्याने आता याला बंधने आहेत) त्यामुळे लहानमुलांच्या मनातील भीती काही प्रमाणात दूर होत होती. याचकाळात दर शुक्रवारी ख्रिया जिवतीची पूजा करतात. अलिकडे छापील नाग नरसोबाची चित्रे मिळतात; या नागनरसोबाची पूजा दर शनिवारी केली जाते.

पुढे गणेश चतुर्थीनंतर अनंत चतुर्दशीला दर्भाचा नागोबा तयार करून त्यांचीही पूजा केली जाते. तक्षक, अनंत हे नागाचे प्रकार अस्तित्वात नाही. पूर्वी होते तर तसा पुरावा नाही. पण वर्णने आहेत पण अनेकांना त्या भाकडकथा वाटतात. त्यावर शोध घेणे गरजेचे वाटत नाही.

कोकणात नागपंचमी पूजेनंतर त्याचदिवशी संध्याकाळी नागोबाचे विसर्जन करून 'अळू'च्या खाली ठेवले जाते. एखाद्या छत्रीप्रमाणे मातीचा हा नाग रात्रभर राहिला तरी ती मूर्ती सुरक्षित रहाते. लहानमुले या नागमूर्ती पुन्हा दुसऱ्या दिवशी घरात खेळायला आणतात. काही ठिकाणी नागोबा गणपतीकडे आवर्जून ठेवण्याची पद्धत आहे. त्यामुळे लहान मुलांना नागाविषयीची भीती दूर होते. शाळेत शास्त्रीय माहिती मिळत असतेच.

नागोबाचा नैवेद्य

या विषयी एक रुढी मला संजय गावडे (माजगाव-सावंतवाडी) यांनी सांगितली ती अशी- कोकणात काही ठिकाणी पाटावर अळूचेपान पाटावर नागोबाचे आसन म्हणून ठेवतात आणि खास केळीच्या पानाचा

द्रोण करून घरातच मातीच्या कुंडल्यात (भांडे) बनवलेल्या भाताच्या लाह्या नागोबाला नैवेद्य म्हणून अर्पण करतात. विशेष म्हणजे हा नैवेद्य गणेश चतुर्थीपर्यंत जपून ठेवतात का. . . ?

तर गणेश चतुर्थीला चंद्र पाहू नये अशी लोकसमजून कोकणात आहे. चुकून कोणी या दिवशी चंद्र पाहिला वा दृष्टीला पडला तर त्याला हा नागपंचमीला केळीच्या द्रोणात शिळ्क ठेवलेला प्रसाद द्यायचा या प्रथेमागे असलेले कारण शोधणेसुद्धा लोकसंस्कृतीच्या अभ्यासाचा अभ्यासघटक होऊ शकतो. एवढी व्यापी या विषयाची आहे. कसलाही शोध न घेणारे याला 'अंध विश्वास,' म्हणून शिक्का मारून मोकळे होतात.

आपण सारे गेल्या पाच पन्नास वर्षात भलत्याच दिशेने धावतो आहोत. ग्रामीण-कृषी संस्कृती व त्यातील प्रथा, रुढी परंपरांचा आता नव्या समकालीन जीवनाशी अनुबंध लावला पाहिजे; असे वाटते.

नागपंचमी ब्रतकथा

लोकमानसात नागपंचमी संदर्भातील दोन लोककथा पूर्वी सर्व ज्ञात होत्या, एक सूनबाईची आणि दुसरी शेतकऱ्यांच्या संदर्भातील या दोन लोक कथा-कहाण्या मी काही जणांना या शोधयात्रेत विचारल्या; पण या विषयी माझा पुरता भ्रमनिरास झाला. विचारलेल्या पैकी एक दोन ख्रिया अपवाद होत्या. पण त्याना अशा कथा आहेत, होत्या एवढेच माहीत होते.

दोष नव्या पिढीचा अजिबात नाही, कारण त्या कथा त्यांच्यापर्यंत कोणी आणल्याच नाहीत तर त्यांना समजणार तरी कशा... ?

कहाणी नागपंचमीची

ही लोक कहाणी अशी-ऐका नागोबा देवा. तुमची कहाणी. आटपाट नगर होते. तेथे एका घरात पाच-सात सुना होत्या. श्रावणातील नागपंचमीचा दिवस. सर्व सुना कुठे-कुठे गेलेल्या, मात्र धाकटी घरीच थांबलेली. तिला माहेरचे कोणीच नव्हते. झाली बिचारी खिन्न. मनात आले तिच्या नागोबा देव मला येर्इल माहेरहून

न्यायला. इतक्यात काय झालं ?

शेषभगवानाला तिची दया आली, करुणा दाटली. तो आपले रूप पालटून मुलीला नेण्यासाठी आला. तिच्या सासन्याला वाटले ‘हा इतके दिवस कुठे होता?’ आता कुटून आला.. ?’ सून म्हणाली हाच माझा मामा. खावानगीनंतर मामाने नेले वारुळात. खरी हकिगत सांगितली तिला. फण्यावर बसवून म्हणाला बायका मुलाना ‘हिला कुणी चावू नका ..दिली ताकीद सर्वाना.

पुढे एक दिवस नागीण बाळंत होते. तिला या मुलीला दिवा धरायला सांगते. वळवळणारी पिण्ठे पाहून ती घाबरते. दिवा पडतो खाली. नागीण पिल्लांची शेपटं जळून जातात. नागीण रागावते. नवरा(नागोबा) म्हणतो, हिला सासरी सोडतो. नागीणबाई झाली खूष. भरपूर संपत्ती नि मनुष्य घेऊन नाग तिला पुन्हा सासरी आणतो. पुढे नागपेरे मोठी झाल्यावर विचारतात, ‘आई आमची शेपटं का तुटली.. ?’

ती सारी खरी गोष्ट सांगते. त्यांना येतो राग. तिचा सूड घ्यावा म्हणून येतात मुलीच्या घरी पण तो असतो दिवस नागपंचमीचा...वाट पाहून पाहून आपली नाग भावंडे आता येत नाहीत म्हणून ती भींतीवर नि पाटावर काढते चित्रे व करते पूजा. समोर ठेवते दूध लाह्या. उकडीचा नैवेद्य दाखवते. (उकडीच्या पातोळ्या कोकणात का करतात ? या मागचे रहस्य सूझ वाचकांच्या लक्षात आले असेलच.) ही पूजा व नैवेद्य पिळं पहातात.

पूजे शेवटी माझ्या नागभांवडांना सुखी ठेव. आनंदी ठेव अशी प्राथर्ना ऐकून सर्व राग निघून जातो. बहिणीविषयी दया..प्रेम उफाळून येते. वस्ती करतात. मात्र जाताना देतात नवरत्नाचा एक हार.. !

नागोबा होतो प्रसन्न तसा ही पूजा करेल त्यालाही होईल प्रसन्न. अशी ही साठा उत्तराची कहाणी पाचा उतरी सुफळ संपन्न होताना सांगते.

ही कहाणी लोकमानसाने का तयार केली.. ? का

तिला एक ‘भाकडकथा’ म्हणून हिणवण्यात धन्यता मानणार? या प्रश्नांची उकल करणे आवश्यक आहे.

कहाणी नागपंचमीची शेतकन्याची

लोकमानसाने जपून ठेवलेली दुसरी कथा आता वाचुया. आटपाट नगरीत एक शेतकरी रहात होता. त्याच्या शेतात होते नागाचे वारुळ. श्रावणात नेहमीप्रमाणे नांगर घेऊन तो शेतात गेला. नांगरत असताना नांगरांचे फाळ मातीत असलेल्या नागिणीच्या पिल्लाना लागते आणि पिण्ठे मरतात. काहीवेळाने तेथे नागीण येते. वारुळ शोधते, तर शेतात वारुळ नसते. ते नांगरले जाते नि त्यात तिची पिण्ठे पण मरतात. तेवढ्यात तिला नांगराच्या फाळाला रक्त दिसते. तिच्या मनात येते - या नांगराने आपली पिण्ठे मारली. तिच्या मनात सूड निर्माण होतो. ती थेट शेतकन्याचे घर गाठते. घरातील सर्वाना दंश करते, मात्र परगावी असणारी शेतकन्याची एक मुलगी वाचते. तिला पण मारून टाकावे म्हणून ती त्या गावी जाते पण.....! तेथे गेल्यावर ती मुलगी नागाची पूजा करत असते. दूध, लाह्या, दुर्वा वाहत असते. ही पूजा पाहून चिडलेली नागीण संतुष्ट होते, ती मुलगी सर्व हकिगत कथन करते. तेव्हा नागीणीला वाटते, ‘अरे ही तर आपली भक्ती करतेय नि आपण हिच्या माहेरच्या सर्वाना मारले. मुलगी आपले माहेरचे जिवंत कसे होतील. ? असा प्रश्न विचारते. त्यावर नागीण तिला अमृत देते, ते घेऊन ती माहेरी येते नि सगळ्या माणसांच्या तोंडात अमृत टाकते. सगळे जिवंत होतात. आपल्या शेतकरी वडिलांना ती सर्व घडलेले सांगते. नागपूजा कशी करावी हे सांगते. नागपंचमीला जमीन खणू नये असे सांगते. कळत-नकळत मातीतील जीवजंतूची हत्या होते. तेव्हापासून शेतकरी नागपंचमीला शेतात जात नाही. नांगरणी करत नाही. उलट श्रावण शुद्ध पंचमीला मातीचा नाग करून तो पूजतो. भाजी चिरत नाहीत. चुकून एखादी हत्या होईल. तळत नाही. तव्यावर भाजत नाही. खीर करत नाही का.? उलट काही गावात घरात नागपूजा

चुलीकडे केली जाते ती का... ? लोकमाणसाने या विषयीची लोककथा-कहाणीही मौखिक परंपरेने जपून ठेवली आहे. नागोबा चुलीजवळ पूजण्या मागचे रहस्य काय..?

चुलीकडचो नागोबा

आपल्या कणकवली तालुक्यातील कळसुली गावच्या माहेरवाशिण रुपाली नाईक-दळवी यांनी या नागोबा चुलीकडे का पूजतात? यांची लोकसंस्कृतीमध्ये सांगितली जाणारी पारंपरिक कथा संकलन करून पाठवली ती अशी-

नागपंचमीला नागोबा सगळ्या गावानी पुजत. पण खयच्या -खयच्या गावांनी नागोबा चुलीकडे पूजतात. पण कित्या..? याविषयी माझी आजी गोष्ट सांगायची ती अशी -

एका गावात एक बाई आपल्या झीला वांगडान रळा. काही कारणानं तिचो झील वारलो, त्याच्या दुःखात ती रात-दिस रडत रळा...! पोरांच्या आठवणीनं व्याकुळ होय. एक दिसा भर दोपारा ती रडत हुती आणि अचानक एक बारीकसा सरपाचा पिलु तिच्या मांडीवर येवन खेळाक लागला. ती भोळी भाबडी... तिका वाटला सापाच्या रुपात आपलो पोरगो परत इलो....! म्हणान ही तेचे लाड करी तेका दूध पिऊक लाह्यो देय. असा करता -करता बरीच वरसा झाली.. ह्यो पण मोठो झालो. पुढे वयोमानानुसार हिंची नजार कमी झाली आणि एका वरसा नागपंचमी इली त्या दिवशी तीना खीर बनवल्यान..खीर तयार झाली.. तशी 'सरकुल' उतरून गडबडीत निवण्यावर ठेवल्यान. पण! ता निवणा नाय होता. तो ह्यो नागोबा हुतो. तिचो झिलच जणू..तो.. ! मानलेलो.

तेच्यार ठेवल्यान आणि तो बिचारे भाजान-भाजान मेलो.

तिका समाजला तेव्हा ती लय दुःखी झाली आणि तेच्या आठवणीत तिनव जीव सोडल्यान.

थयसुन काय -काय गावांनी नागपंचमी दिवस

श्रद्धेनं लोक नागोबाची चुलीकडे पूजा करुक लागले.

ती आठवण म्हणान नागोबा चुलीकडे पूजण्याची प्रथा तयार झाली..

तर चुलीकडे नागोबा पूजतात का ? यामागचे हे शोधरहस्य.

कोकणच्या शेजारी गोमंतकातही नागपूजा त्याच भक्तीभावाने केली जाते. मात्र नागोबाचे पुढा पश्चिमेकडे मावळतीकडे याला तेथे स्थानिक लोक....

'नाग पूजपाचो पुण तेचे त्यांड 'अस्तिमेक' जाय.' असे सांगतात- डॉ. अनुजा जोशी यांनी या संदर्भात शोध घेतला तो असा... 'अस्त' म्हणजे शेवट. नाग हा विषारी असतो. त्यांच्या दंशाने अस्त होऊ शकतो. तो होऊ नये म्हणून नागाच्या समोरची दिशा 'अस्तमी'...!

पूजेच्या देवांचे म्हणजे गणपतीचं तोंड उगवतीला आणि नागोबाचं अस्तमतीला असायला हवं ..! हे लोकांचं शास्त्र आहे.

मग देवघरात नागोबाला पूजायचा तर त्याला आपल्याकडे पाठ करून ठेवावा लागणार, देवांचा आपल्याकडे पुढा असतो तसा ठेवायला मिळणार नाही. कारण तसा ठेवला तर नागोबाचं तोंड उगवतीला होणार. मग त्याला कसा व कुठे ठेवायचा? म्हणून चुलीजवळ, स्वयंपाकखोलीत.. उंदरांसाठी, सापकिरडू सररस येतं, म्हणून ती जागा त्याला बरी!

आता शेवटी कोकणातील हा नागोबा ख्रीला कसा पावतो? ? पहा.

वर्षभर कदाचित दोन- तीन वर्षेही मुंबईकर नव्याची आतुरतेने वाट पहाणारी 'माघारीण'या वर्षी नागोबाला नवस करते नि गणपतीत तिचा धनी गावी येतो. आपल्या फुगडी गीतात अत्यानंदाने ती म्हणते -

नागोबा राया पावलो गे बाय

औनूच्या वर्सलिक येता गे बाय

घोवाक रजा गावली गे बाय

लुगडीचोळीन मी फुल्य गे बाय

चोळी माझी गे तराटली गे बाय
घोवाक उपरती ज्ञाली गे बाय ॥
या एका फुगडी गीतांने त्या माऊलीला किती
हृदयातून फुलवले आहे...पहा-

तिचा नागोबा तिला पावतो नि गणोबा (गणपती)
च्या निमित्ताने तो (नवरा)गावी येतो. ती नखशिखान्त
फुलून येते ..आपल्यातील मानसिक- शारीरिक झा-
लेला बदल ती किती संयमित शब्दांतून व्यक्त करते
पहा...! किती सामर्थ्य लपले आहे पहा.

अलिकडे मी बेंगलोर येथे गेलो होतो तेव्हा
सहजपणे मध्ययुगीन मूर्ती नजरेला पडल्या त्याविषयीची
माहिती घेऊन हा शोध येथे थांबवू.

नागमूर्ती स्थळ नि बंगलूरू...

बेंगलुरु या शहरातील सर्वात महत्त्वाचे अप्रतिम
दलणवळणाची सुविधा असलेले स्थळ म्हणजे मजेस्टिक
परिसरातील भव्य बसस्थानक संकुल जवळच आधुनिक
मेट्रोस्थानक आहे. पैकी नादप्रभू केप्पेगौडा स्टेशन..
टर्मिनल तीन समोर आहे. (चौकात आहे 'सीटी
सेन्चुअर' हॉटेल. सीटी रेल्वे स्टेशन, जी. टी. रोड) आणि
समोर आहे 'शांताला सिल्क आणि साडी'चा
भव्य शोरूम आहे. ही फक्त स्थळं ध्यानी यावे म्हणून
माहिती)

उजवीकडून चालताना सुमारे अर्धा फर्लांग
अंतरावर आहे एक मध्ययुगीन 'श्री नांजूदेशश्वरा स्वामी
देवालय' आणि या मंदिराच्या मागील बाजूला मुख्य
रस्त्यालगत काही लहान- लहान देवङ्या नजरेत
पडतात, चौथ्या देवडीनंतर दोन विभागात कधीकाळी
स्थापन केलेल्या सुमारे वीस वेगवेगळ्या स्वरूपातील
नागदेवता व नंदी (बैल) मूर्ती आहेत. या नागमूर्ती
विविध स्वरूपात स्थापित आहे.

भारतात 'नागसंप्रदाय व नागपूजा उपासक'
सर्वत्र पसरला होता, याचा हा पुरावा. (महाराष्ट्र व
कोकणातही नाग मूर्ती स्थापना व नागपूजा अखंड
चालू आहे.) शहराच्या मध्यवर्ती ठिकाणी रस्त्याच्या

कडेला अत्यंत दुर्लक्षित असे हे स्थळ आज ना भक्त..ना
सांप्रदायिक ना शासनयंत्रपेण्या ध्यानी -मनीही नाही.
लोकसंस्कृती संदर्भात पूर्वग्रहदुषित मते असलेल्यांना
तर असे अभ्यास परंपरांचे अवडंबर पण वाटतात.

शेवटी काय ? आपल्या देशात कुठेही जा...प्राचीन
इतिहास.. मूर्ती -स्थळे उपासक, अभ्यासक जीर्णे
द्वाराक यांची वाट पहात आहेत. याच कर्नाटकातील
महात्मा बसवेश्वरांचे या संदर्भात वचन आहे त्याचा
अनुवाद असा-

'दगडी नागाला, दूध पाजिताती | जित्या पाहूनि,
मारिती, त्या ॥ भुकेल्या जंगमा, हाकलोनी देती॥।।।
लिंगा दाखविती, नैवेद्य ते ॥ शरणासी पाहूनि, होती
उदासीन। तैसिया ताडन, करी देव ॥ कुडलसंगमदेवा,
तैसियाचि जाण । करिती दाणादाण, खचितची । ना-
गाने डसता, तयासी वदवू । पिशाच्य पळवू, मंत्राद्वारे ॥।।।
धनाचे पिशाच्य, जाईना मंत्राने । दारिद्र्य गारुड्याने,
जाईल ते॥। कुडलसंगमदेवा । दारिद्र्य गारुड। होताची
आरुढ, पळकाढी ॥।।।

महात्मा बसवेश्वर यांची प्रबोधनपर व डोळ्यांत
अंजन घालणारी वचनेसुद्धा आपण वाचून त्यातून व्यक्त
झालेली तर्त्वे शोधली पाहिजेत असे वाटते.

निष्कर्ष -

* प्राचीन काळापासून भारतीय परंपरेने 'शिव'
हे तत्त्व देवतेच्या स्वरूपात स्वीकारले असून 'शिवकंठात
विराजमान असलेला नागराज हा कृषिलोक संस्कृतीने
आपला 'मित्र' मानला आहे व शेतीतील त्याचे रक्षणा
संदर्भातील स्थान ओळखले आहे.

* त्याचे स्मरण म्हणून श्रावण महिन्यात नागपूजा
केली जाते. प्रत्यक्ष नाग, मूर्ती, वारूळ, भिंतीवर चित्र
काढून नागपूजा केली जाते. झाडाना, घरात झोपाळे
बांधून झोके घेतले जातात. फेराची गाणी म्हणून गोल
फुगडी घातली जाते. ही पूजा करण्यात कृषिकन्या
आघाडीवर आहेत. त्यावेळी त्या मौखिक परंपरेने
आलेली गाणी म्हणतात. कथा कहाण्या सांगतात.

* नागाला जो नैवेद्य अर्पण केला जातो तो धान्यापासूनच्या ‘लाह्या, दूध इत्यादी...की, हे पदार्थ शेतकऱ्यांना सहज उपलब्ध असतात.. दूध न पिणाऱ्या नागाला दूध पाजतात म्हणून कृषिलोकांना हसणे योग्य नव्हे, तर प्रत्येक ग्रामीण व्यक्तीला माहिती आहे नाग दूध पित नाही.

* नागपंचमीला शेतकरी शेतात जात नाही. विश्रांती घेतो. एक दिवस आपण ज्या काळ्या आईला विश्रांती देतो. नांगरणी करत नाही. या संदर्भात नंतर लोककथा तयार झाली. त्यातून नाग जोपासण्याचे महत्त्व बिंबवले गेले.

* नाग-नांगर-नांगरणी किंवा नागपूर, नागाव, नागापूर, नागोठणेही ग्रामनामे शिवाय नाग लोक, नागभूमी यासंबंधी बरेचसे संशोधन झाले आहे ते अभ्यासले पाहिजे व कृषिलोक सांस्कृतिक जीवनाचा व नागपंचमी सण, पूजन याचा अनुबंध लक्षात घ्यायला हवा.

* कोकणातील चुलीकडील नागपूजेच्या प्रथेमार्गील लोककथा माणूस व नाग (प्राणी) यांचे नाते स्पष्ट करते.

* महात्मा बसवेश्वरांच्या वचनातून होणारे लोकप्रबोधन म्हणजे परंपराचा चुकीचा अर्थ लावण्याना लगाम आहे, जाणीव जागृती आहे.

सारांश - भारतीय तसेच मराठी परंपरेने पर्यावरणाला अनुकूल असलेल्या प्राणी, जीवांना आपल्या लोकसांस्कृतिक जडणघडणीत महत्त्वाचे स्थान कसे दिले आहे व समतोल कसा राखला जात असे हे या शोधनिबंधातून स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संदर्भ -

१. श्रीमदानन्द मूर्तिचरितम्, रानडे पुरुषोत्तमशास्त्री, प्रका. ग. ह. पाटणकर, दहिबावता, देवगड, १९३०.
२. नागपंचमीविषयक पारंपरिक ब्रतलोककथा.
३. रूपाली नाईक, अनुजा जोशी, संजय गावडे यांच्या मुलाखतीच्या आधारे.
४. माझ्या बेंगलोर (कर्नाटक) भेटीत प्रत्यक्ष मिळवलेली माहिती, दि. ६ जुलै २०२१.

ख्रिस्ती साहित्याचे वसाहतिक काळातील सांस्कृतिक योगदान

- अनुल चौरे

प्रास्ताविक

वसाहत काळात ख्रिस्ती धर्मप्रसारांनी आपल्या धर्माचा प्रचार-प्रसार करण्यासाठी देशी भाषांचा अभ्यास केला. ख्रिस्ती धर्माची तत्त्वे सांगण्यासाठी अनेक ग्रंथ लिहिले. अनेक ख्रिस्ती धर्मप्रसारकांनी आपापल्या परीने ख्रिस्ती वाड्मय निर्माण केले. गोव्याला येऊन राहिलेले फादर स्टीफन्स, फादर क्रुवा, जेझुइट ख्रिस्ती धर्मप्रसारक, तंजावरचा श्वार्टस, सेरामपूर येथील केरी इत्यादी धर्मप्रसारकांनी मराठी भाषेत अनेक धार्मिक ग्रंथ, शालोपयोगी ग्रंथ, काव्यग्रंथ व नियतकालिके निर्माण केली. याच काळात स्कॉटिश मिशनरी सोसायटी यांनीही धार्मिक वाड्मयात मोलाची भर घातली.

ख्रिस्ती साहित्याचे वसाहतिक काळातील सांस्कृतिक योगदान

- १) अमेरिकन मराठी-मिशनची स्थापना
- २) ख्रिस्ती धर्मप्रसारासाठी बायबलचे भाषांतर
- ३) ट्रॅक्ट अँड बुक सोसायटीची स्थापना
- ४) ख्रिस्ती धर्मविषयक पुस्तकांची निर्मिती
- ५) ख्रिस्ती चमत्कार वाड्मयाची निर्मिती
- ६) प्रार्थनासंग्रहाची निर्मिती
- ७) शालेय पाठ्यपुस्तकाची निर्मिती

१) अमेरिकन मराठी-मिशनची स्थापना

ख्रिस्ती धर्मोपदेशकांनी इ.स.१९१३ मध्ये मुंबई येथे 'अमेरिकन-मराठी-मिशनची' स्थापना केली. या मिशनच्या माध्यमातून ख्रिस्ती धर्माचे व पाश्चात्य संस्कृतीची ओळख भारतीय समाजाला करून दिली. हे करतांना त्यांना असंख्य अडचणी आल्या. ख्रिस्ती मिशनच्यांसमोर मराठी भाषेचा प्रश्न होता. त्यासाठी मराठी भाषेचा परिश्रमपूर्वक अभ्यास केला. गरीब आणि

अज्ञानी समाजात जाऊन त्यांच्या अडचणी दूर केल्या. त्यांची धर्माच्या नावाने होणारी पिळवणूक कशी थांबवता येईल यासाठी प्रयत्न केले. तसेच आपले धर्मप्रसाराचे काम करण्यासाठी वेगवेगळ्या ठिकाणी मुलामुर्लीच्या शाळा काढल्या. रोगग्रस्तांच्या औषधपाण्याची सोय केली. सार्वजनिक ठिकाणी जाऊन छोट्या-मोठ्या सभा घेतल्या. लोकांच्या अडचणी समजून घेऊन त्यांना मदत केली. ख्रिस्ती मिशनच्यांच्या आपलेपणाच्या वागणुकीमुळे बहुजनसमाजाला मिशनच्यांबद्दल आपुलकी निर्माण झाली.

२) ख्रिस्ती धर्मप्रसारासाठी बायबलचे भाषांतर

विल्यम केरी यांनी 'मॅथ्यूचे शुभर्तमान' (१८०५) या पुस्तकाद्वारे मराठी भाषेत बायबलच्या भाषांतराची सुरुवात केली. त्यानंतर सेरामपूर मिशनतर्फे 'नवा करार' (१८११) व 'ईश्वराच्या अवघ्या गोष्टी' (१८१२) हे ग्रंथ प्रसिद्ध केले. त्यानंतर अमेरिकन -मिशनमधील गॉर्डन हॉल, सॅग्यूएल न्यूवेल, होरेशिओ बार्डवेल, जॉन निकोल्स व अॅलम ग्रेव्हज या पाच धर्मप्रसारकांनी मिळून बायबलचे मराठीत भाषांतर केले. बायबलसारखा मोठा ग्रंथ शाळांमधून मुलांच्या अभ्यासात ठेवणे शक्य नव्हते. त्यासाठी शालेय स्वरूपाची अनेक पुस्तके तयार करण्यात आली. या काळात लहान मुलांना शिकवण्यासाठी मराठीत एकही पुस्तक नव्हते. तेव्हा उपदेशकांनी स्वतः पुस्तके लिहिली. मुंबई येथे इ.स.१८१५ साली छापखान्याची सुरुवात झाली. तेव्हा अमेरिकन मिशनच्यांनी बायबल या ग्रंथाच्या हजारो प्रति प्रसिद्ध केल्या. ख्रिस्ती मिशनच्यांनी भूगोल, खगोल, धर्म, नीति इत्यादी विषयांवर अनेक पुस्तके छापून शाळांमध्ये शिकविली. त्या अगोदर या विषयावरील एकही पुस्तक उपलब्ध नव्हते.

३) ट्रॅक्ट अँड बुक सोसायटीची स्थापना

खिस्ती धर्माचा प्रचार आणि प्रसार व्हावा. यासाठी इ.स.१८२७ साली The Bombay Auxiliary Religious Tract Society नावाची संस्था स्थापन करण्यात आली. या संस्थेमार्फत तयार होणारी अनेक पुस्तके युरोपियन धर्मोपदेशकांनी लिहिली आहेत. अमेरिकन-मिशनर्फे सुरुवातीला खिस्ती धर्मप्रसारकांमध्ये रे. गार्डन हॉल हे आले होते. त्यांनी 'लेकराची पहिली पोथी' (१८१८), 'प्रश्नोत्तरावळी' (१८१९), 'इंग्लिश भाषणांचे ज्ञान मिळविण्यासाठी साहयकारि' (१८१९), 'त्रिभुवनांची गोष्ट' (१८२२), 'खगोलविद्या' (१८२४), 'देवाच्या दहा आज्ञा' (१८५५) इतर खिस्ती धर्माची प्रश्नोत्तररूपाने माहिती देणारी पुस्तके तयार करण्यात आली. गार्डन हॉलने 'लेकरांची पहिली पोथी' (१८५४) प्रथम तयार केली. यामध्ये खिस्ताच्या जन्माबद्दल व इतर काही गोष्टी दिलेल्या आहेत. हा ग्रंथ पोथीप्रमाणे लिहिला आहे.

४) खिस्ती धर्मविषयक पुस्तकांची निर्मिती

खिस्ती धर्माची यथार्थ कल्पना देण्यासाठी व त्याचा प्रसार-प्रचार करण्यासाठी या काळात अनेक ग्रंथ निर्माण करण्यात आले. न्यूवेलकृत 'शुभर्वतमान' (१८२४), टॉर्मर्स कॅडीकृत 'खन्या अर्थाची चिन्हे' (१८२९), 'खरा मार्ग कोणता याचा विचार' (१८३०), 'भाव कोणावर ठेवावा याचा विचार' (१८३१), 'येशू खिस्ताने जी प्रार्थना शिष्यास सांगितली तिजवर टीका' (१८३६) 'येशू खिस्त यांचे अवतारकृत्याची बखर' (१८२०) मोल्स्वर्थ यांनी 'पापपीडितास शांति' (१८२९), जॉर्ज कॅडी यांनी 'खिस्ती धर्म कसा उत्पन्न झाला आणि कसा पृथ्वीवर वाढला' (१८३२) इत्यादी अनेक छोटी-मोठी पुस्तके निर्माण झाली.

५) खिस्ती चमत्कार वाङ्मयाची निर्मिती

येशू खिस्ताच्या जीवनातील काही चमत्कारीक गोष्टींची वर्णने करणारी पुस्तके या काळात लिहिली गेली. 'Parables of our Blessed Savior' (१८२१)

या ग्रंथात येशू खिस्ताने सांगितलेले दृष्टांत बखरीत सांगितले आहेत. 'Maricles of our Blessed Savior' (१८२६) या ग्रंथामध्ये येशू खिस्तांनी जे चमत्कार केले. त्यामधील काही निवडक चमत्कार या वहीमध्ये सांगितले आहेत. खिस्ताच्या जीवनातील चमत्कारांवर आधारलेल्या गोष्टींची पुस्तके खिस्ती धर्मोपदेशकांनी ज्याप्रमाणे तयार केली त्याचप्रमाणे इतर व्यावहारिक कथा घेऊन त्यात खिस्ती धर्माचा मोठेपणा सांगणारी काही पुस्तके लिहिली.

मनोरंजक गोष्टीच्या माध्यमातून खिस्ती धर्माची तत्त्वे लोकांच्या मनावर ठसविण्याचा प्रयत्न केला. यावेळी मिसेस फरार यांनी 'चमत्कारिक गोष्टी' (१८३४), 'हेनरी आणि त्याचा सांभाळणारा गडी संभू हांची गोष्ट' (१८३५) इतर पुस्तकांचे लेखन झालेले दिसते. या पुस्तकांमधून मिसेस फरार यांनी खिस्ती धर्माची माहिती सांगितलेली आहे. मिसेस कंडी यांनी मुलांसाठी बोधाच्या गोष्टी' (१८३३) लिहिल्या आहेत. 'आंबा घेण्याची गोष्ट', 'खादाड पोरांची गोष्ट', 'मुंग्यामाशांची गोष्ट', 'रागाच्या उपायाची गोष्ट', 'जीभ आटोपण्याविषयी गोष्ट', 'कुणब्याच्या कुटुंबाविषयी गोष्ट', 'विधवांची गोष्ट' इतर गोष्टी सांगून या कथासंग्रहाद्वारे खिस्ती तत्त्वज्ञानाचे प्रतिपादन केले आहे. तत्कालीन सरकारी शाळांमधून वाचल्या जाणाऱ्या 'पंचोपाख्यान' नावाच्या पुस्तकावर आधारित मिशनच्यांनी 'नवीन पंचोपाख्यान' (१९३७) तयार केले. मिसेस कंडी हिने 'मुलांसाठी बोधाच्या गोष्टी' (१८३३), 'बालमोतांतले शाळेचे वर्णन' (१८३७), 'सदाचाराच्या गोष्टी' (१८४८), 'फुलमुनी आणि करूणा यांचा वृत्तांत' (१८५९) इतर अनेक कथासंग्रह लिहिले गेले. या काळात गोष्टीरूप लिहिलेले 'त्रानिक्रमण' (१८४१) हा हरि केशव यांचा ग्रंथ महत्वाचा आहे. जॉन बनिर्यन यांच्या 'Pilgrim's Progress' या रूपककथेचे भाषांतर केले आहे. या ग्रंथांमधून खिस्ती धर्माची रूपकात्मक चर्चा केली आहे.

६) प्रार्थनासंग्रहाची निर्मिती

या काळात खिस्त भक्तांसाठी प्रार्थनासंग्रहाची निर्मिती करण्यात आली. 'भजनाचे मासले' (१८३२) या ग्रंथामधून 'कुटुंबासहित संध्याकाळची प्रार्थना', 'एकांतिची प्रार्थना', 'जेवणाविषयी प्रार्थना' इतर गद्य प्रार्थना देऊन शेवटी दहा कविता जोडलेल्या आहेत. याबरोबरच ॲलन ग्रेल्हज 'गीतांचे नवीन पुस्तक' (१८३३), रे फरार 'दविदाची गीते' (१८३८) रे बॅलंटाईन 'देवाचे भजन करण्याची गीते', 'लेकरांची गायने' (१८३२), 'बुलबुल' (१८७४) इ. पाठ्यपुस्तके वापरली जात होती. या काळातील खिस्ती गीताकारांत रे हेनरी बॅलंटाईन याला महत्वाचे स्थान होते. रे. बॅलंटाईनने इंग्रजी भाषेतील उत्तम गीते निवडून ती मराठीत आणली. रे. बॅलंटाईन रे. मरे मिचल यांनी पुष्कळ खिस्तीधर्मपर काव्य रचले. त्याने 'येशू खिस्त महात्म्य' या विषयावर अभंगपर असे सहा अध्याय लिहून 'ज्ञानोदय' मध्ये प्रसिद्ध केले.

७) शालेय पाठ्यपुस्तकांची निर्मिती

खिस्ती धर्मप्रसारांनी सुरु केलेल्या शाळांमधून वेगवेगळ्या विषयांवरील पुस्तके वापरली जात होती. शालेय अभ्यासक्रमात लेखनाबरोबरच गणित व भूगोल विषय शिकवले जात होते. त्याचप्रमाणे खिस्ती धर्मो पदेशकांनी खगोल, भूगोलासंबंधी असलेल्या अशास्त्रीय कल्पना काढून टाकण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो. इ.स. १८२४ मध्ये रे. गॉर्डन हॉल याने खगोल भूगोल इत्यादीक हे पुस्तक तयार केले. जुन्या धार्मिक समजुर्तीना धक्का देऊन त्या घालविण्यात खिस्ती धर्मोपदेशकांनी मोलाची भूमिका बजावली. इतिहास या विषयालाही खिस्ती शाळांमध्ये महत्वाचे स्थान होते. सुरुवातीला शाळा पुस्तकमंडळीने तयार केलेला कुशाबा लिमये 'महाराष्ट्र देशाचे वर्णन आणि इतिहास यांचा प्रश्नोत्तरावाले रूप ग्रंथ' (१८४०) या शाळांमध्ये वापरला जात होता. याबरोबरच मिसेस विल्सनकृत 'आशुरी आणि बाबेली लोकांचे वृत्तांतकथन', 'ग्रेकीलोकांचे वृत्तांतकथन'

'मेंदी आणि पाशी लोकांचे वृत्तांत कथन' ही पुस्तके या काळात वापरली जात होती. या काळात खिस्ती शाळांमधून क्रमिक पाठ्यपुस्तके वापरली जात होती. ही पुस्तके तयार करताना बाबा पदमनजी प्रमुख होते. हिंदू धर्माची निंदा व खिस्ती धर्माची स्तुती हे सूत्र क्रमिकपुस्तक तयार करताना होते. 'मूर्तिपूजा', 'मूर्तिपूजक', मूर्तिपूजकासाठी आम्ही काय करावे' अशा स्वरूपाची पाठ्यपुस्तके तयार करण्यात आली होती.

समारोप

अशाप्रकारे वसाहतिक काळात खिस्ती मिशनच्यांनी महाराष्ट्राच्या शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक क्षेत्रात मोलाची भर घातलेली दिसते. खिस्ती मिशनच्यांनी धर्मप्रसारासाठी ग्रंथनिर्मिती केली असली तरी त्यामधून हिंदू धर्मातील उणिवा समजण्यास मदत झालेली दिसते. खिस्ती मिशनच्यांनी शालेय अभ्यासक्रमासाठी मराठी भाषेतून बोधपर आणि नीतिमूल्यावर आधारित ग्रंथरचना केलेली दिसते. खिस्ती धर्मोपदेशकांनी मुलांप्रमाणे मुर्लीच्याही स्वतंत्र शाळा निर्माण केलेल्या दिसतात. त्यामधून खिस्ती धर्माचा प्रचार आणि प्रसार केलेला दिसतो. त्यामुळे श्री शिक्षणाला सुरुवात झालेली दिसते. अमेरिकन मिशनच्या माध्यमातून मुंबईला मुर्लीची पहिली शाळा (१८२४) रोजी स्थापन केली. खिस्ती वाड्यमयनिर्मितीमध्ये बाबा पदमनजी यांचा मोलाचा वाटा होता. त्यामुळे रे. ना. वा. टिळक म्हणतात की, रे. बाबा पदमनजी म्हणजे मराठी खिस्ती सारस्वताचे जनक होत. खिस्ती धर्मप्रसारकांनी धर्मप्रसारासाठी नियतकालिकांचाही उपयोग केला. मिशनरी. लोकांनी मराठी भाषेला कोश व व्याकरण निर्माण केले.

निष्कर्ष

१) अमेरिकन मराठी मिशनच्या माध्यमातून खिस्ती धर्माची आणि पाश्चात्य संस्कृतीची ओळख करून दिली.

- २) बायबल या ग्रंथाचे मराठीत भाषांतर करून शालेय स्वरूपाचे अनेक छोटे ग्रंथ तयार केले.
- ३) ट्रॅक अँड बुक सोसायटीने ख्रिस्ती धर्माची प्रश्नोत्तररूपाने माहिती देणारी पुस्तके तयार केली.
- ४) ख्रिस्ती धर्माचा प्रचार करण्यासाठी अनेक धर्मविषयक पुस्तकांची निर्मिती केली.
- ५) चमत्कारिक आणि मनोरंजक गोर्टीमधून ख्रिस्ती धर्माची तत्त्वे लोकांच्या मनावर ठसवण्याचा प्रयत्न केला.
- ६) ख्रिस्त भक्तांसाठी प्रार्थनासंग्रहांची निर्मिती करून, आपल्या धर्माचा प्रचार-प्रसार केला.
७. शाळांमधून शिकवण्यासाठी शालेय पुस्तकांची निर्मिती करून त्यामधून हिंदू धर्मातील दोष दाखवून ख्रिस्तीधर्माची स्तुती केली आहे.

संदर्भग्रंथ

१. ल.रा. नसिराबादकर, ‘प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास’, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, आ.अकरावी, ऑगस्ट २०१६.
२. रा. श्री. जोग, ‘मराठी वाङ्मयाचा इतिहास’ खंड चौथा, प्रकाशन - महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे आ. दुसरी, १९७३

‘आमची श्रीवाणी’चे वर्गणीदाक ठाणे

आणि

आपला दर्जेदाक श्रीधनिबंध

मंकस्थैच्या पत्त्याकर पाठवा.

वर्गणीदाकाक्ष लैख प्रकिळ्हीकाठी

प्राधान्य दिलै जाईल.

-कंपादक

लौकक्षाहित्य : सामाजिक व सांस्कृतिक अभिक्षय

- वसुमती पाटील

समाज निरंतर चालणारी प्रक्रिया आहे. साहित्य हे समाजाचे आणि संस्कृतीचे रूप अभिव्यक्त करीत असते. संस्कृती मानवी समूहाला ज्ञान, श्रद्धा, रुढी-परंपरा, कौशल्ये आदींच्या नियमनातून जीवनमूळ्ये प्रदान करीत असते. त्यानुसार समाजातील अनेक पिढ्या त्यांचा लेखकांशी असलेला सहसंबंध, आदान-प्रदान यामुळे त्यांची जीवन जगण्याची एक विशिष्ट शैली निश्चित असते. समाजात राहणाऱ्या सर्व व्यक्तींना समूहजीवनासाठी परंपरा महत्त्वपूर्ण असतात. लोकसमूहाचा, पारंपरिक लोकजीवनाचा शब्दबद्ध आविष्कार म्हणजे लोकसाहित्य होय. समूहाच्या क्रिया-प्रतिक्रिया समूह प्रवृत्तिमूलक असतात. स्वतःचे अस्तित्व आणि परंपरा जोपासणारा लोकसमूह हा अभिव्यक्त होत असतांना त्यात सहजपणा असतो. भाव विचारांची ही सहज अभिव्यक्ती एका पिढीकडून पुढील पिढीकडे सहज चालत येते. त्यामागे अनुभव आणि शहाणपण परंपरेने आलेले असते. समूहाकडून अनुभवमूलक शहाणपण जतन करण्याच्या प्रवृत्तीतूनच सामूहिक संकेत, रुढी, परंपरा, विधि-निषेध इ. गोष्टी पुढे आल्या. अर्थात लोकसमूहाने घेतलेल्या अनुभवांचे हे लौकिक ज्ञान असते. परंतु या सर्व गोष्टींमध्ये होणारे परिवर्तन संथ गतीने होत असते. पर्यायाने ते लोकांमध्ये रूजतात व त्यांना झुगारून देणे समाजाला कठीण असते. अशा प्रकारे लोकसाहित्य हे समाजाशी एकरूप असते. तर संस्कृती ही समाजजीवनाचे संघटन करीत असते.

लोकमानस अभिव्यक्त करणाऱ्या लोकसाहित्यामध्ये लोककथा, लोकगीते, लोकनाट्य, उखाणे, म्हणी, सण-उत्सव, लोक-श्रद्धा, लोकविश्वास, लोकभ्रम, रुढी-प्रथा, लोककला अगदी पारंपरिक व्यवसाय

इ. चा समावेश झालेला असतो. त्या अनुषंगाने लोकसाहित्यामध्ये सांस्कृतिक जीवनाची अखंड परंपरा दिसून येते. तसेच त्यामध्ये मनोरंजनासोबत उद्बोधन करण्याचा हेतू देखील समाविष्ट आहे. भारताच्या वेगवेगळ्या राज्यांमध्ये तेथील प्रदेश विशिष्ट संस्कृतीचे व लोकाचारांचे दर्शन घडविणारे लोकसाहित्याचे विविध अंग दिसून येतात मग ते लोककथा, लोकनाट्य, विधि-परंपरा, सण-उत्सव इ. कोणत्याही माध्यमातून होय.

लोकसाहित्याची व्याप्ती सर्वस्पर्शी आणि विस्तृत आहे. प्रत्येक देश, राज्य यांना वैविध्यपूर्ण संस्कृती असते. आज वाढत्या दलणवळण व प्रसारमाध्यमांमुळे मात्र त्यांच्या सामाजिक व सांस्कृतिक सीमा अस्पष्ट झाल्या आहेत. माहिती तंत्रज्ञानाच्या आजच्या या युगात लोकांची मनोरंजनाची, रसानुभूतीची माध्यमे ही बदलली आहेत. आज आपल्या श्रद्धा, अभिवृत्ती, परंपरा डळमळीत होतांना दिसतात. लोकसाहित्य, लोककला किंबहुना आपला सांस्कृतिक वारसा याविषयी आजची पिढी उदासीन आहे. बदलत्या जीवनाचे तपशील लोकसाहित्यात उमटतात. आविष्काराचे स्वरूप बदलतात. तेव्हा लोकसाहित्य हे सामाजिक व सांस्कृतिक एकता साधण्यासाठी उपयुक्त असून या संदर्भात पाहिल्यास एक बाब निश्चित जाणवते की अलीकडे जेव्हा जगातल्या देशांवर कोणत्या संस्कृतीचे स्वामित्व राहणार या प्रश्नावर विचारमंथन होऊ लागले आहे. त्यादृष्टीने आपला सांस्कृतिक वारसा जपणे आवश्यक आहे हे नाकारता येणार नाही. कारण कोणत्याही राष्ट्राची ओळख ही त्याच्या समृद्ध आणि गौरवशाली संस्कृतीने होत असते.

‘अभिसरण’ या शब्दाचा सरळ, सोपा अर्थ ‘वाहणे’, ‘पुढे सरकणे’ असा होय. लोकसाहित्याचे

સામાજિક આણિ સાંસ્કૃતિક અભિસરણ યા અનુષંગાને પાહિલ્યાસ લોકસાહિત્યાત માનવી મનાચા અનુભવ વેગવેગળ્યા ભાવ-ભાવનાંસહ, સામાજિક પાતળીવર પ્રકટ કરતાંના લોકસંકેત, રૂઢી-પ્રથા, વિધી-સંસ્કાર, ઇ. માધ્યમાંચા વાપર કેલેલા દિસતો. ત્યાદૃષ્ટીને સંસ્કૃતીચે હે સંચિત પ્રવાહીપણે પરંપરેને સમાજજીવનાત સંક્રમિત હોત અસતે. લોકસાહિત્ય નવનવીન બદલ સ્વીકારતે. જુને કાહી ટિકવૂન નવે સ્વીકારપ્યાચી પ્રક્રિયા સતત ત્યાત દિસૂન યેતે. જાગતિકીકરણાચ્યા યુગાત દેખીલ લોકસાહિત્યાચે સજીવ વિશેષ રૂપાત અસ્તિત્વ ટિકૂન આહे. લોકસાહિત્યાતીલ જિવંતપણા ટિકવૂન ઠેવણ્યાચે કાર્ય હે સમૂહ માણસાક્ફૂન સહજપણે ઘડત જાતે. કારણ જીવનચક્રાતીલ વ્યવહાર, નિર્સર્ગ યાતીલ આનંદ મિળવૂન સ્વતઃસોબત સમૂહાચ્યા મનોરંજનાસાઠી, સમાધાનાસાઠી સમૂહમન આવિષ્કૃત હોત અસતે. યેથેચ અભિસરણાચી પ્રક્રિયા સુરૂ હોતે. ત્યાતૂન લોકજીવનાચી કોણતી ના કોણતી ગરજ ભાગવિલી જાતે. જસે કી સામાજિક સંસ્થાના બલ દેણે, કાહી સમાજ વિઘાતક બાર્બિંચા નિષેધ નૈતિક મૂલ્યાંચી પાઠરાખણ ઇ. પરંપરેને વાહક મ્હણુન લોકસાહિત્ય કરીત અસતે. નિરનિરાળ્યા લોકસાહિત્ય પ્રકારાંકફૂન ભિન્ન ભિન્ન કાર્યે પાર પાડલી જાતાત.

કોણત્યાહી રાજ્યાતીલ લોકસાહિત્ય અસો, કલા પ્રકાર અસો માત્ર ત્યાતૂન વ્યક્ત હોણારા આશય હા માત્ર માણસ માણસાંમધ્યે ભાવનાત્મક એકરૂપતા, પ્રબોધન કરણારા અસતો હે નાકારાત યેણાર નાહી. ગોંધળ, ભારૂડ, તમાશા યા મહારાષ્ટ્રાતીલ લોકકલા પ્રકારાંચી જાદૂ આજહી મરાઠી માણસાચ્યા મનાવર આહે. પરંતુ ત્યા કલા પ્રકારાંમધ્યે આધુનિકતેને, પ્રસારમાધ્યમાંચ્યા ગ્રભાવામુલે અભિરૂચી વ સાદરીકરણાત બદલ ઝાલા. અર્થાત લોકમનોરંજન સોબત લોકપરિવર્તન આણિ લોકજાગૃતીચા મૂર માત્ર ટિકૂન આહે હી વાસ્તવિકતા દિસતે.

લોકનાટ્યાચ્યા અંગાને પાહિલ્યાસ કર્નાટકાતીલ

યક્ષગાન, ઉત્તર પ્રદેશાતીલ નૌટંકી કિંવા ગુજરાતમધીલ ‘ભવાઈ’ કોણતાહી પ્રકાર અસો ત્યાતૂન ધર્મ-શ્રદ્ધા-વિધી યાંચે પ્રકટીકરણ હોત અસતે. જસે કી ગુજરાત મધીલ ‘ભવાઈ’ પરંપરાગત લોકનાટ્ય આહે. ભવાઈ શબ્દાતીલ ‘ભવ’ મ્હણજે વિશ્વ, જગત આણિ ‘આઈ’ મ્હણજે માતા. જગતચી જનની-જગદંબા. દેવી જગદંબેલા કેંદ્રસ્થાની માનૂન નાટક સાદર કરણ્યાત યેતે. ભવાઈચી સુરૂવાત અસાઈત યાંની કેલી. ત્યાવિષયી અનેક દંતકથા પ્રચલિત આહેત. પ્રસ્તુત વિવેચનાત સામાજિક વ સાંસ્કૃતિક અભિસરણાચ્યા અનુષંગાને પાહિલ્યાસ ભવાઈ ભાવપ્રધાન નાટક અસૂન અસાઈત યાંની સામાજિક કુપ્રથાવર પ્રહાર કેલા આહે. પૂર્વી સિનેમા, ટી.વ્હી. સારખે સાધન નન્હતે તેલ્છા વિભિન્ન વેશ-સ્વાંગ દ્વારા લોકાંના શિક્ષણ, જ્ઞાન આણિ મનોરંજન કેલે જાત હોતે. અસાઈત યાંની સમાજાતીલ સર્વચ સ્તરાતીલ લોકાંચ્યા જીવનાતીલ અત્યંત સૂક્ષ્મ અશા ગોર્ટીચી માંડળી ત્યા ત્યા સોંગાત કેલી આહે. માનવી સ્વભાવાચા ત્યાંની સખોલ અભ્યાસ કેલા અસાવા. ત્યા દૃષ્ટીને ત્યાંચી અભિવ્યક્તિ જણૂ કાહી માનસશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિકોનાતૂન ઝાલી આહે અસે મ્હણણે સંયુક્તિક ઠરેલ. પરંતુ ‘ભવાઈ’ યા લોકકલા પ્રકારાસ આજ અવકળા આલી આહે તરી ગુજરાતમધ્યે કાહી નાટ્યસંસ્થા, સામાજિક સંસ્થા, મહાવિદ્યાલયે યાંની અશા પરંપરાગત માધ્યમાંચા અભ્યાસક્રમ સુરૂ કેલા આહે. ત્યામધ્યે ‘ભવાઈ’ ચે પણ પ્રશિક્ષણ દિલે જાતે. સદ્ગુરૂસ્થિતીલ સામાજિક પ્રશ્નાંવર, સમસ્યાંવર આધારિત ભવાઈચે પ્રયોગ કેલે જાતાત. ઉદા. શ્રી શિક્ષણ, પાણી પ્રશ્ન, પર્યાવરણ ઇ. અર્થાત સામાજિક ભાન હે લોકનાટ્યાતૂન પ્રકટ હોતાંના દિસતે.

લોકગીતાચા વિચાર કેલ્યાસ લોકસાહિત્યાચા આત્મા મ્હણજે લોકગીત અસે મ્હણણે અતિશયોત્ક્રીચે ઠરણાર નાહી. કારણ લોકગીત વિપુલ પ્રમાણાત આહેત. માનવી જીવનાત ઘડણાચ્યા ઘટનાંના જેલ્લા ભાવાભિવ્યક્તિચા સ્પર્શ હોતો તેલ્છા લોકગીત સ્ફુરત અસતે. લોકોમીસભર લોકગીત હે સમાજદર્શન

घडविणारे असून त्यांच्याकडून संस्कृतीचे संरक्षण आणि संवर्धन सहज, परंपरेने होत आले आहे. लोकगीतांद्वारा वर्षभरातून येणाऱ्या सण-उत्सव, जन्म-लग्न-मृत्यु इ. प्रसंगांमध्ये सातत्य आणि त्यांच्याशी समाजातील सर्व अंगांना जोडण्याचे किंबहुना आत्मीय नाते जोडण्याचे कार्य होत असते. सण-उत्सवांच्या संदर्भातील लोकगीतांचा विचार केल्यास महाराष्ट्रातील ‘कानबाई’ उत्सव असो किंवा गुजरातमधील ‘शंदल माता’ उत्सव असो त्या दोघांमधील साम्य-धार्मिक व्यवहार, श्रधा यातुन लोकसंस्कृतीचे दर्शन घडते. कारण कोणत्याही सामाजिक संस्कृतीचे दर्शन हे धार्मिक-श्रधा यांच्या अस्पिरेच्या संरक्षणामुळे घडत असते. धार्मिक विधीमुळे मानवी जीवनात समाधान-शांती लाभत असते. कानबाई आणि संदल उत्सवातील लोकगीतांमधून सूर्य आणि शक्तीच्या उपासनेचे वर्णन केलेले आहे. पूजा विर्धीमधील प्रतीकांचा उल्लेख हे निसर्ग आणि शक्ती याचे महत्त्व पटवून देणारे आहेत. पंचमहाभूतांचे मानवी जीवनातील स्थान, त्यांच्या विषयी आदर-श्रधा यातुन संस्कृतीची ओळख लोकगीतांमधून होतांना दिसते. कानबाई आणि शंदल या दोन्ही धार्मिक विधी सर्जन विधी असून अदृश्य शक्तीची उपासना यामधून एकत्वामधून अनेकत्व आणि अनेकत्वामधून एकाच कडे पाहण्याची विशाल दृष्टी लाभते. आजच्या यांत्रिकीकरणाच्या युगात होणारा निसर्गाचा न्हास त्यामुळे येणाऱ्या आपत्ती, संकटे यापासून संरक्षण व्हावे व त्या अनुषंगाने संस्कृतीतील चिरंतन व जीवनाला उन्नत करणाऱ्या गोष्टीचे जतन केले जाते.

सीमावर्ती प्रदेशातील लोकसाहित्यामध्ये बहुतांशी साम्य दिसून येते. त्या त्या प्रदेशातील लोकसाहित्यातील मूल्यांचे आदान-प्रदान होत असते. प्रस्तुत लेखात

गुजरात-महाराष्ट्र राज्यातील लोकसाहित्याची उदाहरणे त्या उद्देशातूनच नमूद केली आहेत. भाषा बदल असली तरी मात्र त्यामध्ये आध्यात्मिक तत्वज्ञान व जीवनमूल्य यांची परंपरा दिसून येते. मूल्य न्हासाचा काळ असला तरी मात्र लोकसाहित्यातील सामाजिक भान, संस्कृतीची अस्मिता मानवी जीवनाला उन्नत करण्यासाठी महत्वपूर्ण आहेत. जीवनविषयक जाणिवांमध्ये बदल झाला असला तरी मात्र सामाजिक भान व संस्कृतीची ओळख करून देणाऱ्या लोकसाहित्याची व्यासी लक्षात घेऊन त्याचे जतन, संवर्धन व संशोधनाची दिशा नव्या काळाशी नाते जोडणारी असावी. लोकसंस्कृतीच्या अमूल्य संपत्तीने भरलेला हा गाभारा जपण्यासाठी अर्थात जतन करण्यासाठी लोक सहयोग, लोक जागृती व संस्कृतीवरील आस्था गरजेची आहे.

संदर्भ ग्रंथ

- १) भागवत दुर्गा - ‘धर्म आणि लोकसाहित्य’, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई
- २) मांडे प्रभाकर - ‘लोकसाहित्याचे स्वरूप’, परिमल प्रकाशन, औरंगाबाद
- ३) वाकोडे मधुकर - ‘लोकप्रतिभा आणि लोकतत्वे’, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई
- ४) करनकाळ पुष्पलता - ‘खानदेशातील लोकदेवता कानबाई’, गोदावरी प्रकाशन, औरंगाबाद
- ५) जानी बळवंत - ‘गुजराती लोकसाहित्य विमर्श’, पार्श्व पब्लिकेशन, मुंबई
- ६) शिंदे विश्वनाथ - ‘लोकसाहित्य मीमांसा’, स्नेहवर्धन पब्लिशिंग, पुणे
- ७) मांडे प्रभाकर - ‘लोकसाहित्याचे अंतःप्रवाह’, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे

संत इकनाथांची भाकौडे आणि सांस्कृतिक जडणघडण

- भाग्यश्री पाटील

महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक इतिहासात जडणघडणीत वारकरी संप्रदायाचे कार्य अत्यंत मोलाचे आहे. नाथसंप्रदाय, दत संप्रदाय, वारकरी संप्रदायामुळे महाराष्ट्राला संतांची भूमी मानली जाते. मराठीच्या जन्मापासून वारकरी संप्रदायाचे महत्व अनन्यसाधारण ठरले आहे. मराठी साहित्यावर या संप्रदायाचा ठसा ठाशीव स्वरूपाचा आहे. मराठी भाषेला, साहित्याला दिशा देण्याचे कार्य वारकरी संप्रदायाने केलेले दिसते.

सततच्या मुस्लिम राज्यकर्त्यांच्या आक्रमणामुळे आणि रामदेवराय यांच्या विलासीवृत्तीमुळे यादवांचे राज्य संपुष्ट आले. हेमाद्री पंडितांच्या ‘चतुर्वर्गचिंतामणी’ ग्रंथातून सामान्य जनतेवर वर्चस्व गाजविण्याच्या हेतूने हजारो व्रत, वैकल्य, यज्ञयाग त्यातील हिंसा सामान्यावर लादली गेली होती. धार्मिक, सामाजिक, विषमता वाढलेली होती. बहुजनसमाजाला धर्माचे ज्ञानच नव्हते. कर्मकांड, कर्मठपणाच्या अवडंबरात समाज गुरफटलेला होता. सर्वधर्मग्रंथ तत्त्वज्ञान हे संस्कृत भाषेत असल्याने बहुजन समाज गोंधळ सदृश्य स्थितीत होता. बहुजन समाजाला एकछत्राखाली आणण्यासाठी संतांनी स्वकर्मात राहणारा भक्तीमार्ग निवडला. आपले कर्म करत राहूनही परमेश्वराचे नामस्मरण करता येते ही शिकवण मौखिक संस्कृतीच्या माध्यमातून दिली. त्यासाठी अभंग, ओव्या, गौळणी, कीर्तन, भारुडे या माध्यमांचा वापर संतांनी केला. यातून वारकरी संप्रदायाचे, संतांचे आध्यात्मिक आणि वाड्मयीन कर्तृत्व किती मोठे आहे याची जाणीव होते. याबरोबर संतांना सामाजिक बदलाही अभिप्रेत होता.

मध्ययुगीन महाराष्ट्राच्या सामाजिक अस्मितेचे व सांस्कृतिक एकतेचे खरे शिल्पकार संत होते. ज्ञानेश्वरांनी वारकरी पंथाची स्थापना करून महाराष्ट्रात धार्मिक आणि सामाजिक प्रबोधनाची मुहूर्तमेढ रोवली.

नामदेवांनी अटकेपार पंजाबर्यंत वारकरी संप्रदाय पोहचवला. त्यानंतर परधर्मीय राजवटीतील अशांततेच्या आणि अस्थिरतेच्या वातावरणामुळे या कार्यात खंड पडला. पुढे मात्र एकनाथांनी अतिशय निर्धाराने, दूरदर्शीपणाने भागवत धर्माच्या चळवळीला चालना दिली. बहुजनसमाजासाठी मराठीत ग्रंथलेखन केले. सामान्य लोकांपर्यंत पोहचण्यासाठी साहित्यात विविधताही निर्माण केली. अलौकिक बाबी सांगण्यासाठी लौकिक छंदाचा वापर केला. एकनाथ महाराजांची भारुडे प्रसिद्ध आहेतच.

‘ज्ञानेश्वर आणि नामदेव यांच्यापेक्षा नाथांच्या काळातील परिस्थिती अधिकच बिकट झाली. महाराष्ट्राची समृद्धी, वैभव आता लोप पावले होते. दुःख, दारिद्र्य आणि अज्ञान नाथकालीन समाजात बरेच वाढले...’ मुस्लिम आक्रमणामुळे राज्यकर्त्यांचे आचारविचार आत्मसात केले जाऊ लागले. संस्कृतीची सरमिसळ झाली. मराठी भाषेत अनेक फार्सी शब्द शिरले. या परकीय आक्रमणांबोरच स्वकीय नैतिक अधःपतनातून समाजव्यवस्थेत विषमता निर्मार्ज झाली होती. त्यास अज्ञान हेही एक कारण होतेच. त्यातून क्षुद्र देवदेवतांचे पूजन नवसायास यांचे प्रस्थ वाढत चालले होते. इस्लामी आक्रमणामुळे केवळ राजकीय स्वातंत्र्यावरच नाही तर महाराष्ट्राचा धर्म, भाषा, संस्कृतीवर परिणाम होत होता. मराठी भाषेचे मन्हाटपण फारसीने गढूळ झाले होते. परंतु एकनाथांनी या आक्रमणास विरोध न करता आपल्या सहज, सुंदर लोकभाषेतून लोकांपर्यंत ज्ञान पोहचवले. मराठी भाषा समृद्ध करण्यासाठी प्रयत्न केले. भाषा शुद्धिविषयक धोरणाचा अवलंब केला.

मराठी ही प्राकृत भाषा म्हणून वेदांत आणि भक्ती निरुपणासाठी तिचा उपयोग करण्याला संस्कृत

संत एकनाथांची भारुडे आणि सांस्कृतिक जडणघडण

पंडितांचा विरोध होता. अशा वेळी संस्कृत वाणी देवे केली। तर प्राकृत काय चोरापासोनि जालि । असा खडा सवाल संस्कृत भाषा पंडितांना विचारला. भागवताचे मराठीत रुपांतर केले. ज्ञानेश्वरीच्या प्रती जमवून पाठांची चिकित्सा करून ज्ञानेश्वरी लोकांपुढे सादर केली. या दृष्टीने एकनाथ महाराजांनी संपादकाची भूमिका वठवली. ज्ञानेश्वरीचे संशोधन केले, या दृष्टीने ते मराठी वाड्मयाचे पहिले संशोधक ठरतात.

ग्रंथापूर्वीच अतिशुद्ध । परी पाठांतरे शुद्धाशुद्ध ते शोधुनि एवंविध । प्रतिशुद्ध सिध्द ज्ञानेश्वरी ।

या बरोबर ग्रंथलेखनाचे महत्त्वपूर्ण कार्य केले. पुराणातून प्रवचनातून तत्त्वज्ञान निरुपणाचे कार्य केले. पंथाचे तत्त्वज्ञान कथेच्या माध्यमातून लोकांपर्यंत पोहचवले. हस्तामलक, टीका, शुक्राष्टक, आत्मबोध, चिरंजीवपद, आनंदलहरी, मुद्राविलास, लघुगीता अशी काही लहान मोठी प्रकरणेही लिहिली. भागवतातील चार श्लोकांवर एकनाथांनी गुरुंच्या आज्ञेवरून १०३६ ओव्यांची टीका चतुःश्लोकी भागवत लिहिली. एकनाथांची ही पहिली रचना. एकनाथी भागवत हा त्यांचा महत्त्वाचा ग्रंथ मानला जातो. तत्कालीन समाजाला बोध करण्यासाठी नाथांनी भागवताची निवड केली. सर्व स्तरावरील लोकांना ती आपली वाटायला हवी म्हणून कथेच्याद्वारे भागवतातील विचार या ग्रंथात मांडलेले दिसतात. याविषयी त्यांनी म्हटले आहे.

ज्ञानी निवती परमार्थ बोधें। पंडित निवती पदबंधे लोक निवती कथाविनोदें। ग्रंथसंबंधे जग निवे ।

रामकथेचा अन्वयार्थ लावणारे ‘भावार्थ रामायण’, ‘विवाह कथा’, ‘भक्तिअध्यात्मबोध’, ‘कृष्णभक्ती आणि समाजचित्रण’ यांचा मेळ साधणारे रुख्मणीस्वयंवर हे आख्यान काव्य एकनाथांनी लिहिले. भक्तीमार्गाचे मर्म ठसविण्यासाठी रचलेले अभंग, गौळणी, पदपदांतरेही नाथांनी लिहीली. परंतु नाथांची खरी ओळख त्यांच्या भारुडातूनच होते. लोकशिक्षकाची भूमिका त्यांच्या

भारुडातून स्पष्ट होते.

संत एकनाथांच्या भारुडातून त्यावेळची समाजस्थिती, आचार-विचार, चालिरीती, सणउत्सव, देव-देवता, समाजातील कष्टकरी सेवक वर्ग, दैनंदिन व्यवहार, सामान्य लोकांचे जीवन, संसार याबरोबरच निसर्गाचेही चित्रण येते. तत्कालीन ग्रामजीवन, कृषीजीवन त्यावर उपजीविका करणारे समाजघटक भारुडातून व्यक्त होतात. विनोदाचा आधार घेत एकनाथांनी सामान्य लोकांना भारुडातून अध्यात्माचे ज्ञान दिले. अस्मानी-सुलतानी संकटांनी गावे उद्धवस्त होत होती. स्वतःच्या स्वार्थासाठी सत्तेचा उपयोग करणारा शासकवर्ग उदयाला येत होता. ग्राम जीवनात उद्योगशीलता कमी होत जाऊन आळशीपणा, सुस्तता वाढीस लागली होती. व्यक्तीगत स्वार्थाला महत्त्व येत चालले होते. दैवावर विसंबून राहण्याची वृत्ती वाढत होती. अशा स्थिती-गतीचा, चैतन्यहीन समाजव्यवस्थेचे चित्रण, मानवी वृत्ती-प्रवृत्ती नाथांनी भारुडातून मांडल्या आहेत.

१६ व्या शतकातील धार्मिक अस्थिरता, राजकीय दास्य आणि सामाजिक स्थितीगती, चैतन्यहीनतेने ग्रासलेल्या समाजाला एकत्रित आणून भारुडांच्या माध्यमातून आध्यात्मिक उन्नती साधण्याचे कार्य केले. त्यामुळेच त्यांच्या भारुडांना सामाजिक, आध्यात्मिक आणि वाड्मयीनमूल्य प्राप्त झाले आहे. एकनाथांमुळेच मराठी साहित्यात भारुडांना वैशिष्ट्यपूर्ण स्थान आहे. नाथांच्या भारुडांचे वैशिष्ट्य म्हणजे भारुडातून दोन अर्थ व्यक्त होतात. एक म्हणजे भारुडाचा लौकिक अर्थ आणि दुसरा अलौकिक अर्थ. यामुळेच रा. चि. ढेरे एकनाथांच्या भारुडांना ‘पारमार्थिकृत लोकसाहित्य’ म्हणतात.

एकनाथ महाराजांनी समाजातील विविध विषयांवर जवळ जवळ चारशे भारुडे लिहिलेली आहेत. त्या भारुडांचे वर्गीकरणही व्यक्तीनुसार, विषयानुसार करता येईल.

विषयानुसार भारुडांचे वर्गीकरण

देवदेवतांवरील भारुडे	संसार विषयक	व्यवहार जीवन विषयक	निसर्ग विषयक	अन्य विषयांवर आधारीत
----------------------	-------------	--------------------	--------------	----------------------

“अध्यात्म आणि काव्य, काव्य आणि नाट्य, उद्बोधन आणि रंजन, लौकिक आणि पारलौकिक, प्रपंच आणि परमार्थ, लोकवाह्यमय, लोककला अशा कितीतरी गोष्टी नाथांच्या भारुडात आल्या आहेत.“

एकनाथांच्या भारुडांचे स्वरूप रूपकात्मक आहे. नाथांच्या भारुडात रूपक हा भारुडांचा आत्मा दिसतो. रूपकांच्या आधाराने सामान्य लोकांसाठी अध्यात्माची गुंफण केली. लोकांच्या सामान्य अनुभवातून

अध्यात्मविचार आणि परमात्म्याचे स्वरूप पोहचविले. लोकांचा उद्धार, समाजप्रबोधन, चैतन्यशील समाज निर्मिती करणे हे प्रयोजन त्यांच्या भारुडांचे होते. अचेतनावर चेतनाचा आरोप करून, अव्यक्तावर व्यक्ताचा आरोप करून नाथांनी रूपकसृष्टीत नावीण्य आणले. हे नावीण्य ज्या व्यक्तीवर, वस्तू, घटना यांच्या संदर्भातील घटकांचा आरोप करून आणलेले आहेत.

समाजातील व्यक्ती, वस्तु, घटनानुसार वर्गीकरण

देवतांचे उपासक	देवदेवता	व्यावसायिक	ख्रीवर्ग विषयक	सेवक कष्टकरी	दलित वर्ग	
वासुदेव जोशी	भिक्षेकरी	महालक्ष्मी	मुलगी	लोककलावंत	वर्ग	
संन्याशी	आंधळा	यलमा	ज्योतिषी	सासु	खेळ	
बाळसंतोष	पांगळा	अंबा	भटजी	सासरा	डोंगरी	महार-मांग
गोंधळी	लुळा	मेसाई	जागल्या	दादला	कोल्हाटी	चोपदार
वाह्या	बहिरा	खंडोबा			हुतूर्	जोहार
	भवानी				भालदार	टिपरी
					माळी	महारीण
					भोवरा	लंडगा
					दिवटा	कुत्रा
					पिंगा	टिटवी
						पोपट

समाजाभिमुख भारुडांची रचना हे एकनाथ महाराजांच्या भारुडांचे वैशिष्ट्य होते, वरील विषयांबरोबरच समाजजीवनातील दैनंदिन अनुभव, प्रसंग उदा. नवस करणे, हळद लावणे, फुलोरा चढवणे, दळण कांडण, बाजार वगैरे तसेच नित्य उपयोगांच्या वस्तू, मनोरंजनाची साधने याबरोबरच पत्रव्यवहाराचाही उपयोग कलात्मकतेने एकनाथांनी आपल्या भारुडातून केला आहे.

महालक्ष्मी : बया दार उघड, महालक्ष्मी : बया दार लाव, फुलावरा, अंबा, जोगवा, रोडगा यांचा समावेश देवदेवतांवरील भारुडात करता येतो. अंधश्रद्धा कर्मकांडाच्या अधीन झालेल्या समाजाला कर्मयोगी सहज-सुलभ भक्तीमार्ग त्यांनी दाखवला. यज्ञायाग यांच्या मागे न लागता परमेश्वराचे खरे स्वरूप स्पष्ट करणारी ही भारुडे अद्वैताचा पुरस्कार करणारी आहेत. ‘फुलवरा’मध्ये नाथ म्हणतात -

खंडोबासी नवस करुनी मुरळी होऊनी बैसले वो।
आपुले जे कां सखे सज्जन ते विवुचुनी भरी भरले वो।

वारी मागता पोट भरेना बहु श्रम पावले वो।

श्वानाचीये परी वृथा गुरगरी। जाय चाचरी।

परि तो हरि नाही देखिला ॥३॥

‘अंबा’ या भारुडातही विविध रूपकांची योजना चपखलपणे करून मनोरंजनातून लोकांना परमार्थ शिकवला. वरवर पाहता हे भारुड एखाद्या सासुरवासाने ग्रासलेली सासुरवाशीन भवानी आईला विनंती करते की माझी इच्छा पूर्ण कर, मी तुला रोडगा वाहिन. तुझा नवस पूर्ण करेल, त्या यातना दुःख, रूपकांच्या माध्यमातून सांगते, सासुरवाशीर्नीना दिलासा देणारी त्यांची व्यथा, दुःखावर फुंकर घालणारे भारुड वाटते. परंतु अंतरंगातील आध्यात्मिक रूपक समजावून घेतल्यावर मात्र नाथांनी परमार्थ किती सहजपणे लोकांच्या गळी उतरवला हे स्पष्ट होते. यात प्रपंच म्हणजे सासर, सासरा हा अहंकार तर सासू ही कल्पना, जाऊ म्हणजे इच्छा, काम म्हणजे दादला, नंणदेवे पोर म्हणजे द्वेष, दुःख हे विकास देहातून जावेत आणि मोक्षप्राप्तीकडे जीवन वळावे ही भावना विनोदाच्या साहाय्याने नाथांनी व्यक्त केली आहे, म्हणून ते म्हणतात -

सत्वर पाव गे मला ।

भवानी आई रोडगा वाहिन तुला ॥१॥

सासरा माझा गावी गेला।

तिकडेच खपवी त्याला ॥२॥

एका जनार्दनी सगळेच जाऊ दे।

एकटीच राहु दे मला ॥३॥

‘संसार’ या भारुडातूनही संसाराच्या आसक्तीने दुःख होते कारण ती बंधनकारक आहे.

परंतु संसार हा दुःखदायक नाही तर त्यातील आसक्ती दुःखी करणारी आहे.

सांगते तुम्हा वेगळे निघा ।

वेगळे निघून संसार बघा ॥

यातूनही परमार्थ कसा साधायचा हे सासु-सासरा,

दादला, मावशी, चौघं नणंदा, या रूपकातून, सामान्य लोकांच्या दैनंदिन अनुभवातून स्पष्ट केले आहे.

‘आंधळा’, ‘बहिरा’, ‘मुका’, ‘नकटी’ यातून शरीराच्या अपंगत्वाचे रूपक योजून मानवी जीवनातील दांभिकपणा, जीवनाचा खरा आनंद कशात आहे हे विसरलेला आणि त्यातून अज्ञानाच्या पडद्याने आलेले अंधत्व; ज्ञानाने हे अंधत्व दूर होऊ शकते. संसाराच्या मायेत गुरफटलेला सामान्य माणूस कर्म-अकर्मने दुःखी, कष्टी होत राहतो. त्याच्या या विषयासक्तीचे, दुःखाचे रूपक ‘पांगळा’ तून व्यक्त होते. मानवी जीवनातील दांभिकपणा, सौंग घेणाऱ्या वृत्तीवर आणि अशा लोकांपासून सावध राहण्याचा इशारा एकनाथ ‘नकटी’ भारुडातून देतात.

नकटीचा संग करी तोचि साजे।

दांभिक भजनाते देवोचि लाजे ॥

तत्कालीन समाजस्थितीचे दर्शन घडवितांना गावगाड्यात वावरणारी, भिक्षा मागून आपले पोट भरणारी मंडळी-बाळसंतोष, कोल्हाटी, डोंबारी, गारुडी, चोपदार, जोगी, जोशी, फकिर, नंदीबैलवाले, चित्रकथी, दरवेशी, वासुदेव आहेत. ज्यांना ग्रामजीवनात निश्चित स्थान आहे. समाजातील सर्व स्तरातील ख्री-पुरुष त्यांच्या भारुडांचा विषय आहेत. कोणत्याही जाती धर्मपंथाचा किंवा कोणताही उद्योग-व्यवसाय करणारा असो. त्याला भक्तीमार्गात स्थान लाभू शकते. एकतेचे मूल्य वृद्धींगत करणारी एकनाथांची भारुडे आहेत. लोकसंस्कृतीची उपासना करणाऱ्यांच्या भूमिका भारुडातून व्यक्त केल्या आहेत.

हळदुली, लग्न, टिळा, पाळणा, सासुरवास अशा अनेक विषयातून प्रपंच, संसार यातील सुखदुःखाचे चित्रण येते. बाजार, व्यापार, अर्जदस्त, ताकीदपत्र, अभ्यपत्र यासारख्या भारुडातून लोक व्यवहाराचे विषय हाताळले आहेत. मानवसृष्टी इतकीच महत्वाची पशुपक्ष्यांची सृष्टी नाथांनी वर्णन केली आहे. गाय, बैल, एडका आणि पाखरे, पोषट, टिटवी, कुत्रा हे देखील

रुपकात्मक पद्धतीने भारुडांचे विषय झाले आहे. समस्त मानवी जीवन आणि मानवी जीवनाशी संबंधित घटक भारुडांनी व्यापले आहे. शिमगा, होळी सारखे सण फुगडी, हुतूतू, पिंगा, टिपरी, भोवरा या खेळातूनही संस्कृतीचे चित्रण झाले आहे. तत्कालीन समाजातील सण, खेळ, उत्सव कसे साजरे केले जात होते हेही स्पष्ट होते.

मानवी जगण्याचे खरे मर्म एकनाथांच्या भारुडातून व्यक्त होते. नाथांनी पत्रात्मक अर्जदस्त, जाबचिठ्ठी, अभयपत्रे, आशीर्वादपत्रे लिहिली आहेत. मानवी आयुष्य कसे दुर्लभ आहे. देह-शरीर प्राप्त होणे यासारखे भाग्य नाही. म्हणून मानवी जीवनाचे सार्थक मानवाकडून व्हायला हवे हे श्रेष्ठ जीवनमूल्ये मानवाने जपले पाहिजे हा इशाराच त्यांनी त्यांच्या भारुडातून दिला आहे. एकनाथ महाराजांचे समाज निरीक्षण किती सूक्ष्म होते याचाही प्रत्यय त्यांची भारुडे वाचतांना येतो. सर्वसामान्यांमध्ये वावरतांना त्याच्या शोधक दृष्टीने समाजातील उच्चनीचता, श्रेष्ठ कनिष्ठताही टिपली आहेत. हा भेदाभेद, श्रेष्ठता-कनिष्ठता ही जातीधर्मावर अवलंबून नसून ज्ञानाधिकारावर अवलंबून असायला हवी हा संदेशाही भारुडातून एकनाथ महाराज देतात. जगण्याच्या डोळसवृत्तीचा बोध देतात, जोहार भारुडातून हे पाहता येते-

ब्राह्मण - कारे महारा बदमस्ता !

महार - का हो ब्राह्मण बाबा, भलतेच बोलता ?

ब्राह्मण - तुझ्या बापाचे भय आहे काय ?

महार - अहो, असे बोलू नका, तुमचे-आमचे मायबाप एकच !

ब्राह्मण - असे बोलू नकोस !

महार - आपण सर्वच निर्गुणापासून झालो आहोत!

ब्राह्मण - निर्गुण तुला रे काय माहीत ?

महार - आत्मस्वरूपी शोधून पहा, म्हणजे तुम्हालाही समजेल !

सदाचार, सत्यनिष्ठा, एकता, समानता, सद्भाव, विवेकाची संस्कृती पुढे नेण्याचे कार्य एकनाथांच्या भारुडांनी केले. ही शिकवण देणारे नाथांची भारुडे मानवी जीवनाचे साक्षात्कारी रूप आहे. केवळ समाजप्रबोधन केले नाही तर समाज संघटनही केले. एकनाथांची भारुडे वाड्मयीन दृष्ट्याही मराठी साहित्यातील एक लेण आहे. मानवी जीवन, जीवनमूल्ये, संस्कृतीची जडणघडण करणारा सांस्कृतिक ठेवा आहे. एकनाथांची भारुडे ही संतसाहित्यातील मराठी साहित्यास मिळालेली सांस्कृतिक देणारी आहे. एकनाथांच्याच भाषेत 'दान पावल' आहे हे स्पष्ट होते.

वैश्विक सत्य मांडणारे हे साहित्य तळागाळातील जनसामान्यांपर्यंत पोहचणे ही गरज निर्माण झाली आहे. जागतिकीकरण, चंगळवाद, स्वनिष्ठा यातून मानवीमनातील सांस्कृतिक देशीयता, परंपरांची अस्मिता नष्ट होत चाललेली आहे. अशा काळात संतसाहित्यात असलेले समाजाचे हित, लोकशिक्षण, लोकरंजन सामान्यांपर्यंत पोहचणे महत्त्वाचे ठरते.

संदर्भसूची -

- १) डॉ. ल. रा. नसिराबादकर - 'प्राचीन मराठी वाड्मयाचा इतिहास', फडके प्रकाशन, कोल्हापूर
- २) डॉ. शरद व्यवहारे, एकनाथांची भारुडे, साहित्य सेवा प्रकाशन, औरंगाबाद
- ३) वारकरी संप्रदाय आणि संतसाहित्य - संपादक-डॉ. शिवाजीराव मोहिते
- ४) श्री एकनाथ महाराजांची भारुडे भाग-१, संपादक-ना. वि. बडवे
- ५) श्री एकनाथ महाराजांची निवडक भारुडे- संपादक-प्रा. एल. जी. सोनवणे

सांस्कृतिक जडणघडणीमध्ये 'आमची श्रीवाणी'चे योगदान

- मीनाक्षी बन्हाटे

प्रस्तावना

साहित्याच्या सांस्कृतिक मुहूर्त रोवण्यामध्ये (पायाभरणीमध्ये) आजतागायत 'आमची श्रीवाणी'ने आपले कार्य अतिशय चोखपणे आणि ज्ञानवर्धकपणे बजाविले आहे. साहित्य विश्वामध्ये अनेक नवनवीन संकल्पना राबवून आपला नवा पायंडा रोवला. प्रारंभ काळापासून साहित्याच्या अभिवृद्धीचा विचार करून जाणीवपूर्वक नव्या विशेषांकाची नवनिर्मिती केली. यातून नव्या जुन्या वाचक आणि समीक्षकांना एकत्र आणून लिहिते करून साहित्यपटलावर नवा इतिहास रचिला. अशा महत्वपूर्ण नियतकालिकाच्या सांस्कृतिक जडणघडणीच्या कार्यावर प्रकाश टाकून, 'आमची श्रीवाणी' या चौमासिकाचे वाड्मयीन योगदान विविध परिप्रेक्ष्यातून न्याहाळण्याचा प्रयत्न या ठिकाणी केला आहे. तसेच त्याचे अंतरंग उलगडून दाखवून त्यांच्या सांस्कृतिक जडणघडणीची पार्श्वभूमी विचार या लेखांची मध्यवर्ती भूमिका आहे.

कोणत्याही नियतकालिकाचा उगम काळ खडतर असा असतो. त्यांना आपली भूमिका चोखपणे ठेवावी लागते.ज्या उद्दिष्टातून नियतकालिकाने आपली सुरुवात केली. हे त्याचे धेय धोरण सातत्याने वाचकांना आणि लेखकांना समजावून सांगण्याची जबाबदारी त्या नियतकालिकाच्या संस्थापकावर आणि संपादन मंडळावर सोपविली जाते. खच्या अर्थाने मराठी साहित्य संस्थांच्या मुख्यपत्राचा इतिहास पाहिला तर समीक्षा व्यवहारात अतिशय चोखपणे कार्य करणाऱ्या नियतकालिकांची संख्या अतिशय बोटावरती मोजण्याइतकी अल्प आहे. अशा महत्वाच्या वाड्मयीन नियतकालिकांमध्ये 'आमची श्रीवाणी' या नियतकालिकाचे कार्य अतिशय उल्लेखनीय स्वरूपाचे आहे. हा विचार डोळ्यासमोर

ठेवून मराठी साहित्य संस्था / परिषदांची मुख्यपत्रे अभ्यासताना अगदी जाणीवपूर्वक 'आमची श्रीवाणी' या नियतकालिकाची आजतागायत प्रसिद्ध झालेल्या साहित्याची सूची करण्याचे कार्य हाती घेतले. तेव्हा अनेक नवीन विषय डोळ्यासमोर अधोरेखित झाले. त्यामुळे या नियतकालिकाची सांस्कृतिक जडणघडण या विषयावर प्रकाश टाकण्याच्या हेतूने आणि त्याचा वेगळेपणाचा दस्तऐवज आजच्या अभ्यासकांना उलगडून दाखविण्यासाठी 'आमची श्रीवाणी' या नियतकालिकाच्या जडणघडणीचा आलेख अभ्यासला आहे.

महाराष्ट्रातील आणि महाराष्ट्राबाहेरील साहित्य परिषदेच्या संस्थांच्या मुख्यपत्राचा अभ्यास केल्यास आपणास प्रत्येक साहित्य परिषदेच्या संस्थांच्या मुख्यपत्राचे वेगळेपण अधोरेखित करता येईल. या विषयावर सर्वांगाने अजून कोणत्याही प्रांतांमध्ये सखोलपणे अभ्यास झालेला दिसत नाही. आजच्या घडीला अशा संस्थांच्या मुख्यपत्रावर संशोधन होण्याची आवश्यकता खच्या अर्थाने भासत आहे. कारण अनेक अशा मराठी साहित्य संस्था आजही मराठी साहित्यसमीक्षेत नवनवीन विषयांची भर घालून नव्या अभ्यासकांच्या समोर एका नव्या दालनाची उभारणी करतात. मराठी साहित्य संस्थांच्या मुख्यपत्रांवर प्रकाश टाकल्यास आपल्याला मराठी साहित्य संशोधन पत्रिकेपासून प्रारंभ झाला, असल्याचा उल्लेख सापडतो. थोडक्यात संस्थांच्या मुख्यपत्रांचे कार्य पाहिले तर प्रत्येक प्रांतातील साहित्य संशोधनाला या मुख्यपत्रांनी अधिक वाव दिला. आपल्या प्रांतातील साहित्याला प्राधान्य न देता महाराष्ट्रभर आणि संपूर्ण भारतीय साहित्याला आपल्या कवेत घेऊन साहित्य निर्मिती

करण्याचा मानस या मुखपत्रांनी सांभाळलेला दिसतो.

मराठी समीक्षा वृद्धिगत करून वाढ़मयेतिहासाच्या कक्षा विस्तारित करण्याचे मोलाचे कार्य साहित्य पत्रिकांच्या मुख्यपत्रांनी अतिशय चोखपणे केले आहे. प्रत्येक साहित्य परिषदेच्या मुख्यपत्रांच्या कार्यावर प्रकाश टाकल्यास आपणास त्यांच्या वाढ़मयीन कार्याचा सहज परिचय घडतो. एक अभ्यासक या नात्याने साहित्य परिषदांच्या मुख्यपत्रांवर स्वतंत्रपणे संशोधन करण्याच्या ओघातून ‘आमची श्रीवाणी’ या नियतकालिकाच्या वाढ़मयीन आणि सांस्कृतिक जडणघडणीकर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न या लेखाच्या माध्यमातून केला आहे. या नियतकालिकाने अभ्यास क्षेत्रांमध्ये आपली नवीन ओळख निर्माण केली आहे. अशा स्वरूपाची कामगिरी करताना त्यांना अनेक अग्रिदिव्यातून जावे लागले. तरीही आपल्या अंतरंगाचा दर्जा प्रारंभापासून त्यांनी कधीही ढासळू दिला नाही. या उलट प्रत्येक विद्यापीठस्तरीय अभ्यासक्रमाला आणि संशोधनाला गृहीत धरून त्यांनी आपल्या अंकाची निर्मिती केली. या सर्व अंकातील विषय समीक्षेच्या प्रांतात अधिकाधिक भर टाकणारे आहेत. म्हणून या लेखाचा अभ्यास करण्याच्या उद्देशातून या नियतकालिकाच्या अंतरंगावर संपूर्ण बारकाव्यांसह विचार करून त्याचे अंतरंग उलगडून दाखवून त्यांची मांडणी, आकार, मुखपृष्ठ, त्यातील लेखांचे विषय अभ्यासले आहेत.

साहित्यपरिषदांच्या मुख्यपत्रांमध्ये महाराष्ट्र साहित्यपत्रिका, युगवाणी, पंचधारा, अस्मितादर्श अनुष्टुभ, प्रतिष्ठान, अक्षरवैदर्भी नंतर आमची श्रीवाणीचे नाव आवर्जून घ्यावे लागते. कारण या नियतकालिकाने मराठी अभ्यासक्षेत्रात आपली नवीन ओळख निर्माण करून आजतागायत अनेक महत्वाच्या नवनवीन विषयावर विशेषांक प्रसिद्ध करणारे साहित्यविश्वातील हे एकमेव नियतकालिक असावे. ज्याने आजपर्यंत एक ही कथा, सदर, ललित लेख प्रकाशित केलेले नाही. फक्त समीक्षा लेखन आणि साहित्याच्या वैचारिक कक्षा

वृद्धिगत करण्यात भर दिला.

नियतकालिकाच्या अंतरंगासोबत बदल घडवून आणला तसा मात्र आकार बांधणीमध्ये फारसा बदल झालेला दिसत नाही. अशी ठाम आणि ठोसपणे साहित्यसेवा करणारे चौमासिक म्हणून आजतागायत ‘आमची श्रीवाणी’ ने आपली अस्मिता अद्याप कायम जोपासली आहे. मराठी अभ्यासक्षेत्रात ‘आमची श्रीवाणी’च्या अंतरंगाच्या संदर्भात काही महत्वाचे निष्कर्ष नोंदविता येतात. प्रकाशित केलेल्या आपल्या साहित्याचा आशय बारकाव्यांसह उलगडून दाखवून प्रारंभ काळापासून समीक्षा व्यवहारांमध्ये महत्वाचा बदल करून मोलाची कामगिरी निभावली. त्यामध्ये दिग्गज समीक्षकांचे विचार एकाच व्यासपीठावर उपलब्ध करून दिले.

अंकाचा मुख्य आकार, मुख्यपृष्ठाची रचना, अंकाची बांधणी या सर्व गोष्टीमध्ये पोषक असा बदल करून का. स. वाणी मराठी प्रगत अध्ययन संस्थेने दरवर्षी भारतीय मराठी अभ्यास परिषदेचे आयोजन करून त्यामध्ये चर्चिले जाणाऱ्या नवनवीन विषयांवर विशेषांक प्रसिद्ध करण्यावर अधिकाधिक भर दिला. या कार्यातून जाताना ‘आमची श्रीवाणी’ला अनेक वेळा अग्रिदिव्यातून जावे लागले. यात यक्किंचितही शंका नाही. यामागे बन्याच अडचणीना सामोरे जाताना आपली भूमिका सातत्याने स्पष्ट करून मराठीत संशोधकांसाठी अतिशय महत्वपूर्ण अशा लेखांची योजना सत्तावीस वर्षांच्या कारकीर्दीमध्ये बजावली आहे. याची साक्ष आपणास ‘आमची श्रीवाणी’ची साहित्यसूची या ग्रंथातून होईल. (ही सूची करण्यासाठी संपादकांनी आणि का. स. वाणी मराठी प्रगत अध्ययन केंद्राने मला ही संधी उपलब्ध करून दिल्याबद्दल त्यांचे ऋण व्यक्त करत आहे.)

तात्पर्य, ‘आमची श्रीवाणी’च्या मुख्यपृष्ठावरील छायाचित्रांमध्ये आजपर्यंत कधीही पुनरावृत्ती झालेली दिसत नाही. शिवाय प्रत्येक अंकाचे मुख्य धोरण सांभाळून विशेषांकामध्ये कधी विषयाची पुनरावृत्ती

झालेली दिसत नाही हे देखील एका प्रथितयश नियतकालिकाचे मूल्यवान योगदान मानावे लागेल. प्रत्येक अंकात समीक्षा लेखनाव्यतिरिक्त कोणतेही रेखाटन, अंकात समाविष्ट करण्यात आलेले दिसत नाही. एकही कथा, कविता, रेखाटने, जाहिराती, रंगीत छायाचित्र, ललित लेखन, आत्मकथन किंवा एखाद्या नव्या पुस्तकाच्या मुख्यपृष्ठाची जाहिरात असे काहीही अथवा ललित साहित्य, कोणत्या स्वरूपाचे चित्र या बाबीचा कधीही समावेश झालेला नाही. उलट ‘आमची श्रीवाणी’ची मांडणी अतिशय आशय संपन्न असल्याने मराठी साहित्याला दृढ करणाऱ्या समीक्षेच्या कक्षा अधिक वृद्धिगंत करणारे आहेत.

‘आमची श्रीवाणी’ने प्रारंभापासून कमी स्वरूपात वर्गणी करून (मूल्य ७५ रुपये तीन अंक) ठेवून मराठी वाचकांची अभिरूची जोपासण्याचे कार्य केले. प्रारंभी आपल्या प्रांतातील लेखकांना समृद्ध करणारा धगधगता प्रवास आजही सातत्याने सुरुच आहे. ‘आमची श्रीवाणी’ या संस्थेच्या मुख्यपत्राच्या पहिल्या अंकाचा प्रकाशन सोहळा दि.२६ जुलै १९९३ रोजी महाराष्ट्र साहित्य पत्रिकेच्या सभागृहात आनंद यादवाच्या हस्ते आणि ग. प्र. प्रधान यांच्या अध्यक्षतेखाली अतिशय उत्साहात पार पडला. पहिल्या अंकाच्या प्रसंगी सदानंद मोरे आपली संपादकाची भूमिका स्पष्ट करताना म्हणतात, भाषा हे संस्कृतीचे नियामक असल्यामुळे भाषा आणि संस्कृती यातील आंतर संबंधाचे भान ठेवून या नियतकालिकाचे संपादन करण्यात येईल. (वर्ष १, अंक ३, जाने १९९४, पृ.४.) अभ्यासकांच्या तज्ज्ञांच्या मध्ये चर्चिले जाणाले विचार ह्या ठिकाणी ग्राह्य धरले जातील.

मराठी वाड्यमाच्या भवतालामध्ये ज्या काही नवीन विषयाने साहित्यविश्वात भर टाकता येऊ शकते. अशा नावीन्यपूर्ण विषयाचा शोध घेऊन त्या प्रांतावर संशोधन घडवून आण्यावे अवघड कार्य शक्य करून

दाखविले. असे अनेक आव्हान स्वीकारून महत्त्वाच्या विषयाला अधोरेखित करून ‘आमची श्रीवाणी’ने मराठी समीक्षेत नवा पायंडा रोवला. का. स. वाणी मराठी प्रगत अध्ययन केंद्राने भारतीय मराठी अभ्यास परिषदेचे आयोजन करून वाड्यमय क्षेत्रामध्ये सामाजिक आणि सांस्कृतिक मूल्यांची रुजवणूक केली. या चळवळीमध्ये. मु. ब. शहा, रमेश वरखेडे, सदानंद मोरे, मंगला वरखेडे, गो. मा. पवार, प्रभाकर मांडे, श. रा. राणे, वंदना महाजन, शोभा शिंदे अशा अनेक मान्यवरांचे पाठबळ या नियतकालिकाला लाभले आहेत.

का. स. वाणी आणि मराठी प्रगत अध्ययन संस्थेचे मुख्यपत्र असावे असा ठराव मान्य केला. प्रत्येक अंक विशेषांक म्हणून प्रसिद्ध करून आजतागायत सत्तावीस वर्षाच्या दीर्घ अशा कारकीर्दीत ६८अंक प्रकाशित करून त्यामध्ये १४ विशेषांक प्रसिद्ध केले आहेत. यामधील १४ संयुक्त अंक म्हणून प्रकाशित झाले आहे. आजपर्यंत या विशेषांकामध्ये श्रीवादी समीक्षा विशेषांक, एकोणिसाव्या शतकातील महाराष्ट्र व मराठी साहित्य विशेषांक, मध्ययुगीन साहित्य विशेषांक, संत तुकाराम विशेषांक, र. वा. दिघे जन्मशताब्दी विशेषांक, गांधी विनोबा आणि भारतीय साहित्य विशेषांक, तौलनिक साहित्याभ्यास व संत ज्ञानेश्वर विशेषांक, भारतीय साहित्य व समीक्षा विशेषांक, महाराष्ट्रातील प्रबोधन परंपरा आणि मराठी साहित्य विशेषांक, दिलीप चित्रे मुलाखत विशेषांक, साहित्य आणि राजकीय विशेषांक, साने गुरुजी विशेषांक, स्वातंत्र्योत्तर मराठी साहित्यातील नवे प्रवाह विशेषांक, शतकाचा समीक्षा विचार विशेषांक, विसाव्या शतकातील मराठी साहित्य, मिथक आणि मराठी साहित्य विशेषांक, कादंबरी विशेषांक, ग्रंथ परीक्षण विशेषांक, भारतीय श्रियांचे लेखन आणि परंपरा विशेषांक, लोकसाहित्य संशोधन स्वरूप व दिशा विशेषांक, आदिवासी लोकसंस्कृती, लोकसाहित्य, लोककला आणि बोली विषयक भाषिक संशोधन विशेषांक, कादंबरी विशेषांक, कन्त्रड-

मराठी सांस्कृतिक अनुबंध विशेषांक, वर्तमानकालीन रंगभूमी आणि मराठी नाटक, लोकवाङ्मयाचे प्रादेशिक अविष्कार, भारतीय स्त्रीवाद : बदलते आयाम, नवदोत्तरी मराठी साहित्य विशेषांक, सांस्कृतिक बदल आणि नवे पुरुषभान विशेषांक, चळवळ आणि मराठी साहित्य विशेषांक, मराठी वाङ्मयेतिहास : नवे दृष्टिकोन विशेषांक, आदिवासीसमोरील सामाजिक आणि सांस्कृतिक पेच विशेषांक, समकालीन मराठी साहित्य प्रेरणा आणि प्रवृत्ती विशेषांक, अगदी अलीकडे महिन्यात प्रकाशित झालेला लिंगभाव, पुरुषसत्ता आणि सांस्कृतिक बदल हा विशेषांक प्रसिद्ध झाला आहे.

महाराष्ट्रातील विविध विद्यापीठस्तरीय अभ्यासक्रम आणि संशोधन डोऱ्यासमोर ठेवून या विशेषांकाची निर्मिती करण्यात आलेली आहे. जेणेकरून मराठी संशोधक, अभ्यासकांना या अंकांचा संदर्भ ग्रंथ म्हणून उपयोग करता येईल. यासाठी आजपर्यंत फक्त समीक्षा विचाराला वाव देऊन आपल्या विशेषांकाची मांडणी केली.

महाराष्ट्रातील विविध विद्यापीठस्तरीय अभ्यासक्रम, संशोधन डोऱ्यासमोर ठेवून या विशेषांकाचा निर्मिती करण्यात आलेली आहे. जेणेकरून मराठी संशोधक, अभ्यासकांना त्याचा उपयोग होईल. यासाठी आजपर्यंत ‘आमची श्रीवाणी’ या नियतकालिकाने एकही कविता, कथा, ललित सदर, रेखाटने, जाहिरात अशा कोणत्याही प्रकारचे साहित्य प्रकाशित केले नाही. फक्त समीक्षा विचाराला प्राधान्य देऊन विद्यापीठ स्तरीय संशोधनाला अधिक वाव दिला.

मराठी साहित्याच्या कक्षा समृद्ध करून अधिक विस्तारित करण्यामध्ये ‘आमची श्रीवाणी’ या मासिकाचे कार्य अतिशय उल्लेखनीय आहे. म्हणून आमची श्रीवाणी या नियतकालिकाला प्रारंभ झाला. जून १९९३ पासून आजतागायत २०२१मध्ये २७ वर्षाचा दीर्घ असा पल्ला गाठून २८ वर्षांमध्ये पदार्पण केले आहे. या नियतकालिकाने मराठी समीक्षेच्या क्षेत्रामध्ये

दीर्घ पल्ला गाठून आपले वाङ्मयीन कार्य अतिशय चोखपणे केले आहे. हा काळ संस्थेचा प्रगतीचा काळ होता. मराठी साहित्यविश्वामध्ये आपला वेगळेपणा जोपासण्यासाठी आपले धोरण आखून घेतले. त्यासाठी पहिल्या अंकापासून ‘आमची श्रीवाणी’ने विशेषांक प्रसिद्ध करण्याचा मानस आजपर्यंत सांभाळलेला आहे. आजतागायत या नियतकालिकाला मराठी समीक्षेतील दिग्गज असे अभ्यासक, मार्गदर्शक लाभल्यामुळे नियतकालिकातील विशेषांकामध्ये विषयाची विविधता दिसून येते. या सर्व उपक्रमाचे फलित म्हणून आजतागायत ‘आमची श्रीवाणी’ या नियतकालिकाचे कार्य अतिशय उल्लेखनीय आहे. वेगवेगळ्या समीक्षा विषयाचे आयोजन करून नवनवीन विषयावर विशेषांक करण्याच्या उद्देशातून आपले अंक प्रसिद्ध केले. साहित्य समीक्षेच्या कक्षा अधिक वृद्धिंगत केल्या. सातत्याने आपलेसत्तावीस वर्षातील ध्येयधोरण अतिशय चोखपणे सांभाळून साहित्य विश्वामध्ये नवनवीन विशेषांकाचे भर घातली.या प्रत्येक विशेषांकाच्या अंतरंगाचे स्वरूप जर आपण अभ्यासले तर आपल्याला असे दिसते की, समीक्षा व्यवहारांमध्ये श्रीवाणीने घातलेली भर अतिशय मोलाची आहे. साहित्यामध्ये सांस्कृतिक परिवर्तन घडवून आणून आपले वेगळेपण जोपासले आहे असे आपणास अभ्यासांती दिसून येते.

आजतागायत ‘आमची श्रीवाणी’ने प्रसिद्ध केलेल्या ६६ अंकातील विशेषांकाचे स्वरूप पाहिले तर आपणास या नियतकालिकाने साहित्याच्या सांस्कृतिक जडणघडणीच्या प्रेरणा किती धारदार करून साहित्यामध्ये मोलाची भर घातली आहे. इ. स. १९९३ पासून ते आजपर्यंतच्या आपल्या भवतालातील अनेक प्रांतांमध्ये सांस्कृतिक चळवळ उभी करून आपल्या अंतरंगातील साहित्य महाराष्ट्रभर पोचविले या व्यतिरिक्त वेगवेगळ्या ठिकाणी भारतीय मराठी अभ्यास परिषदांचे आयोजन करून चर्चासत्र भरविले प्रत्येक चर्चासत्रामध्ये प्रसिद्ध झालेले संशोधन हे विशेषांकातील

आशयाचा दर्जा समृद्ध करणारे आहे. या चळवळीमध्ये मु. ब. शहा, रमेश वरखेडे, सदानंद मोरे, श. रा. राणे अशा अनेक मान्यवरांच्या वैचारिक आणि सांस्कृतिक अधिष्ठान यामुळे 'आमची श्रीवाणी'ने अधिक दर्जेदार अंकांची निर्मिती करून अभ्यासक आणि समीक्षकांना एका प्रगत अध्ययन केंद्रामध्ये त्यांना एक व्यासपीठ निर्माण देऊ शकले. यामध्ये प्रत्येक विशेषांकाचे स्वरूप अगदी संदर्भग्रंथांच्या तोडीचे आहे. इतकी सैद्धांतिक

विश्लेषणाला प्राधान्य देणारे या विशेषांकाचे स्वरूप आहे. अनेक विशेषांकाचे स्वरूप संदर्भग्रंथ अभ्यासले तर आपल्याला असे दिसते की समीक्षा व्यवहाराने समीक्षा व्यवहारांमध्ये 'आमची श्रीवाणी'ने घातलेली भर अतिशय मोलाची आहे. तसेच साहित्यामध्ये सांस्कृतिक परिवर्तन घडवून आणणारे आहेत असे आपणास अभ्यासांती दिसून येते.

का. स. वाणी क्षंक्त्यै शांस्कृतिक योगदान

- शोभा शिंदे

* आमचे प्रेरणास्रोत कै. डॉ. जगन्नाथ वाणी

का. स. वाणी मराठी प्रगत अध्ययन संस्थेचे संस्थापक कै. डॉ. जगन्नाथ वाणी यांचा परिचय व कार्यकर्तृत्व अभ्यासकांना करून देणे या प्रसंगी गरजेचे वाटते. या संस्थेला ज्यांचे नाव दिले आहे ते कै. काशिनाथ सखाराम वाणी हे धुळे शहरातील एक सत्त्वशील, संतवृत्तीचे गृहस्थ होते. या कुटुंबाला एक सांस्कृतिक वारसा होता. या घराण्यातील डॉ. जगन्नाथ वाणी यांचा जन्म १० सप्टेंबर १९३४ रोजी झाला. त्यांच्या आजी कै. रेऊ बाईंनी धुळ्याच्या सुभाषनगर भागात अतिशय उत्तम असे राममंदिर बांधले. या संस्कारात वाढलेल्या कै. काशिनाथ वाणी यांच्या ज्येष्ठ पुत्रानी ही सांस्कृतिक परंपरा पुढे चालवली. राष्ट्रसेवादलाच्या मुशीत घडलेले व सानेगुरुर्जीवर अपार श्रद्धा असलेले डॉ. जगन्नाथ वाणी हे फार कमी वयापासून सेवादलाच्या संस्कारात घडत गेलेत. राहणीतला साधेपणा आणि वर्तनातील नीतळ पारदर्शिता ही त्यांनी या संस्कारातूनच मिळविली. डॉ. जगन्नाथ वाणी हे अतिशय हुशार विद्यार्थी. हे संयुक्त महाराष्ट्र होण्यापूर्वी मॅट्रिक परीक्षेत राज्यात तिसरे व मराठी भाषिक विद्यार्थीमध्ये पहिले आले होते. स्वकर्तृत्वावर त्यांनी संख्याशास्त्रसारख्या विषयात निष्णात गुणवत्ता संपादन केली. कॅनडातील मॅक्सील विद्यापीठातून डॉक्टरेट मिळविल्यानंतर ते कॅनडातील कॅलगरी विद्यापीठात सांख्यिकी (स्टॉटिस्टिक्स) या विषयाचे प्राध्यापक म्हणून काम करीत होते. आपल्या स्वकर्तृत्वाच्या बळावर त्यांनी तेव्हा बढती मिळवली व कॅलगरी विद्यापीठातील सांख्यिकी विद्याशाखेचे कार्याध्यक्ष म्हणून निवृत्तीपर्यंत काम केले.

डॉ. वाणींचे वर्णन करताना डोळ्यासमोर येते ती त्यांची उंचपुरी शरीरयष्टी, गौरवर्ण, सस्मित मुद्रा व

आकर्षक पण मृदु व्यक्तिमत्त्व. कुठलाही शानशौकीन, डामडौल, भंपकपणा हा त्यांच्या वागण्यात व व्यवहारात कधीच दिसला नाही. कारण त्यांची वैचारिक भावनिक विश्वाची जडणघडण ही सानेगुरुर्जींच्या संस्कारामधून घडलेली होती. इतकी वर्षे भारताबाहेर राहूनही अस्खलित मराठी बोलणारे व कुठल्याही संभाषणात इंग्रजीचा वापर न करणारे डॉ. जे. के. वाणी हे एक अपवादच असतील. आयुष्याबद्दल अत्यंत सुस्पष्ट आणि शुद्ध कल्पना आणि पारदर्शकतेचा परीसंस्पर्श लाभलेले गंभीर आणि भारदस्त व्यक्तिमत्त्व म्हणजे डॉ.वाणी. या देशात आणि परदेशातही त्यांनी खूप मित्र जोडले व एक अफाट लोकसंग्रह निर्माण केला.

सामाजिक सेवा प्रथम आणि मग वैयक्तिक लाभ व सोयीचा विचार करायचा हा त्यांचा जन्मभराचा खाक्या. त्यानुसारच त्यांचे नेहमी वर्तन असे. अतिशय नम्र स्वभाव, माणसातला चांगुलपणा, अंतर्मनाचा ठाव घेण्याचा त्यांचा नेहमीच प्रयत्न असे. त्यांच्या मित्रपरिवारातील व स्त्रेही जनांपैकी जरी कोणी संकटात किंवा दुःखात असेल तर डॉ. जगन्नाथ वाणी त्यांच्या मदतीस नेहमी तत्पर असत. स्थितप्रज्ञता ही त्यांच्या वृत्तीत पुरेपूर भिनलेली. त्यांनी कधीच आपल्या स्वभावात स्वतःच्या कर्तृत्वाचा आणि परदेशी वास्तव्याचा अहंकार येऊ दिला नाही.

परदेशात राहून मातृभूमीचे ऋण फेडण्यासाठी आपल्या सर्व सांपत्तिक संचितांचे उदार दान केले. मराठी भाषा आणि संस्कृतीच्या विकासासाठी वडिलांच्या नावाने का. स. वाणी मराठी प्रगत अध्ययन संस्था स्थापन केली. प्रत्येक मराठी माणूस यासाठी त्यांचा ऋणी राहील. भारतामध्ये तेलगू, तामीळ व मल्याळी, बंगाली भाषांच्या त्या त्या राज्यात

अशाप्रकारच्या संशोधन संस्था आहेत व त्या संस्था सरकारी अनुदानातून व त्या त्या राज्यातील धनिकांच्या उदार दातृत्वातून मोळ्या प्रमाणात विकसित झाल्या आहेत. महाराष्ट्रात मराठीसाठी अशा प्रकारची संस्था नव्हती ही उणीव भरून काढण्यासाठी त्यांनी आपली सर्व वडिलोपार्जित इस्टेट व सर्व संचित संस्थेला देऊन टाकले.

भारतीय संस्कृतीचा त्यांनी परदेशात प्रचार व प्रसार केला. त्यासाठी संस्था स्थापन केल्या. दिग्गज संगीत तज्ज्ञ पंडित हरिप्रसाद चौरसिया, सुधीर फडके, उस्ताद अली अकबरखान, रोहिणी भाटे, पं. भीमसेन जोशी यांचे कार्यक्रम घडवून आणले. ललित कलेच्या प्रसारासाठीही त्यांनी रागमाला संस्था काढली व 'बासुरी' हे मुख्यपत्र सुरू केले. कॅनडात वेदांचे शिक्षण देणारी संस्था सुरू केली. भूकंपग्रस्तांना मदत मिळवून दिली. आपल्या आयुष्यावर आधारित त्यांनी ४ पुस्तके लिहिली : 'अंधारातील प्रकाशवाटा', Triumphs and Tragedies, Unarranged life, Living Rooms to Concert Halls -Ragamala, 'बिनघडीचा डाव' ही जगन्नाथ वाणी लिखित पुस्तके ही मनोधैर्य, सामाजिक कार्य आणि लोकसेवेतून केलेल्या आत्मशोधाची पावती आहे.

डॉ. जगन्नाथ वाणी हे स्वयंप्रकाशी होते. राजकारण हा त्यांचा पिंड नव्हता. आपणच आपल्या आयुष्याचे उद्वारकर्ते असा त्यांचा आयुष्याचा दृष्टिकोन होता. स्वकर्तृत्वावरच त्यांनी त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाची व कार्याची इमारत उभी केली.

मानसिक, शारीरिक, आर्थिक, सामाजिक अशा विविध वाटांवर आलेल्या बन्या वाईट अनुभवातून शिकत डॉ. जगन्नाथ वाणी यांचे कार्य अविरत सुरू होते. हा आयुष्याचा प्रवास करतांना क्लेशदायी प्रसं-गातून झालेल्या जखमा आणि मागे उरलेले व्रण ते कधीच कुरवाळत बसले नाहीत. मनोधैर्य जोपासत ते परमार्थासाठी देखील सतत कार्यरत होते आणि हाच

परमार्थ साधत त्यांनी ६ मे २०१७ रोजी देहत्याग केला. उत्तुंग कार्याची उंची गाठलेला 'असाही एक जगन्नाथ!' सगळ्यांच्या हृदयाला चटका लावून आपल्या सामाजिक कार्याचा वारसा देऊन एक आदर्श निर्माण करून गेला.

जोडोनिया धन उत्तम व्यवहारे

उदात्त विचारे वेच करी

हे तुकाराम महाराजांचे वचन या कर्मयोगी मानवमित्र व जगन्मित्राने सिद्ध केले.

* कार्य

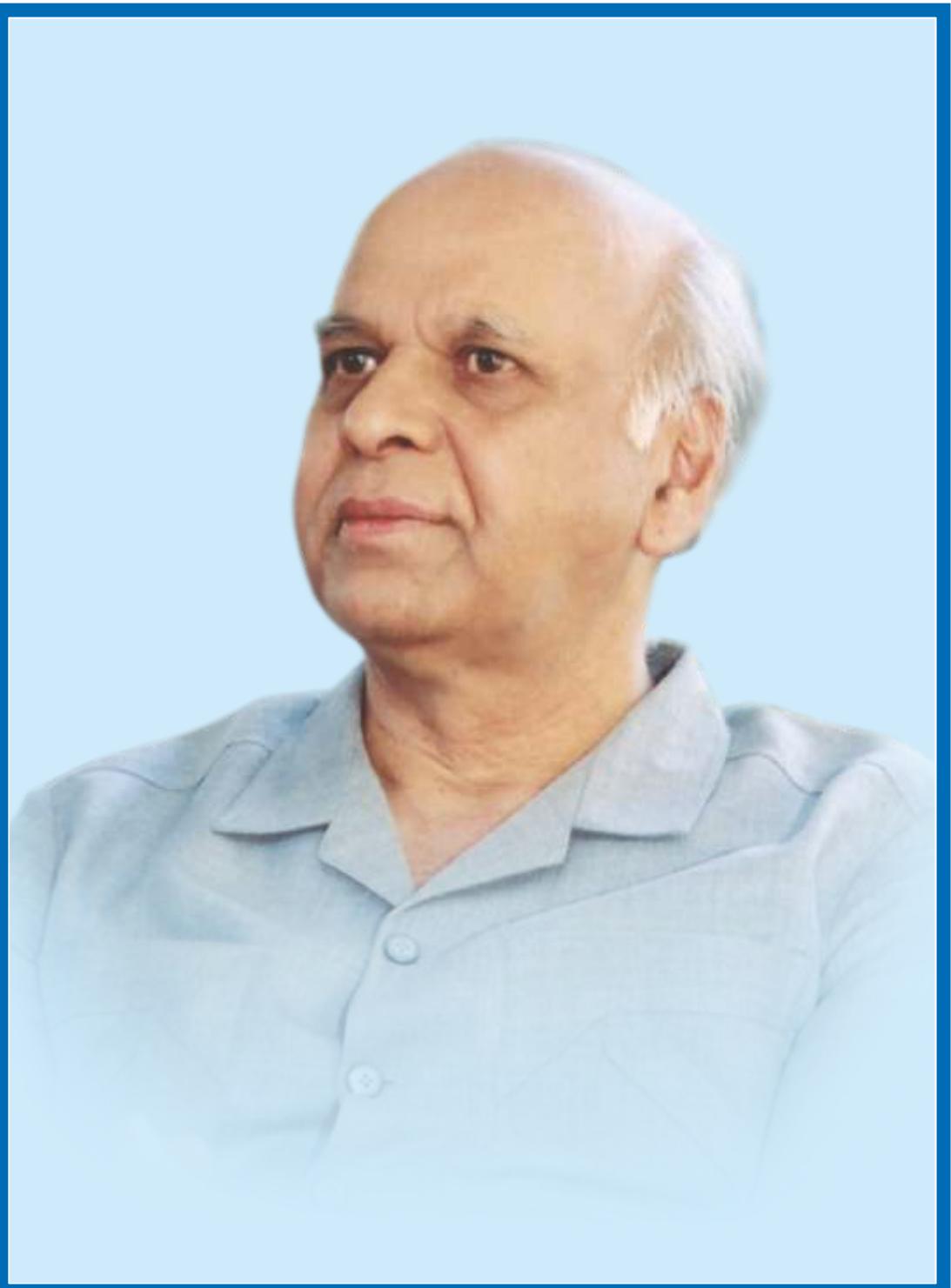
* महाराष्ट्र सेवा समितीची स्थापना

भारताबाबेर राहणारे अनिवासी भारतीयांच्या कर्तृत्वामुळे दत्तक देशाला खूप मोळ्या प्रमाणात फायदा झाला आहे. जे शिक्षण त्यांच्या जीवनाचा पायाभूत आधार असते त्या शिक्षणाचा बराचसा भाग त्यांनी भारतात पूर्ण केला असतो. यापैकी बन्याच लोकांना साहजिकच वाटते की भारतातील शैक्षणिक व सामाजिक उपक्रमांना आपण मदत पाठवावी आणि मातृभूमीने आपल्या शिक्षणासाठी केलेल्या खर्चाची अंशात: का होईना परतफेड करावी. उच्च शिक्षणासाठी अथवा नोकरीसाठी परदेशात यायची संधी मिळालेल्या थोड्याच सुदैवी लोकांपैकी आपण आहोत आणि आपल्या मायदेशी रोजचे जीवन जगण्यासाठी खूप लोकांना झगडावे लागते ही जाणीव त्यांना होती. ही भूमिका ठेवून कॅनडातील काही अनिवासी भारतीयांना एकत्र करून डॉ. जगन्नाथ वाणी यांनी पुढाकार घेऊन १९८४ साली महाराष्ट्र सेवा समितीची स्थापना केली. तिथेच ते थांबले नाहीत तर महाराष्ट्र सेवा समितीकडून भारतासाठी येणारे अर्थसाहाय्य याचा त्यांनी त्रिवेणी संगम घडवून आणला. संगमाचे तीन प्रवाह -समितीच्या सदस्यांची मूळ देणगी व दोन अनुदानांचा (मॅर्चीग ग्रॅंड्स) सहभाग, अल्बर्टा वाईन्ड रोज फाऊंडेशन आणि कॅनेडियन इंटरनॅशनल डेव्हलपमेंट एजन्सीबद्दल डॉ. वाणीनी लिहिले आहे.

"आपल्या राष्ट्रीय उत्पन्नाचा काही अंश कुठल्याही

स्व. काशिनाथ सखाराम वाणी

स्व. डॉ. जगन्नाथ काशिनाथ वाणी (कॅनडा)

शर्ती न लादता, विकसनशील देशांमधील स्वयंसेवी संस्थांच्या मदतीसाठी वापरणाऱ्या फारच थोळ्या देशात कॅनडाची गणना होते. कॅनडाचे हे औदार्य आपण सर्वांनी जाणीवपूर्वक लक्षात ठेवले पाहिजे.”

*** का. स. वाणी स्मृती प्रतिष्ठान :** याच भूमिकेतून १९८७ ला त्यांनी धुळ्यात वडिलांच्या स्मृती कायम ठेवण्यासाठी का. स.वाणी स्मृती प्रतिष्ठानची स्थापना केली. आजपर्यंत स्मृती प्रतिष्ठानच्या वर्तीने व महाराष्ट्र सेवा समितीच्या सहकार्याने अनेक उपक्रम सतत सुरु आहेत. धुळ्याला व्यावसायिक शिक्षणाची गरज ओळखून स्मृती प्रतिष्ठानने १९८९ साली मुद्रण व्यवसायाचा शिक्षणक्रम सुरु केला व मुलांना प्रात्यक्षिक मिळावे यासाठी अद्यावत मुद्रण शिक्षण संस्था स्थापन केली. आधुनिक उपकरणांचा वापर करून सर्वोत्तम छपाई करतांनाच मुद्रणतंत्राचे प्रशिक्षण, धुळ्यातील व आजूबाजूच्या खेड्यातील विद्यार्थ्यांना सर्वसोर्योनी युक्त अशी मुद्रणशाळा सुरु केली.

दुर्गम भागात राहणाऱ्या आदिवासी समाजाला मूलभूत आरोग्याच्या सोयीसुविधा उपलब्ध नसतात. डॉक्टर व परिचारिका आदिवासी भागात मिळणे दुरापास्त असले तरी सुईणी मिळू शकतात. ह्या सुईणींना अद्यावत शास्त्रीय ज्ञान देण्यासाठी दाई प्रकल्प अंतर्गत धुळ्याच्या इस्पितळामध्ये प्रशिक्षण देण्यात आले. आतापर्यंत ५५० दाईना त्या प्रकल्पाचा लाभ झाला. विज्ञान वाहिनी फिरती प्रयोगशाळा या प्रकल्पाच्या माध्यमातून खेड्यापाड्यातील विद्यार्थ्यांना शास्त्राचे ज्ञान दिले. रेऊ वाणी विज्ञान विहार ह्या प्रकल्पांतर्गत प्रतीवर्षी शालेय विद्यार्थ्यांना स्वतः शास्त्राचे प्रयोग करून ज्ञान देण्याचे कार्य केले जाते.

सध्या बालनेत्र सुरक्षा प्रकल्पांतर्गत शालेय ग्रामीण विद्यार्थ्यांचे व वयस्क ग्रौढांचे नेत्रतपासणी, चष्मा वाटप, आरोग्याबद्दल जागृती करण्याचे काम सुरु आहे.

आपले बंधु कै. रघुनाथ केले यांच्या नावाने वाक्-श्रवण विकास विद्यालयाला जागा देऊन अद्यावत

इमारत उभी केली तसेच वसतिगृहाची सोय करून दिली. याच प्रयत्नातून मूक-बधिरांना धीर देण्याचे कार्य संस्था करीत आहे.

का. स. वाणी स्मृती प्रतिष्ठान आणि संदीप फाऊंडेशन मुंबई संयुक्त विद्यमाने २००५ साली शारदा नेत्रालय सुरु झाले. येथे डोळ्यांच्या आजाराचे निदान व उपचारासाठी आधुनिक मशिन उपलब्ध आहेत. मोतीबिंदू, रेटीना (नेत्रपटल) विकाराच्या उपचार व शस्त्रक्रियेसाठी पूर्ण वेळ तज्ज्ञ डॉक्टर उपलब्ध असतात.

‘देवराई’ हा मराठी चित्रपट स्किझोफ्रेनिया या मानसिक आजाराबद्दल जागृती निर्माण करण्यासाठी प्रदर्शित करण्यात आला. या चित्रपटाला राष्ट्रपतीपदक व इतर १६ पुरस्कार प्राप्त झाले. ‘एक कप च्या’ या चित्रपटातून माहितीच्या अधिकाराबद्दल जनजागृती करण्याचा प्रयत्न केला. शिवाय विविध विषयांवर लघूपट काढले. डॉ. प्रकाश व मंदा आमटे, नसिमा हुरजूक, नीलिमा मिश्रा अशा अनेक सामाजिक कार्यकर्त्यांच्या संस्थांना त्यांनी भरघोस मदत मिळवून दिली. स्किझोफ्रेनिया या मानसिक आजाराच्या दाहक अनुभवातूनही धडा घेऊन त्यांनी पुण्याला स्किझोफ्रेनिया अवेअरनेस असोसिएशन (सा) ही संस्था सुरु केली (१९९७). येथे सर्व वयोगटातील मनोरुग्ण बरे करण्यासाठी इलाज, पालकांचे समुपदेशन व रुग्णांना तांत्रिक शिक्षण देऊन आत्मनिर्भर करण्याचा प्रयत्न केला जातो. अशा प्रकारच्या १८ सेवाभावी संस्था डॉ. जगन्नाथ वाणी यांनी कॅनडा व भारतात स्थापन केल्या.

* डॉ. जगन्नाथ वाणी यांना मिळालेले पुरस्कार

- १) अल्बर्टा सरकारने गौरविलेले सेवा पुरस्कार
- २) इंडिया-कॅनडा असोसिएशन ऑफ कॅलगरी पुरस्कार
- ३) अनुष्टुभ प्रतिष्ठानकडून कुसुमाग्रजांच्या हस्ते विशेष पुरस्कार (१९८७)
- ४) १९८९ मध्ये जागतिक मराठी परिषदेत भारताच्या

- राष्ट्रपतीच्या हस्ते उल्लेखनीय सेवा गौरव पुरस्कार
- ५) YMCA कॅलगरीतर्फे २००४ मध्ये आंतरराष्ट्रीय शांतता पदकाचे मानकरी.
 - ६) जुलै २०११ मध्ये उत्तर अमेरिकेतील बृहन्महाराष्ट्र मंडळाच्या १५ व्या द्वैवार्षिक अधिवेशनात जीवन गौरव पुरस्कार.
 - ७) कॅनडाच्या गव्हर्नर जनरल यांच्या हस्ते राणी एलिझाबेथ द्वितीय यांच्या डायमंड ज्युबिलीनिमित्त देण्यात आलेले विशेष सेवा पदक.
 - ८) परदेशात राहून तिथला सर्वोच्च बहुमान फारच कमी लोकांना लाभतो. तो डॉ. जगन्नाथ वाणी यांना लाभला. २०१२ साली कॅनडा सरकारचा सर्वोच्च नागरी पुरस्कार 'ऑर्डर ऑफ कॅनडा' त्यांना सन्मानपूर्वक बहाल करण्यात आला. आरोग्य, संगीत, समाजकार्य, अपंग पुनर्वसन अशा विविध क्षेत्रातील उत्कृष्ट सेवा लक्षात घेवून या पुरस्कारासाठी त्यांची निवड करण्यात आली.
- * का. स. वाणी मराठी प्रगत अध्ययन संस्था

डॉ. जगन्नाथ वाणी यांनी प्रथम मातृभूमीचेच नाही तर मातृवाणीचेही पांग फेडले. वारसा हळाने मिळालेल्या सुमारे २५ लक्ष रुपयांचा त्यांना मोह झाला नाही. त्यातून आकाराला आली धुळ्याची का. स. वाणी मराठी प्रगत अध्ययन संस्था. डॉ. वाणी यांची तळमळ, स्वार्थ्याग आणि धेयवादाचा फार मोठा वाटा संस्थेच्या आजच्या प्रगतीस कारणीभूत आहे. हे कार्य मूर्त स्वरूपात आणतांना त्यांनी शासनाच्या मदतीची कधीच वाट पाहिली नाही. दुर्दम्य उमेद बाळगून त्यांनी स्वखर्चने संस्था उभारली.

का. स. वाणी स्मृती प्रतिष्ठानचा सर्वात प्रथम सुरु झालेला प्रकल्प म्हणजे का. स. वाणी मराठी प्रगत अध्ययन संस्था. भारतातील निरनिराळ्या राज्यात त्या त्या प्रादेशिक भाषांच्या विकासासाठी संशोधन संस्था किंत्येक वर्षांपासून कार्यरत आहे. भारताबाहेर जर्मनी, हायडलर्बर्ग विद्यापीठात

महाराष्ट्राच्या संस्कृतीच्या अभ्यासाची सोय आहे. परंतु महाराष्ट्रात मात्र मराठी भाषा, वाडमय आणि संस्कृतीच्या अध्ययन-संशोधनासाठी एकही संस्था नव्हती. अनुष्ठृभ द्वैमासिकाच्या परिवाराच्या मनातील ही व्यथा डॉ. जगन्नाथ वाणी यांच्या पर्यंत पोचली आणि त्यातून मराठी प्रगत अध्ययन संस्थेची कल्पना उदयास आली. कविर्य कुसुमाग्रजांच्या निवासस्थानी झालेल्या विचारविनिमयातून ही संस्था स्थापन झाली. औपचारिकरीत्या संस्थेची स्थापना २७ जून १९८७ रोजी कालीदास जयंतीच्या शुभ मुहूर्तावर मा. कुसुमाग्रजांच्या हस्ते झाली. या संस्थेला कै. का. स. वाणी मराठी प्रगत अध्ययन संस्था असे नाव देण्यात आले.

१९८८ साली पुणे विद्यापीठाने पदव्युत्तर अध्यापन व संशोधन संस्था म्हणून मान्यता दिली, तर महाराष्ट्र शासनाने १९९१ साली संशोधन व सांस्कृतिक संस्था म्हणून या संस्थेस रीतसर परवानगी दिली. भूमिपूजनच्या प्रसंगी कविर्य वि.वा. शिरवाडकर तथा कुसुमाग्रज यांनी खालील विचार मांडले.-

“सध्या मराठीवर चहूकळून आघात होत आहेत. भाषेचा प्रश्न केवळ भावनात्मक नाही. सांस्कृतिक अस्मितेचा आणि सामाजिक प्रगतीचाही आहे. उच्चस्तरावर का होईना आपली संस्था मराठीसाठी एक आधार निर्माण करीत आहे. संस्थेच्या स्वीकृत कार्यात उत्तम यश लाभो ही आंतरिक शुभेच्छा !”

संस्थेत मराठी विषयांचे एम. ए., एम.फिल., पी.एच.डी. चे अध्यापन व संशोधन सुरु झाले व त्यास उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठाची सुद्धा मान्यता मिळाली. आजपर्यंत संस्थेत एम.फिल. १३० आणि पी.एच.डी. १० विद्यार्थी पदवी प्राप्त झालेले आहेत. संस्थेतील संशोधक विद्यार्थ्यांच्या सहाय्याने खानदेशाच्या सांस्कृतिक इतिहासाची साधने संपादीत करण्यात आली. पावरी, भिलोरी, मावची, अहिराणी इ. बोलीभाषांचे भाषिक व सांस्कृतिक अध्ययन सुरु झाले.

का. स. वाणी मराठी प्रगत अध्ययन संस्थेत

खालीलप्रमाणे उपक्रम राबविले जातात.

* भारतीय मराठी अभ्यास परिषद

मराठीतल्या प्राध्यापक व विद्यार्थ्यांसाठी एक वैचारिक व्यासपीठ निर्माण व्हावे या उद्देशाने संस्थेतर्गत भारतीय मराठी अभ्यास परिषद दरवर्षी आयोजित केली जाते. दि.८ जून १९९० रोजी कविर्य कै. कुसुमाग्रज यांच्या उपस्थितीत पहिले अधिवेशन झाले. मराठी साहित्यात नवनव्या साहित्यप्रवाहानुसार, चळवळीनुसार विषय निवडून अभ्यास-संशोधक आमंत्रित करून सखोल चर्चा घडविली जाते. आतापर्यंत भारतीय मराठी अभ्यास परिषदेचे काही ठळक विषय-

१) श्रीवादी मराठी साहित्य, २) भारतीय साहित्यशास्त्र व समीक्षा, ३) गांधी-विनोबा आणि भारतीय साहित्य ४) स्वातंत्र्योत्तर मराठी साहित्य: नवे प्रवाह, ५) भारतीय ग्रामीण साहित्य, ६) लोकसाहित्याचे संशोधन : स्वरूप व दिशा, ७) आदिवासी लोकसंस्कृती, लोककला व बोलीविषयक संशोधन, ८) भारतीय श्रीवाद: बदलते आयाम, ९) पुरुषसत्ता लिंगभान व सांस्कृतिक बदल इ.

ही परिषद महाराष्ट्र व महाराष्ट्राहेर विद्यापीठांमध्ये व महाविद्यालयामध्ये आयोजित केली जाते. आजपर्यंत परिषदेला ३२ वर्षे पूर्ण झाली आहेत. मराठी अभ्यास परिषदेचे अध्यक्ष म्हणून, दिगंज, विद्वान लेखक व अभ्यासक, डॉ. यु. म. पठाण, प्रा. वि. बा. प्रभुदेसाई, डॉ. गो. मा. पवार, डॉ. निशिकांत मिरजकर, डॉ. नागनाथ कोत्तापळे, कविर्य ना. धो. महानोर, डॉ. प्रभाकर मांडे, डॉ. यशवंत मनोहर यांनी काम केले आहे. दोन दिवस चालणाऱ्या या परिषदेत सादर केलेले शोधनिबंध संस्थेचे मुख्यपत्र असलेल्या 'आमची श्रीवाणी' विशेषांकात प्रसिद्ध केले जातात.

कार्यशाळा : रेऊ कथा कार्यशाळा, मराठी शुद्ध-लेखन कार्यशाळा, कथा-कादंबरी, लोकसाहित्य, संतसाहित्य, श्रीवादी साहित्य, आदिवासी साहित्य आदि विषयांवर वेळोवेळी कार्यशाळा आयोजित

केल्या. विद्यापीठातील बदलते अभ्यासक्रम, बदलते साहित्यप्रवाह याला अनुसरून नवलेखक, प्राध्यापक, संशोधकांसाठी अशा कार्यशाळा दिशादर्शक ठरतात.

का. स. वाणी मराठी प्रगत अध्ययन संस्था आणि पुणे येथील मिळून सायाजणी संस्थेच्या संयुक्त विद्यमाने प्रतिवर्षी रेऊ कथा स्पर्धा आयोजित केली जाते.

* सध्या सुरु असलेले संशोधन प्रकल्प

* बहुजन श्रियांच्या सामाजिक व सांस्कृतिक योगदानाचा इतिहास प्रकल्प

राज्य मराठी विकास संस्था, मुंबई व का. स. वाणी मराठी प्रगत अध्ययन संस्था धुळे यांच्या संयुक्त विद्यमाने 'बहुजन श्रियांचा सामाजिक व सांस्कृतिक योगदानाचा इतिहास' (वैदिक काळ) या प्रकल्पास राज्य मराठी विकास संस्थेने मान्यता दिलेली आहे. सदर प्रकल्प दि.१४ नोव्हेंबर २०१८ पासून कार्यान्वित झाला असून त्याचा कालावधी १ वर्षांचा आहे.

प्रकल्प प्रमुखाची जबाबदारी संस्थेच्या मानद संचालक प्रा. डॉ. वंदना महाजन यांनी सांभाळली असून प्रकल्पसहाय्यक म्हणून सध्या नरे पवार व लता प्रतिभा मधुकर हे प्रकल्प लेखन करीत आहेत.

* खानदेशाचा सांस्कृतिक इतिहास प्रकल्प

सुप्रसिद्ध साहित्यिक विचारवंत स्व. डॉ. मु. ब. शहा यांनी संपादित केलेल्या खानदेशाचा सांस्कृतिक इतिहासाच्या ५ खंडाच्या प्रकल्पाचे पुनर्लेखन करून नव्याने विषयाची आणि नव्या अभ्यासपद्धतीची जोड देत त्यात परिपूर्णता आणण्याचा संस्थेचा मानस आहे.

पुनर्लेखनामागचा हेतू हाच की खानदेशातील संशोधक, अभ्यासकांना खानदेशाचा भूगोल, समाज, संस्कृती, भाषा, साहित्य चळवळी, लोकसाहित्य, कला, पंथ, संप्रदाय याची ओळख व्हावी.

* ग्रंथालय

संस्थेच ग्रंथालय समृद्ध आहे. ग्रंथालयाची इमारत स्वमालकीची असून सध्या ग्रंथालयात ११५०० ग्रंथसंग्रह आहे. मराठी भाषिकाला संशोधनासाठी व

आपल्या क्षेत्रातील अध्ययनासाठी विविध संदर्भग्रंथ नियतकालिके (बांधीव संघ), हस्तलिखिते, धनीफिटी, व्हिडीओ कॅसेट्स, ऑडिओ कॅसेट्स, कोशवाड्मय इ. साहित्यवाचन उपलब्ध आहे.

एम.फिल.च्या विद्यार्थ्यांकडून कृतीप्रकल्पाच्या स्वरूपात सिद्ध केलेल्या विविध प्रकारच्या सूची आहेत. सदर ग्रंथालय हे खानदेशातील एक माहितीश्रोत केंद्र म्हणून विकसित करण्यात आले आहे.

संस्थेच्या मंजुळाताई नारायण वरखेडे ग्रंथालय आणि माहितीस्रोताचा लाभ केवळ संस्थेचे विद्यार्थी संशोधकच घेत नाहीत तर खानदेशातील इतर प्राध्यापक, विद्यार्थी संशोधकही घेत असतात.

* काही मान्यवरांनी ग्रंथालय भेटी अंती दिलेले अभिग्राय अतिशय बोलके आहेत

सुरेंद्र बारलिंगे म्हणतात- “आपले ग्रंथालय पाहून आनंद वाटला. जेव्हा मनुष्याचं जग कमी पडते त्यावेळी ग्रंथाचे जग सुरु होते. कारण ग्रंथ म्हणजे आपल्या पूर्वीच्या माणसांचा अनुभव असतो. ग्रंथ हेच त्यामुळे आपले मित्र, हितचिंतक व सहाय्यक असतात. आपल्या कार्याबद्दल अभिनंदन.”

डॉ. ल. रा. नशिराबादकर म्हणतात- “आज येथील ग्रंथालय जवळून पाहायला मिळाले. महत्वाचे नवे-जुने संदर्भ ग्रंथ तसेच दुर्मिळ नियतकालिकांचे बांधीव अंक हे या ग्रंथालयाचे बलस्थान ठरावे. मराठीच्या अभ्यासकांचे हे मोठेच प्रेरणास्थान होईल.”

* आमची प्रकाशने

संस्थेने गेल्या अनेक वर्षात काही दर्जेदार व महत्वपूर्ण पुस्तके प्रसिद्ध केली आहेत. त्या पुस्तकांसंबंधीचा थोडक्यात आढावा घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

* डॉ. श्री.र. कुलकर्णी यांचे दोन महत्वपूर्ण ग्रंथं संस्थेने प्रसिद्ध केले.

१) प्राचीन मराठी हस्तलिखिते : संशोधन आणि संपादन- हस्तलिखितांचे संशोधन आणि संपादन या

विषयावरील शास्त्रोक्त विवेचन करणारा मराठीतील हा महत्वपूर्ण ग्रंथ आहे.

२) ओवी ते लावणी : या ग्रंथात डॉ. श्री. रं. कुलकर्णी यांनी प्राचीन मराठी काव्याचे संगीताच्या अंगाने नाविन्यपूर्ण व मौलिक संशोधन केले आहे.

३) खानदेशातील ग्रामदैवते आणि लोकगीते : डॉ. सयाजी पगार लिखित सदर ग्रंथ हा लोकसाहित्याच्या अभ्यासकांना दिशादर्शक आहे. मौखिक वाड्मयाच्या माध्यमातून खानदेशाचा क्षेत्रीय व लोकसंस्कृतीचा शोध घेतला आहे.

४) तापीतीर : गणेश कुडे यांचा काव्यसंग्रह तापी नदीच्या विविध रूपांचा आणि मनोभावनांचा आविष्कार आहे. यात भावोत्कटता आणि प्रासादिक वाणीमुळे रसिकांचा ठाव घेणारा संग्रह आहे.

५) बायकांचा जन्म : शांताबाई किलोस्कर लिखित या पुस्तकाची दुसरी आवृत्ती १८ वर्षांनंतर संस्थेने प्रसिद्ध केली. ‘सीमान द बोअॅच्या’ द सेकंड सेक्स आणि ‘द नेचर ऑफ सेकण्ड सेक्स’ या दोन्ही पुस्तकांचे साररूप अनुवाद स्त्रीमुतीच्या कार्यकर्त्याना व अभ्यासकांना खूप प्रेरणादायी आहे.

६) समाजभाषा विज्ञान प्रमुख संकल्पना : डॉ. रमेश वरखेडे लिखित या पुस्तकाचा समावेश उ.म.विद्यापीठात मराठीच्या अभ्यासक्रमात करण्यात आला आहे.

७) लोकसाहित्य व लोकपरंपरा : शांताराम शेंडे यांचे विद्याबळम प्रकाशन आणि का. स. वाणी संस्था संयुक्त प्रकाशित पुस्तकाचे संपादन डॉ. रमेश वरखेडे यांनी केले आहे. लोकसाहित्याच्या अभ्यासकांना अतिशय उपयुक्त असा संदर्भ ग्रंथ आहे.

८) शून्य आणि इन्फिनिटी : डॉ. निं. कृ. ठाके लिखित कवितासंग्रहात एका गणिताच्या प्राध्यापकाच्या अंतर्गत आलापाच्या कवितेचे दर्शन घडविले आहे आणि ते मनोज्ञ आहे.

१) मराठी साहित्य संशोधन : स्वरूप आणि दिशा : डॉ. श. रा. राणे लिखित ग्रंथ एम.फिल. व पीएच.डी. पदवी संपादन करणाऱ्या संशोधकांना अत्यंत उपयुक्त ग्रंथ आहे. या ग्रंथाने संशोधनाची योग्य दिशा मिळण्यास मदत होईल. संशोधनेच्छुंना उत्कृष्ट दिग्दर्शन या ग्रंथातून मिळेल.

* आमची श्रीवाणी

सुरुवातीला ‘श्रीवाणी’ असे नामधारण करून अस्तित्वात आलेल्या या नियतकालिकेचे संपादन प्रथम डॉ. सदानंद मोरे यांनी केले. कविवर्य वसंत आबाजी डहाके, डॉ. रोहिणी तुकदेव, डॉ. दिलीप धोऱगे व डॉ. रमेश वरखेडे यांचे संपादक मंडळ नियुक्त करण्यात आले. जुलै १९९३ मध्ये ‘श्रीवाणी’च्या पहिल्या अंकाचे प्रकाशन पुण्यातील महाराष्ट्र साहित्य परिषदेच्या सभागृहात ज्येष्ठ विचारवंत प्रा. ग. प्र. प्रधान यांच्या हस्ते झाले. या कार्यक्रमाचे अध्यक्ष डॉ. आनंद यादव होते. नोंदणीच्या तांत्रिक अडचणीमुळे ‘श्रीवाणी’चे नामांतर ‘आमची श्रीवाणी’ असे करण्यात आले.

‘आमची श्रीवाणी’च्या माध्यमातून चर्चाल्या जाणाऱ्या विषयांची व्यासी नजरेस भरण्यासारखी आहे. त्याचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे संस्थेच्याच अनुबंधाने कार्य करणाऱ्या प्रतिवर्षी भरणाऱ्या भारतीय

मराठी अभ्यास परिषदेचे आहे. या परिषदेत एखाद्या महत्त्वाच्या विषयाची निवड करून त्यावर अभ्यासकाचे निबंध वाचले जातात, त्यावेळेला चर्चाही होते. हे सार विचारमंथन ‘आमची श्रीवाणी’च्या माध्यमातून वाचकांपुढे ठेवले जाते.

भाषेचा आणि संस्कृतीचा अन्योन्य संबंध ‘आमची श्रीवाणी’ याच्यात पहिल्या पासूनच अधोरेखित केलेला आहे. ‘आमची श्रीवाणी’ चे वेगळेपण आणि योगदान लक्षात घेऊन महाराष्ट्र राज्य आणि साहित्य संस्कृती मंडळ हे या नियतकालिकेला वार्षिक अनुदान देत असते. हे एक अनुदान आणि का.स. वाणी मराठी प्रगत अध्ययन संस्थेचे अद्यावत मुद्रणालय त्यामुळे उत्कृष्ट नियतकालिक काढणे शक्य होते. ‘आमची श्रीवाणी’चे सुचीकार डॉ. मीनाक्षी बन्हाटे यांनी ‘आमची श्रीवाणी’च्या अंकांची अभ्यासपूर्ण सूची करून संस्थेच्या कामात मोलाचा सहभाग नोंदवला आहे. संस्था त्यांची ऋणी आहे.

टीप : दि. १० सप्टेंबर १९३४ हा स्व. डॉ. जगन्नाथ वाणी यांचा जन्मदिवस. या निमित्ताने त्यांच्या सांस्कृतिक कार्याला दिलेला उजाळा.

श्रीवादी साहित्य- सांस्कृतिक दृष्टिकोन- ‘वादळवाट’, ‘कानफूल’ आणि ‘शब्दक्रप आलै मुक्या भावनांना’ - कंदर्भात

- माधव कदम

प्रस्तावना

स्त्री ही माणूस नसून केवळ उपभोग्य वस्तू आहे. प्राचीन काळापासून चालत आलेल्या या विचारांमुळे स्त्रियांना नेहमीच दुय्यम स्थान मिळालेले दिसते. स्त्रियांनाही या पुरुषप्रधान संस्कृतीची इतकी सवय झाली होती की, व्यक्ती म्हणून जगण्याचा आपला अधिकार या व्यवस्थेने हिरावून घेतला आहे. आपल्यावर अन्याय होतो आहे, याची जाणीवच होत नव्हती. अगदी एकोणिसाव्या शतकापर्यंत हे असेच चालत राहिले.

संशोधनाचा उद्देश

पाश्चात्य देशात श्रीवादी चळवळी सुरु झाल्यात. भारतातही या विचारांचा प्रचार आणि प्रसार सुरु झाला. या चळवळीच्या माध्यमातून स्त्रियांनी पुरुषप्रधान संस्कृतीकडे आपल्या हळ्काची व स्वातंत्र्याची मागणी सुरू केली. श्रीवादी चळवळीतूनच श्रीवादी साहित्य व समीक्षा या संकल्पना पुढे आल्यात. भारतातही या विचारांचा प्रचार आणि प्रसार होऊन साधारणपणे १९६० नंतर मराठी साहित्यात श्रीवादी साहित्य व श्रीवादी समीक्षा यांची मांडणी होऊ लागली. असे असले तरी डॉ. वंदना महाजन यांनी मराठी कांदंबरीतील श्रीवाद या ग्रंथात नमूद केल्याप्रमाणे पाश्चात्य श्रीवाद आहे तसा आपल्याकडील साहित्याला लागू करता येणार नाही. पाश्चात्य श्रीवाद आहे त्या स्वरूपात मराठी साहित्याला लागू करणे हा साहित्य इतकाच स्त्रियांवरही अन्याय ठरेल. कारण पाश्चात्य साहित्यात श्रीवाद उदयास आला, त्यावेळची परिस्थिती आणि मराठी साहित्यात श्रीवाद आला त्यावेळची परिस्थिती यात बरंच अंतर आहे. म्हणून मराठी साहित्यात आलेला श्रीवाद पाश्चात्य श्रीवाद आणि श्रीवादी समीक्षेचे केवळ अनुकरण आहे.^१ असे नमूद करतात.

यावरुन भारतातील श्रीवादाची भूमिका आणि वाटचाल काहीशी वेगळी आहे. हे समजून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

विषय विवेचन

भारतीय साहित्यातील श्रीवादी साहित्य-सांस्कृतिक दृष्टिकोन व्यक्त करण्यासाठी मी माझ्या शोधनिबंधात डॉ. वंदना महाजन लिखित ‘वादळवाट’ हा काव्यसंग्रह, विजया पाटील लिखित ‘शब्दरूप आले मुक्या भावनांना’ हा काव्यसंग्रह व हर्षली पवार यांचा ‘रानफूल’ हा काव्यसंग्रह प्रातिनिधिक स्वरूपात अभ्यासासाठी घेतलेले आहेत. ही निवड करताना श्री म्हणून सभोवतालच्या समाजात पुरुषप्रधान संस्कृतीत त्यांना जे अनुभव आलेत वा शब्दरूप देता आले त्या तिघंही कवयित्री वेगवेगळ्या परिप्रेक्षातून आलेल्या आहेत. हर्षली पाटील या अमळनेर सारख्या ग्रामीण तालुक्यातील ढेकू या गावातील असून विद्यार्थिदेशोपासून त्यांचे काव्यलेखन सुरू आहे. विजया पाटील या नंदुरबार आणि गुजरात सीमारेषेवर असलेल्या नवापूर सारख्या तालुक्याच्या ठिकाणी राहून काव्यलेखन करत आहेत. डॉ वंदना महाजन यांनी सध्याच्या धुळे सारख्या महानगरात राहून आपल्या अनुभवांची ‘वादळवाट’ काव्यसंग्रहामधून मांडणी केली आहे. एक श्री म्हणून पण विद्यार्थिनी, शिक्षिका आणि प्राध्यापक अशा वेगवेगळ्या पद, वयोगट यातून आलेल्या अनुभवातून त्यांनी आपल्या श्रीवादी भूमिका आपल्या काव्यातून स्पष्ट केलेल्या आहेत. सोबतच तत्कालीन सांस्कृतिक दृष्टिकोनही त्यांच्या काव्यातून व्यक्त झाला आहे. या तिघंही कवयित्रीच्या काव्यातून श्रीवादी भूमिका आणि सांस्कृतिक दृष्टिकोन समजून घेण्यापूर्वी श्रीवाद ही संकल्पना समजून घेणे गरजेचे आहे.

श्रियांचे स्वतःच्या वेगळेपणाची जाणीव प्रकर्षने व्यक्त करणारे व स्वत्वाचा शोध घेऊ पाहणारे साहित्य म्हणजेच श्रीवादी साहित्य. बाईच्या असण्याचा अस्तित्वाचा, स्वत्वाचा, अस्मितेचा, आत्मशोधाचा आविष्कार म्हणजेच श्रीवादी साहित्य असेही म्हणता येते. डॉ. विद्युत भागवत यांच्या मते-खाजगी, सामाजिक, आर्थिक, राजकीय पातळीवर होणाऱ्या श्रियांच्या दडपणुकीबद्दल जाणीव होणे आणि त्याचबरोबर या दडपणुकीविरोधी झगडण्याची तयारी असणे म्हणजे श्रीवादाचा अंगिकार करणे होय. तर डॉ. मंगला वरखेडे- पुरुषसत्ताक समाजव्यवस्थेत श्रियांना मिळालेल्या दुय्यम स्थानाचा प्रतिवाद करणे आणि सामाजिक, राजकीय व आर्थिक सत्ता स्थापनात पुरुषांच्या बरोबरीने स्थान प्राप्त होण्यासाठी डावपेच आखणे. हे श्रीवादी चळवळीचे स्वरूप आहे. असे नमूद करतात. यावरुन श्रीवादी विचार हा श्रियांच्या होणाऱ्या दमनाला विरोध करतो.

१९७५ हे वर्ष आंतरराष्ट्रीय श्रीमुक्ती वर्ष म्हणून साजरे झाले. तेव्हापासून तर श्रीमुक्ती विषयाची चर्चा विविध माध्यमातून जोर धरू लागली. किमान काही भूमिका घेऊन खुद श्रियाही आपले म्हणणे मांडू लागल्या. त्यातूनच श्री दमनाची, सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक कारणे वेगवेगळ्या साहित्य प्रकारातून शोधण्याचा व मांडण्याचा प्रयत्न श्री लेखिकांनी सुरु केला. ही परंपरा तशी फार मोठी आहे. रमाबाई रानडे, पार्वतीबाई आठवले, लक्ष्मीबाई टिळक, संजिवनी मराठे, शांता आपटे, आनंदीबाई कर्वे, लीला पटवर्धन, इंदिरा भागवत, विभावरी शिरुकर, ताराबाई शिंदे, विद्या बाळ, छाया दातार, शांता किलोस्कर, गीता साने, अश्विनी धोंगडे, आर्या चांदोरकर अशा या परंपरेत २०१० नंतरच्या आपल्या पहिल्यावहिल्या काव्यसंग्रह मधून श्रीवादी दृष्टिकोन मांडणाऱ्या या तिघरी कवित्रीच्या भूमिका समजून घेण्याचा प्रयत्न या संशोधन पेपरच्या माध्यमातून केला आहे.

शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर यांनी जुलै २०१३ मध्ये प्रकाशित केलेला डॉ. वंदना महाजन यांचा 'वादळवाट' हा काव्यसंग्रह श्रीजीवनाच्या दृटीने काव्यसंग्रहाचे शीर्षक किती बोलके, सूचक आणि चिंतनशील आहे हे आपल्या लक्षात आणून देणारे आहे. या काव्यसंग्रहात एकूण ८९ कवितांचा समावेश आहे. एक संवेदनशील आणि सजग मनाच्या या कवयित्रीला श्री म्हणून जगताना समाजाकडे पाहून जे अनुभव आलेत त्या सामाजिक जाणिवेतून आणि मनाच्या आंतरिक ओलाव्यातून त्यांची कविता जन्माला आली. ही कविता श्रीजीवनाचे अनेक पदर उलगडवताना दिसते. अगातिकता, अस्वस्थता, हतबलता आणि सांस्कृतिक परंपरांच्या शृंखला यांना दूर सारून पुरुषप्रधान संस्कृतीने बळजबरीनं लादलेल्या गोर्झीना नाकारते. समाजव्यवस्थेने तयार केलेल्या वादळवाटेवरून स्वतःचे मूल्य जपत त्यांची कविता आत्मभान देते. म्हणूनच तत्कालीन सांस्कृतिक परंपरेचे दर्शन घडविताना कविता हेच शीर्षक असलेल्या कवितेत त्या म्हणतात.

मी सगळ्या वाटा चाचपडून बघितल्या

मनाला समजविण्याच्या

चाकोरीत जगत असताना

शक्य तेवढा शुद्ध श्वास

घेण्याचाही प्रयत्न केला,

पण अपयश आले हाती

यावरून तत्कालीन समाजरचनेचे, सांस्कृतिक जीवनमानाचे श्रीने चाकोरीबद्ध जगले पाहिजे या विचारांचे दर्शन घडते. पुढे प्रश्नचिन्ह सारख्या कवितेत श्रीने जगण्याच्या नव्या वाटा शोधण्यासाठी पाहिलेल्या स्वप्नांचा चुराडा करण्यासाठी पुरुषप्रधान संस्कृतीने आखलेले सैतानी डावपेच, तिचा श्वास गुदमरून टाकणारे वास्तव आणि तिच्याविरुद्ध होणाऱ्या कटकारस्थानाची मालिका कशी उभी केलेली असते याचे भयावह वास्तव या कवितेतून मांडले आहे. याचवेळी आदिमसत्य सारख्या कवितेतून मी स्वतः

ला विसरतेय. माझ्यातील माणूसपणही विसरले आहे हे मान्य करत भुलभुलयाच्या वाटेवर चालणं अवघड झाल्याने जीवनाचा खरा आनंद देणाऱ्या रस्त्यावरच मला चालायचे आहे असा आशावाद ‘रस्ता’ सारख्या कवितेतून ते व्यक्त करतात.

डॉ. वंदना महाजन यांच्या कविता ख्रीची अगतिकता, सभोवतालची पुरुषी संस्कृती, माणूसपण हरवून पशुत्वासारखी वागणारी, वासना विकारातून भर दिवसा भर चौकात मुलीचा खून करणारी, जातीच्या धर्माच्या नावाने ख्रियांच्या नग्न घिंडी काढणारी, ख्रीच्या प्रेताशी माणुसकीला काळीमा फासणारे चाळे करणारी अमानवी मानसिकता, ख्री मनाला होणाऱ्या अनंत वेदनांवर कोणताच उपाय न सापडणे, व्यवस्थेने निर्माण केलेले हजारो प्रश्न आणि भिकार नीतीनियमांचे साखळदंड, मेलेल्या मनानं जगणं हेच प्राक्तन बनून समोर येणं, हास्यास्पद आणि पोरकट वाटणाऱ्या पुरुषकेंद्री कारवाया, व्यवस्थेच्या भरडग्यात भरझून निघालेली नरक यातना भोगायला लावणाऱ्या व्यवस्थेविषयी तीचं असलेलं उपजत प्रेम, एका ग्रामीण ख्रीच्या माध्यमातून आपल्या कवितेतून कवियित्री डॉ. वंदना महाजन या पोटतिडकीने मांडतात. बालपण सारख्या कवितेतून भेदरलेल्या जगण्याच्या वाटेवरच ‘बालपण’ पेक्षा ‘बाई’ म्हणून मला जगायचंच नाही, ही ख्री-पुरुष समतेच्या दिशेने भूमिका मांडणारी ठाम निश्चयाची ही कविता- मी बाई आहे म्हणून तुझी गुलाम आहे असं समजत असेल तर त्या सगळ्या शूऱ्याला वेशीवर टांगण्याची धमक असलेल्या व मानवतेचे भान निर्माण झालेल्या ख्रीचं वर्णन ते ‘बाई’ सारख्या कवितेतून करतात. गुलाम सारख्या कवितेतूनही- ख्रीचं आयुष्य कवडीमोल असून चार घरे भिक मागणारा भिकारी आणि आपलं शरीर आणि मन विकून तिला आयुष्यभर कोणीतरी हक्काची गुलाम म्हणून चार भिंतीतल्या भिकेवर विनातक्रार जगणारी ख्री यात फरक काय? असा जळजळीत प्रश्न डॉ. वंदना महाजन या कवितेतून विचारून तत्कालीन

समाजव्यवस्थेला अस्वस्थ करतात. तत्कालीन सांस्कृतिक परंपरेचा दृष्टिकोन कसा होता हे व्यक्त करताना- लिलाव, अस्तित्व, ती बाई, एकटी, सखी १,२,३,४, बंधन, वासना, सैतान, बाईकरण, गुलाम अशा कितीतरी कविता ख्री मनाचा हुंकार देतात. या सगळ्यांची दखल घेणे मला क्रमप्राप्त वाटते.

‘रानफुल’ हर्षाली पवार यांचा काव्यसंग्रह काही कवितांच्या माध्यमातून ख्रीवादी भूमिका मांडताना दिसतो. ऊन वाच्यात झोंबणाऱ्या पावसातही ताठ मानेने उभे राहणाऱ्या आणि मनाला प्रसन्न करणाऱ्या रानफुलासारखं तारुण्यातलं जगणं अगदी स्वच्छंदी आणि मनासारखं. पण ऐन तारुण्यातही पुरुषी संस्कृतीतून आलेले वास्तवाचे भान आणि आत्मग्रतेतून हर्षाली पवार यांची कविता वाचकाला अंतर्मुख करते. कीर्ती प्रकाशन, औरंगाबादने प्रकाशित केलेला ५३ कवितांच्या या काव्यसंग्रहात पौराणिक, ऐतिहासिक संदर्भ नोंदवत ख्री जाणिवांची प्रगल्भता व्यक्त होताना दिसते. ख्रीच्या वाट्याला आलेली व्याकुळता, आर्तता, दुःख यांची मांडणी ही कविता करते. ‘मजेत जगायचं’ सारख्या कवितेतून पुरुषी संस्कृतीच्या दडपणाखाली जगण्यापेक्षा आपणही माणूस आहोत, आपणही जगण्याचा आनंद घेतला पाहिजे असे सूचित करून

‘अपेक्षांचं ओङ्गं तू किती व्हायचं
काळोखाला भिऊन कुठवर लपून बसायचं’

असा स्वतःच्या मनाला प्रश्न विचारताना..डोऱ्यात वेदनांची तळी साचतील, साचू देत.. पापण्यांचे काठ ओसंझून वाहतील वाहू देत. दुःख पायाखाली ठेवून उभ राहायचं आणि आपलं आपण मजेत जगायचं असा आशावाद या कवियित्री व्यक्त करतात. तर माणूस-पणाचे दुःख या कवितेत वेदकाळापासून रामायण, महाभारत काळातही ख्री सुरक्षित नव्हती. अत्याचार तिच्या वाट्याला होताच याची जाणीव करून देतात.

नारी एक कुणा, एका दुष्टाला हसली.
होतास तू पाठीराखा, तरीही नासली

आणि पुढे जाऊन-

पाचा पैकी महाराज, कुणी न पेटून उठलं

असे नमूद करून पुरुषप्रधान संस्कृतीला आव्हान उभं करतात. चांगभलं सारख्या कवितेतही ते ख्री जन्माच्या वाट्याला आलेले दुःख संचित, डागाळलेपण, अपमानित जीं आपल्याच पुढ्यात मांडणाऱ्याच्या नावानं चांगभलं करतात या काव्यसंग्रहातील मैत्री, तू गेली तेव्हा, उघडा दारे, सल, माझ्या लहानपणी यासारख्या कविता ख्रीमनाची जाणीव निर्माण करून देतात.

‘शब्दरूप आले मुक्या भावनांना’ हे प्रचंड सूचक असे शीर्षक घेऊन आलेला प्राथमिक शिक्षिका विजया पाटील यांचा २०१९ मध्ये प्रकाशित झालेला काव्यसंग्रह. रत्नप्रिया प्रकाशन सोलापूर ने प्रकाशित केलेल्या या काव्यसंग्रहात एकूण पत्रास कवितांचा समावेश आहे. सामाजिक वेदनेच्या अनुभूतीतून, सामाजिक जाणीवेचे भान ठेवून, अन्यायाविरुद्ध चीड निर्माण करणारी कविता विजया पाटलांनी लिहिली आहे. स्वत्वाची जाणीव करून देणारी, माहेरच्या आठवर्णीनी व्याकूळ होणारी, आत्मगौरव व ख्री उद्धाराची भाषा बोलणारी ही कविता आहे. विजया पाटील यांच्या कवितेतून त्यांच्या संघर्षशील मनाचे जसे दर्शन घडते तसे पुरुषी संस्कृतीविरुद्ध बडाच्या भाषेचेही दर्शन घडते. अन्यायाविरुद्ध बंड करणाऱ्या या ग्रामीण कवयित्रीने व्हावे दुर्गा सारख्या कवितेतून.. स्वतःस कर मजबूत अन हो शलाका तू पेटण्यास किंवा

कोमलांगी आहेस तू परी वज्राहुनी कठीण,
खंबीर धीर वागून या तोडुनी टाक ती बंधनं,

अबला नव्हे तू आता आहेस रणचंडी नार,

अन्यायास दूर सारण्या, पत्करू नकोस हार

अशी धीराची, अधिराची भाषा ही कवयित्री करते. ती स्वतःलाच दुर्गा होण्याची भाषा करते. वेदनेचा डोह, बेगमी, रुसवा, तहानलोला, एकीचे बळ यासारख्या कविताही सामाजिक मूल्यांवर भाष्य करतात. या

काव्यसंग्रहातील माहेरचे महत्त्व, मातृत्व, मुलगी वाचवा यासारख्या कविता ख्रीमनाच्या जाणिवा व्यक्त करणाऱ्या महत्त्वाच्या कविता वाटतात.

निष्कर्षः

- १) तीनही काव्यसंग्रहातील कविता २००० नंतर बदललेल्या समाजवास्तवाचे भान लक्षात आणून देतात.
- २) काळ बदलला तरी समस्या बदलत नाहीत. फक्त त्यांचे रूप बदलते.
- ३) डॉ. वंदना महाजन यांची कविता परंपरांच्या शृंखला बाजूला सारून स्थियांमध्ये आत्मभान निर्माण करण्यास प्रवृत्त करते.
- ४) हर्षाली पवार यांची कविता पुरुषी संस्कृतीचे पाश झुगारते.
- ५) विजया पाटील यांची कविता समस्त ख्री वर्गाला स्वाभिमानाचे भान देते.

संदर्भः

- १) मराठी लोकांची संस्कृती : इरावती कर्वे, देशमुख आणि कंपनी, पुणे, दुसरी आवृत्ती, १९६२.
- २) मराठी काढंबरीतील ख्रीवादः डॉ. वंदना महाजन, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती, २०१०.
- ३) ‘वाढळवाट’ : वंदना महाजन, शब्दालय, प्रकाशन, श्रीरामपूर, पहिली आवृत्ती, २०१३.
- ४) ‘रानफुल’ : हर्षाली पवार, कीर्ती प्रकाशन, औरंगाबाद, पहिली आवृत्ती, मार्च २०१०.
- ५) ‘शब्दरूप आले मुक्या भावनांना’ : विजया पाटील, रत्नप्रिया प्रकाशन, सोलापूर, पहिली आवृत्ती, फेब्रुवारी २०१९.

वक्षंत नक्हुर कैणी यांच्या

‘आत्मा आणि कात’या कथेचै मानसशास्त्रीय आकलन

संशोधक विद्यार्थी
सीमा कदम
संशोधक मार्गदर्शक
डॉ. संजय मेरेवी
महात्मा फुले महाविद्यालय, पिंपरी,

प्रस्तावना :

मानसशास्त्र आणि साहित्य यांचा जवळचा संबंध आहे. मानसशास्त्र आणि साहित्य या दोघांचा विषय हा माणूस, माणसाचे वर्तन, त्याचे विचार, भावना यांच्याशी संबंधित आहे. एकंदर मानवाच्या वर्तनाचा अभ्यास करणारे शास्त्र म्हणजे मानसशास्त्र होय. मानवी मनातील विचारच साहित्यात उतरत असतात साहित्यिकाच्या मनातील विचार हे साहित्यरूपानेच कथा, कादंबरी, कविता, नाटक या साहित्यप्रकाराद्वारे व्यक्त होत असतात. साहित्यिकाच्या मनात आलेल्या व्यक्ती, त्याचे वर्तन, घटना, प्रसंग यांच्या आधारे तो त्याचे मन व्यक्त करत असतो. वेगवेगळ्या वृत्ती - प्रवृत्तिच्या माणसांचे वित्रण आपण साहित्यात पाहत असतो. यासाठी लेखक त्याच्या कल्पनाशक्तीचा उपयोग करत असतो व त्यानंतर ती साहित्यकृती पुस्तकरूपाने आपल्यासमोर येते. मानवी जीवन वर्तनांच्या विषयी मीमांसा करणे हे जसे मानसशास्त्राचे उद्दिष्ट आहे तसेच साहित्यातही माणसांच्या वागण्यामागचे कारण शोधण्याचा प्रयत्न केला जातो.

मानसशास्त्र आणि साहित्य यांच्या संदर्भात श्रुती वडगबाळकर असे म्हणतात की, साहित्यातून जे वित्रण होते, जे विचार येतात ते व्यक्तीच्या विविध वर्तनासंबंधी, स्वभावासंबंधी तसेच समाजासंबंधी असतात. मानसशास्त्रातही मनुष्य आणि इतर प्राण्यांच्या

मानसिक प्रक्रियांच्या आणि वर्तनाचा वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून अभ्यास केला जातो. मानसशास्त्रात या वर्तनाविषयी, समग्र व्यक्तिमत्वाविषयी अभ्यास केला जातो जो साहित्याच्या दृष्टीने उपयुक्त ठरतो.^१ वरील विवेचनावरुन आपणांस असे समजते की मानसशास्त्राचे जे अभ्यासविषय आहेत त्यांचाही साहित्याशी संबंध हा येतोच . एकंदर मानसशास्त्र आणि साहित्य यांचा अभ्यासविषय माणूस, त्याचे मन, विचार, भावना, त्याचे वर्तन व त्याच्या वर्तनाचा त्याच्यावर झालेला परिणाम हाच आहे. आणि हे आपल्याला साहित्यकृतीच्या वाचनातून निर्दर्शनास येतच असते. मानसशास्त्रातील इड (इंद्रम्), इगो (अहम्), सुपरइगो(पराहम्), भावना व प्रेरणा या संकल्पना या कथेच्या विश्लेषणासाठी उपयुक्त ठरतात. या संकल्पनेच्या आधारे ‘आत्मा आणि कात’ या कथा साहित्यकृतीचा अभ्यास मानसशास्त्रीय दृष्टिकोनातून करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

वसंत नरहर फेणे यांनी १९६२ च्या सुमारास कथालेखन सुरू केले . १९७२ साली त्यांचा पहिला कथासंग्रह ‘काना आणि मात्रा’ प्रसिद्ध झाला ; आणि या कथासंग्रहाला राज्य सरकारचे पारितोषिकही मिळाले. या संग्रहातील कथांनी मराठी साहित्याला एक सामर्थ्यवान कथाकार मिळाला.

वसंत फेणे यांचा मूळ स्वभावधर्म कथा नेटकेपणे सांगण्याचा असला तरी मानवीमनाच्या प्रवृत्तीचा व

विकृतीचा शोध घेण्याची ओढ त्यांच्यातील साहित्यिकाला असल्यामुळे त्यांच्या कथांना भक्तम मानसशास्त्रीय बैठक आहे. त्यांचे कथालेखन अभ्यासताना एक संशोधक म्हणून नक्तीच लक्षात येते. फेणेनी त्यांच्या अनेक कथांमधून मानवी मनाचे विविध कंगोरे तसेच त्यांच्या स्वभाववैशिष्ट्यांचे निरनिराळे पैलू चित्रित केलेले आहेत. मानवी जीवनातील विविध समस्यांचे चित्रण त्यांच्याकथांमधून रेखाटलेले आहे. फेणे यांच्या 'आत्मा आणि कात' या कथेतील आशय असा आहे की मध्यमवर्गीय कुटुंबातील तरुण नायिका 'प्रभा' ही तिच्या अतिरेकी लैंगिक वासनेपोटी स्वतःचा नाश कशाप्रकारे ओढवून घेते; याची ही शोकांतिका आहे. ती वाचकांच्या मनावर एक वेगळ्या प्रकारची छाप सोडते व वाचकांना विचारप्रवृत्त करते. या कथेतील प्रभा ह्या पात्राच्या अतृप्त लैंगिक वासना विकारामुळे तिच्या आयुष्याची झालेली फरपट, वाताहत अत्यंत दयनीय स्वरूपात फेणेनी आपल्या समोर मांडली आहे. प्रभा ही साध्या मध्यमवर्गीय कुटुंबातील तरुणी परंतु चुकीच्या संगतीमुळे वाहवत गेली. अतिरेकी वासनेच्या हव्यासापोटी अनेक पुरुषांसोबत राहते. या कथेतील पुढील प्रसंगावरून तिच्या तीव्र शारीरिक कामवासनेची आपल्याला कल्पना येते. पुरुषभेटीच्या अपेक्षेने प्रभेला तिची मैत्रिण कौसल्या देवळात नेते. तिथे भटजी भेटल्यानंतर घडलेला प्रसंग असा की, पहिल्या दिवसा सारखीच त्यांनी तिला धरली. आपली ज्वाला झालीयसे तिला भास झाला. त्याचबरोबर बाहेर चाहूल ऐकू आली. तसे ते दूर सरकू लागले. पण प्रभाने त्यांना असे घडघड आवळले ते धास्तावले नि कसेबसे त्यांनी स्वतःला सोडवून घेतले नि घाईघाई ने पुढे गेले. प्रभा तिथेच काही काळ थांबली. बाहेर बोलण्याचा आवाज आला. ती निराश झाल्यागत पुढे आली. तिथे कौसल्या उभी होती! ती प्रभाकडे पाहून फक्त हसली. आणि भटजी नि कौसल्या हसत अंतर ठेऊन बाहेर पडली! प्रभाच्या देहाचा मात्र विलक्षण दाह होत होता! घरी

ती पोहचली तेव्हा तिला चोरटेचोरटे वाटत होते. आई आपल्याकडे संशयाने पाहतेय किंवा काय याची शंका येत होती. खूप खूप वाईट वाटत होते. चमत्कारिकपणे. आई पेक्षा ताईची अधिक भीती वाटत होती. स्वतःचीही. कारण मनाला बजाहूनही स्वतःची शरम वाटत नव्हती! ज्याची शरम वाटावी त्याचीच ओढ ठाण मांडून होती. आपण वाईट मार्गाला लागू? घरात वावरताना पाऊल अडखळल्यागत होत होते. पण देहाची तहान नि तगमग ती मात्र कमी होत नव्हती!"^{१२} या विवेचनावरून प्रभाच्या मनातील घालमेल दिसून येते. जे करू नये ते केल्याबद्दल अपराधी वाटते. परंतु या घटनेमुळे शारीरिक पातळीवरील समाधान ही तिला वाटते. मनाच्या या द्विधा परिस्थितीतही तिच्या वासनेचे क्षमन होत नाही. उलट त्याबद्दल अनामिक ओढ वाढलेली दिसून येते. पुढे प्रभाच्या वागण्याचा संशय घरच्यांना आल्यामुळे ते प्रभाला घरात बंदिस्त करून ठेवतात परंतु प्रभाला स्वतःच्या कामवासनेसमोर सर्व काही क्षुल्क वाटू लागते. ती वेड्यासारखी वागते त्यामुळे घरच्यांना वाटते की प्रभावर कोणी तरी करणी केली असावी परंतु जेव्हा डॉक्टर प्रभाची तपासणी करून तिला मॅनिया हा मानसिक आजार (उन्माद विकृती) असल्याचे निदान करतात. प्रभाच्या वर्तनाचा विचार करत असताना मानसशास्त्रीय 'लिबिडो' संकल्पनेचा विचार करावा लागतो. लिबिडो म्हणजे वंश सातत्य टिकवून ठेवण्यासाठीची मूलभूत प्रेरणा असून ती मानवाचे लैंगिक वर्तन प्रभावित करते. तीव्र लैंगिक अतृप्तीमुळे प्रभाच्या दैनंदिन वर्तनावर विकृत प्रभाव पडतो आणि पुढे या बंदिस्त कोंडीतून सुटण्यासाठी काही दिवसांनी प्रभा घरातून पळून जाते; अनेक पुरुषांसोबत कामवासनेची पूर्णी करते हे पुढील विवेचनावरून समजेल. प्रभालाही वाटत होते. आपले शरीर म्हणजे ज्योत ज्योत. इतर कुणाला हे असे होत नसावे असाही संशय तिला आला होता. घरी परतणे खूपखूप अशक्य वाटे. ती तिची राहिलीच नव्हती.

वासनाचळाने तृप्तीच्या क्षणांना थाराच फारसा नसे. अतृप्तीची वखवख शरीराला जाळत असें^३.

प्रभाच्या अतृप्त कामवासनेचे समाधान होत नाही आणि यातून ती अधिकाधिक पुरुषांच्या मोहामध्ये पडते. या कथेमधील युनुस, सुभाष, हॉटेल मालक, बस चालक व बस वाहक या अशा अनेक पुरुषांशी तिचा शारीरिक संबंध येतो. स्वतःची कामवासना शमवण्यासाठी प्रसंगी ती घर देखील सोडते आणि नंतर मात्र तिला तिच्या या कृतीचा पश्चाताप झाल्यावर घरी परतण्याचा व्यर्थ प्रयत्न करते परंतु त्यात ती असफल होते. अशी अतिरेकी कामवासना असणारी ख्री ‘प्रभा’या पात्राद्वारे दिसून येते. प्रभाच्या या वागण्यामागे अतृप्त लैंगिक भावना आहे. या भावनेविषयी मानसशाश्वत म्हणतात की, भाव हा भावनेचा मूलभूत घटक असून भावाचे तीव्र स्वरूप म्हणजे भावना होय. मानवी उत्तेजित अवस्था म्हणजे भावना होय. ह्या अवस्थेमध्ये, अनुभवामध्ये, शारीरिक आणि मानसिक क्रियांमध्ये परिवर्तने दिसून येतात.^४ हे आपल्याला तिच्या मनाचा विचार करताना समजून येते. तसेच प्रभाच्या या वर्तनासंबंधी अजून जाणून घेण्यासाठी प्रसिद्ध मानसशाश्वत डॉ.फ्रॉइंड यांच्या इड, इगो, सुपरइगो या संकल्पनांचा ही निश्चित उपयोग होऊ शकतो. ‘इड’ म्हणजे काय तर मानवी मनाच्या तळाशी वावरणाऱ्या स्वाभाविक प्रेरणांना फ्रॉइंड ‘इड’ असे म्हणतो. जाणिवेच्या दृष्टीने हा सर्वात अनाकलनीय भाग असून तेथे विविध नैसर्गिक प्रेरणा खदखदत असतात. ह्या प्रेरणांचे समाधान करून सुख मिळवावे, एवढेच ह्या भागाला कळतो. अबोध मन हे कालक्रमनिरेक्ष, विस्कळीत, अप्रगत आणि आदिम असते”.^५ पुढे “इगो म्हणजे मनाचा बाह्य भाग. व्यक्तिमत्त्वाचा जो भाग त्या व्यक्तींच्या क्रिया आणि प्रतिक्रिया यातून प्रकट होत असतो त्याला फ्रॉइंड ‘इगो’ असे म्हणतो; आणि ‘सुपरइगो’ म्हणजे इगो आणि इड सोडून फ्रॉइंड ने मनाची ही तिसरी मानलेली पातळी आहे. माणसावर नीतिमत्तेचं, मूल्यांचं, ध्येयाचं दडपण

असतच. त्यामुळे प्रत्येक व्यक्तीवर एका ठरावीक तन्हेन वागण्याचं अलिखित बंधन असतं याला फ्रॉइंड सुपरइगो असं ‘म्हणतो’”.^६ तर आपल्याला येथे प्रभाच्या आयुष्यावर ‘इड’ तत्वाचा प्रभाव जाणवतो. येथे प्रभाची ही उत्तेजितता कामप्रेरणेच्या अनुशंगाने दिसून येते आणि वासनेच्या या अतिरेकी पातळीमुळे ती स्वतःचा आत्मघात ओढवून घेते.

पुढे प्रभाची अवस्था खूप दयनीय होते. प्रभा जेव्हा घरी परत जाण्याच्या प्रवासाला निघते तेव्हा त्या प्रवासात तिला रामसरण नावाचा एक संन्यासी भेट्तो. त्याला तिची सर्व कहाणी समजते. रामसरणच्या सोबत देखील दोन संन्यासी असतात. प्रभाला पाहताच त्यांच्या डोळ्यातून वासना लकाकताना दिसते. इथे संन्यासी देखील स्वतःची कामवासना लपवू शकत नाही. पुढे रात्रीचा फायदा घेऊन तो संन्यासी प्रभा सोबत शारीरिक संभोग करून झोपी जातो. हे रामसरणच्या लक्षात येते त्यामुळे मग तो प्रभाला या वासनामय जीवनातून पूर्ण मुक्त करण्याचे ठरवतो त्यासाठी त्याच रात्री दोरीने प्रभाचा गळा आवळून तिला ठार मारतो. हा या कथेचा शोकमय शेवट आहे. यातून समजते की प्रभाचे अतृप्तमन आणि मानवी शरीराची अतृप्त वासना यांस अंत नाही आणि त्यामुळे लेखकाने रामसरण या पात्राच्या द्वारे प्रभाचा अंत घडवून आणला आहे. हे कृत्य केल्यावर रामसरणच्या मनात निर्माण झालेली घालमेल लेखकाने पुढीलप्रमाणे मांडली आहे, रामसरणच्या डोक्यातील वेडंबिंद्र वादळ शांत होते. त्यावेळी तो जागेवर पडलेला असतो. एक विलक्षण समाधान नि चिंब घामानं भिजत पोटात विक्राळ भीतीचा कापरा कोंब घेऊन. आणि काळ्याशार तलावाच्या बाजूला धर्मशाळेच्या भिंतीला लागून पडलेली असते प्रभाच्या आत्म्यानं टाकलेली कात. नगरपालिकेच्या बेवारस अग्निची वाट पाहत एकाकीपणे”...^७

अशा प्रकारे कथेचा शेवट मन हेलावून टाकतो. मानवी वृत्ती-प्रवृत्तीचे विविध पैलू आपल्यासमोर या

कथेतून दिसून येतात. मानवी मनात डडलेल्या अतिरेकी लैंगिक प्रवृत्तीच्या स्फोटामुळे उद्धवस्त झालेले प्रभाचे आयुष्य विचार प्रवृत्त करायला भाग पाडते. फेणेंनी या कथेतून उत्कट तीव्र लैंगिक कामवासना कशाप्रकारे व्यक्तीला विकृत करून टाकते तसेच सदर कथेतून स्त्री - पुरुषांच्या लैंगिक जीवनाकडे पाहण्याचा समाजाच्या दुटप्पी भूमिकेकडेही लक्ष वेधते आहे. या संदर्भात प्रसिद्ध मानसशास्त्रज्ञ डॉ. एलिस यांच्या एका वाक्याचा उल्लेख करावा वाटतो. डॉ. एलिस यांच्या मते विवाहबाब्य संबंध, वेश्यागमन, लैंगिक गुन्हेगारी, विकृत आणि छुपे संबंध समाजात वाढत असतील तर समाजाच्या निकोप मानसिक स्वाध्यासाठी मानसिकतेकडे लक्ष दिल पाहिजे.^८

वरील विवेचनावरून असे समजते की, समाजाच्या निकोप वाढीसाठी, निकोप मानसिकतेची देखील नितांत गरज आहे. आणि त्यासाठी समाजस्वास्थ्य टिकले पाहिजे. एकंदर फेणेंनी या कथेतून मानवीमनाच्या वृत्तीचे विविध पदर उलगडून दाखविले आहेत. व्यक्तीला समाजामध्ये लाभलेल्या बच्या वाईट संगतीचा आणि संस्कारांचा परिणाम या कथेमधील पात्रांच्या वर्तनावरून समजून येतो. मानसशास्त्रामधील अनेक संकल्पनांद्वारे साहित्यातील पात्रांच्या वर्तनाची संगती लावू शकतो त्याद्वारे साहित्याचा आशय समजून घेण्यासाठी म्हणजेच अर्थनिर्णयन समजून घेण्यासाठी त्याचा उपयोग होतो. अशा प्रकारे प्रस्तुत लेखात

वसंत फेणे यांच्या ‘आत्मा आणि कात’ या कथेचे मानसशास्त्रीय आकलन करण्याचा प्रयत्न केला आहे . मानसशास्त्रामधील ‘लिबिडो’ (कामप्रेरणा), भावना व इदम या संकल्पनेच्या आधारे ‘आत्मा आणि कात’ या कथेचे आकलन अधिक सूक्ष्मपणे करता येते. यातील पात्र विशिष्ट पद्धतीचे वर्तन का करतात याची कारणमीमांसा मानसशास्त्रीय दृष्टिकोनातून शोधता येते.

* संदर्भ सूची

१. वडगबाळकर श्रुती, ‘साहित्याचे मानसशास्त्र’, श्रीविद्या प्रकाशन पुणे, प्रथमावृत्ती, ऑगस्ट-२००८, पृ-१२.
२. फेणे वसंत नरहर, ‘काना आणि मात्रा’, मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई. प्रथमावृत्ती, फेब्रुवारी-१९७२, पृ-११.
३. तत्रैव, पृ -२६ .
४. वडगबाळकर श्रुती, उनि, पृ-३०.
५. कामत साधना, ‘मानसशास्त्रीय मार्गदर्शन’, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, प्रथमावृत्ती, २००९, पृ - ५७, ५८.
६. गोडबोले अच्युत, ‘मनात’, मनोविकास प्रकाशन, पुणे, छत्तीसावी आवृत्ती, सप्टेंबर-२०१५, पृ - १३०.
७. फेणे वसंत नरहर, उनि, पृ - ३२.
८. गोडबोले अच्युत, उनि, पृ - ५५२.

तैजीभय मठामैळ !

(कै. डॉ. जगन्नाथ वाणी यांना जन्मदिनानिमित्ताने समर्पित...)

अवकाशात एखादा तेजस्वी तारा झळकतो, लखलखतो
 तेव्हा वाटते त्याच्या तेजाने-दिमाखाने
 दुर्बलांच्या - दुःखीतांच्या अंधारवाटा उजळून निघतील!
 अशा अंधारवाटा दूर करणारा...
 व्यक्तिंच्या असंख्य तारांतून
 एखादा तारा असतो अढळ, सश्रद्ध....
 केव्हा केव्हा याच तान्याच्या तेजाने
 अंधुक चांदण्यांनाही प्रकाश मिळतो, दिलासाही....
 त्याच्या आकांक्षापूर्तींतून त्या सुखावतातही
 स्वतःच्या भव्य-दिव्य तेजाचा वापर
 दुर्बलांना, आश्रीतांना सक्षम करण्यात होतो...
 तेव्हाच तेजाला समाधान झाल्यासारखे वाटते !
 असाच एक तेजस्वी तारा...
 खानदेशभूमीत अवतरला आहे
 तो कधी ज्ञानरूपी तेज विलायतेत दाखवितो, अधिकतेने मायदेशातही...
 या तेजस्वी तान्याचे एकच ध्येय, आपल्या अथक परिश्रमरूपी तेजाने
 मातृभूमीचे सार्वत्रिक कल्याण साधून, तिला उद्यमशील, सुजलाम-सुफलाम करून
 सानेगुरुर्जींच्या खन्या मानवतेला जागवून, आपल्या वात्सल्यपूर्ण नम्र जाणीवेतून
 मातृभूमीचेच नव्हे तर माय मराठीचेही पांग फेहून तिच्या अभिवृद्धीची
 अस्तित्व विकासाची काळजी वाहणारा
 वाणीने, मनाने विशाल असणारा
 तेजोमय, प्रकाशमय महामेरू!
 माय मराठीचा थोर आधारू!!

मिलिंद दीक्षित, धुळे.

महाराष्ट्र शासन

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ

(स्थापना - १९ नोव्हेंबर, १९६०)

रर्वीद्र नात्यमंदिर इमारत, दुसरा मजला, पु. ल. देशपांडे महाराष्ट्र कला

अकादमी आवार, सयानी रोड, प्रभादेवी, मुंबई - ४०० ०२५

दूरध्वनी : ०२२-२४३२५९२९/३१ फॅक्स : ०२२-२४३२ ५९३१

ई-मेल :secretary.sblc-mh@gov.in संकेतस्थळ <https://msblc.maharashtra.gov.in>

मंडळाच्या योजना

१. पुस्तक प्रकाशन योजना - विविध विषयांवरील बृहदग्रंथ प्रकाशित करणे
२. महाराष्ट्राचे शिल्पकार चरित्रमाला योजना
३. उत्कृष्ट ग्रंथांची भाषांतरे योजना
४. ललित व ललितेतर वाङ्मयाच्या प्रकाशनार्थ अनुदान योजना
५. नवलेखक व पुस्तक प्रकाशनासाठी उत्तेजनार्थ अनुदान योजना
६. नवलेखक कार्यशाळा अनुदान योजना
७. नियतकालिकांना अनुदान योजना
८. स्व. यशवंतराव चव्हाण राज्य वाङ्मय पुरस्कार योजना, विंदा करंदीकर जीवनगौरव पुरस्कार योजना,
श्री. पु. भागवत पुरस्कार योजना
९. अन्य मराठी साहित्य संमेलनांना अनुदान योजना

मंडळाची निवडक प्रकाशने

१. मृगपक्षिशास्त्र (मूळ संस्कृतासह) हंसदेव विरचित - संपा. मारुती चित्तमप्ली, पं. नरसिंगशास्त्री भातखंडे
२. खगोलशास्त्राचे विश्व - डॉ. जयंत विष्णु नारळीकर
३. कलेची मूलतत्त्वे (R.G. Collingwood यांच्या The Principles of Art या पुस्तकांचे भाषांतर) -
स. ग. मालशे, डॉ. मिलिंद मालशे
४. मराठी चित्रपटसृष्टीचा समग्र इतिहास - रेखा देशपांडे
५. महाराष्ट्राचा खाद्यसंस्कृतीकोश - संपा. डॉ. अनुपमा उजगरे
६. आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास खंड पहिला - के. के. चौधरी
७. श्री चांगदेव पासष्टी (अर्थ व विवरणासहित) -स्वामी नित्यबोधानंदतीर्थ
८. आधुनिक संत आणि समाज - श्री. रर्वीद्र गोळे

मंडळाची निवडक ४४४ पुस्तके ई-बुक स्वरूपात मंडळाच्या संकेतस्थळावर उपलब्ध करून देण्यात आली आहेत.

मंडळाच्या पुस्तकांचे जिल्हानिहाय वितरक

१. मॅजेस्टिक बुक स्टॉल, गिरगाव, मुंबई.
२. आयडियल पुस्तक, दादर, मुंबई.
३. लोकवाङ्मयगृह, प्रभादेवी, मुंबई.
४. लक्ष्मी बुक डेपो, शिवाजी पेठ, ठाणे.

मंडळाकडून प्रकाशित ५२४ ग्रंथांवर २५२ अधिकृत वितरकांना ४० टके सूट मिळेल. जास्तीत जास्त पुस्तक वितरकांनी अधिकृत वितरणासाठी सहभागी व्हावे, असे आवाहन सचिव, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ यांनी केले आहे. अधिक माहितीसाठी मंडळाच्या <https://msblc.maharashtra.gov.in> संकेतस्थळाला भेट द्या.

महाराष्ट्र शासन

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ

(स्थापना - १९ नोव्हेंबर, १९६०)

रवींद्र नाट्यमंदिर इमारत, दुसरा मजला, पु. ल. देशपांडे महाराष्ट्र कला

अकादमी आवार, सयानी रोड, प्रभादेवी, मुंबई - ४०० ०२५

दूरध्वनी : ०२२-२४३२५९२९/३१ फॅक्स : ०२२-२४३२ ५९३१

ई-मेल : secretary.sblc-mh@gov.in संकेतस्थळ <https://msblc.maharashtra.gov.in>

५. अक्षरसाहित्य, चिपळूण, जि. रत्नागिरी.	२२. सरस्वती बुक्स अॅड स्टेशनर्स, अमरावती.
६. अशोक एजन्सीज्, कणकवली, जि. सिंधुरुगा.	२३. स्वराज्य भांडार महिला सेवा मंडळ, वर्धा
७. ज्योती स्टोअर्स बुकसेलर, नाशिक.	२४. मे. साहित्य प्रसार केंद्र, नागपूर.
८. अक्षय लॉ बुक सेलर्स, देवघूर, धुळे.	२५. साहित्य वितरण केंद्र, चंदपूर.
९. मे. शारदा प्रकाशन आणि बुक डेपो, जळगाव.	२६. मुद्रा बुक डेपो, पालघर
१०. शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर, जि. अहमदनगर.	२७. मावळे बुक डेपो, कर्जत, जि. रायगढ
११. मॅजेस्टिक बुक स्टॉल, पुणे.	२८. सुशांत बुक डेपो, नंदुबाबा.
१२. बलशेटवार बुक सेलर्स, सातारा.	२९. रत्नाकर बुक सेलर्स, मीरज, सांगली.
१३. गजानन बुक स्टोअर्स, सोलापूर.	३०. पूजा ग्रंथ वितरण, परभणी.
१४. मे. अजब पुस्तकालय, कोल्हापूर.	३१. गोपाल बुक सेलर, हिंगोली.
१५. मेहता बुक सेलर्स, कोल्हापूर.	३२. अनुराग पुस्तकालय, अंबाजोगाई, बीड.
१६. मे. धारा (साकेत) प्रकाशन, औरंगाबाद.	३३. टिकार बुक एम्पोरिअम, जि. बुलढाणा.
१७. दिपाली बुक एजन्सी, जालना.	३४. बालाजी बुक डेपो, वाशिम.
१८. देबडबाड पुस्तक भांडार, नांदेड.	३५. गणेश पुस्तकालय, यवतमाळ.
१९. शारदा बुक डेपो, उस्मानाबाद.	३६. व्हीजन बुक शॉप, भंडारा.
२०. भारतीय पुस्तकालय, लातूर.	३७. सनी स्टोअर्स, गोंदिया
२१. मेसर्स प्रकाश बुक डेपो, अकोला.	३८. राहुल ट्रेडिंग कंपनी अॅन्ड बुक डेपो, गडचिरोली.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाची पुस्तके मिळणाऱ्या शासकीय ग्रंथागारांचे पते

- १) संचालक, शासन मुद्रण, लेखनसामग्री व प्रकाशन संचालनालय, नेताजी सुभाष मार्ग, चर्नीरोड, मुंबई ४०० ००४.
दूरध्वनी : (०२२) २३६३२६९३, २३६३०६९५, २३६३११४८, २३६३४०४९
- २) व्यवस्थापक, शासकीय फोटोझिंको मुद्रणालय व ग्रंथागार, फोटोझिंको मुद्रणालय आवार,
जी.पो.ओ. नजीक, पुणे ४११ ००१ दूरध्वनी : (०२०) २६१२५८०८
- ३) व्यवस्थापक, शासकीय मुद्राणालय व ग्रंथागार. सिन्हिल लाईन्स, नागपूर - ४४० ००९.
दूरध्वनी : (०७१२) २५६२६१५
- ४) सहायक संचालक, शासकीय लेखनसामग्री भांडार व ग्रंथागार, शहागंज, गांधी चौकाजवळ,
औरंगाबाद ४३१००१. दूरध्वनी : (०२४०) २३३९१०९७
- ५) व्यवस्थापक, शासकीय मुद्रणालय व लेखनसामग्री भांडार, ताराबाई पार्क,
कोल्हापूर - ४१६ ००३. दूरध्वनी : (०२३१) २६५०३९५, २६५०४०२

मंडळाकडून प्रकाशित ५२४ ग्रंथांवर २५२ अधिकृत वितरकांना ४० टक्के सूट मिळेल. जास्तीत जास्त पुस्तक वितरकांनी
अधिकृत वितरणासाठी सहभागी व्हावे, असे आवाहन सचिव, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ यांनी केले आहे. अधिक
माहितीसाठी मंडळाच्या <https://msblc.maharashtra.gov.in> संकेतस्थळाला भेट द्या.

मान्यवर लेखक

प्रा. डॉ. श्रीराम गडकर

मराठी विभाग

विद्या प्रतिष्ठानचे कला, विज्ञान व वाणिज्य
महाविद्यालय, विद्यानगरी, बारमती,
जि. पुणे. भ्रमणधनी: १७६४८५००३५

प्रा. डॉ. रमेश माने

मराठी विभाग

प्रताप महाविद्यालय,
अमळनेर, जि. जळगांव
भ्रमणधनी : ९८९०९९२७३४

प्रा. डॉ. रंजना कदम

(मराठी विभाग प्रमुख)

अगस्ति कला, वाणिज्य व दादासाहेब रूपवते विज्ञान,
महाविद्यालय अकोले, ता. अकोले, जि. अहमदनगर
पिन-४२२६०९, भ्रमणधनी : ९८९०३५८१७०

प्रा. कीर्ति मुळीक

बी-५०३, रोहण तपोवन,

सेनापती बापट रोड, गोखले नगर, पुणे - १६

भ्रमणधनी : ९८८१४७७४६५

प्रा. ज्ञानेश्वर कांबळे

(मराठी विभाग)

प्रताप महाविद्यालय, अमळनेर

ता. अमळनेर, जि. जळगांव

भ्रमणधनी : ९९२३७८५१२१

प्रा. डॉ. बाळकृष्ण लळीत

मराठी विभाग प्रमुख, पदव्युत्तर संशोधन केंद्र ,

चां. ता. बोरा महाविद्यालय, शिरूर, जि. पुणे.

पिन- ४१२२१०.

भ्रमणधनी : ९६६५९९६२६०

संतोष पवार

मराठी विभाग, राव बहादूर नारायणराव
बोरावके कॉलेज, श्रीरामपूर, जि. अहमदनगर

पिन ४१३७०९

भ्रमणधनी : - ९४२२७९६६७८

डॉ. नीतिन आरेकर

श्रीमती चांदीबाई हिंमथमल मनसुखानी महाविद्यालय,
उल्हासनगर, जिल्हा ठाणे

भ्रमणधनी : ८८०५५५०८८

डॉ. हरेश शोळके

मराठी विभाग प्रमुख,
न्यू आर्ट्स कॉर्मस अँड सायन्स कॉलेज, पारनेर,
ता. पारनेर, जि. अहमदनगर -४१४३०२.

भ्रमणधनी : ९३२५५४४२३२

प्रा. डॉ. रवींद्र साखरकर

महात्मा ज्योतिबा फुले वाणिज्य, विज्ञान व
विट्ठलराव राऊत कला महाविद्यालय,
भातकुली जिल्हा : अमरावती.

भ्रमणधनी : ९८२३७३१२७१

प्रा. ईश्वर ढोले

मराठी विभाग, दोशी वकील आर्ट्स कॉलेज अँड
जी.सी.यु.बी. सायन्स अँड कॉर्मस कॉलेज
गोरेगांव-रायगड

भ्रमणधनी : ७०३८६२१७२९

प्रा. डॉ. अनुल नारायण चौरे

एस.एम.जोशी कॉलेज,

हडपसर, पुणे २८

भ्रमणधनी : ८१६९४२४५१७

मान्यवर लेखक

प्रा. डॉ. वसुमती पाटील

मराठी विभाग प्रमुख,
द्वी. यु. पाटील कला व कै. डॉ. बी. एस. देसले
विज्ञान महाविद्यालय, साक्री, जि. धुळे,
भ्रमणधनी : ९७६४८५००३५

प्रा. भाग्यश्री पाटील

मराठी विभाग,
झेड.बी. पाटील महाविद्यालय, धुळे.
भ्रमणधनी : ८७८८२६७९८१

डॉ. मीनाक्षी बन्हाटे

केंद्रीय संस्कृत विश्वविद्यालय,
के. जे. सोमच्या, मुंबई परिसर,
विद्याविहार, मुंबई
भ्रमणधनी : ८८५०३८९६४९

प्रा. डॉ. शोभा शिंदे,

सेवानिवृत्त प्राध्यापिका,
कवयित्री बहिणाबाई चौधरी,
उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगांव
भ्रमणधनी : ९९२३२५३०३३

प्रा. डॉ. माधव कदम

(पदवी व पदव्युत्तर मराठी विभाग)
जी.टी.पाटील महाविद्यालय, नंदुरबार
C/o १५, गोपाळ नगर, नंदुरबार ४२५४१२
भ्रमणधनी : ७५८८३१८७५९

सीमा कदम

(संशोधक विद्यार्थी) मराठी विभाग,
सावित्रीबाई फुले, पुणे विद्यापीठ
पुणे - ०७
भ्रमणधनी : ८९७५३३०५३३

प्रा. डॉ. भाऊसाहेब नन्नवरे

खालापूर तालुका, शिक्षण प्रसारक मंडळाचे
के.एम.सी.महाविद्यालय, खोपोली, जि.रायगड
भ्रमणधनी : ९८२२५९०५९८

ਨੌਦੀ

ਨੌਦੀ

आमची श्रीवाणी

- १९ व्या शतकातील महाराष्ट्र व मराठी साहित्य विशेषांक ६०/-
- मध्ययुगीन मराठी साहित्य विशेषांक ४०/-
- 'तुकारामाच्या वाड्यमयाचे विविधांगी आकलन' विशेषांक (भाग १) ५०/-
- 'तुकारामाच्या वाड्यमयाचे विविधांगी आकलन' विशेषांक (भाग २) ३०/-
- र. वा. दिघे विशेषांक ६०/-
- गांधी - विनोबा आणि भारतीय साहित्य विशेषांक ५०/-
- तौलनिक साहित्याभ्यास व संत ज्ञानेश्वर विशेषांक ५०/-
- भारतीय साहित्यशास्त्र व समीक्षा विशेषांक ५०/-
- महाराष्ट्रातील प्रबोधन परंपरा आणि मराठी साहित्य विशेषांक ५०/-
- दिलीप चित्रे : मुलाखत विशेषांक १००/-
- साहित्य आणि राजकीय आशय ५०/-
- साने गुरुजी विशेषांक ३०/-
- भारतीय स्थियांचे लेखन आणि परंपरा .. १५०/-
- मिथक आणि मराठी साहित्य
- विशेषांक (भाग १ व २) ८०/-
- भारतीय संतसाहित्य आणि आधुनिकता १००/-
- समाजसेवकांचे साहित्य १००/-
- जागतिकीकरण व मराठी साहित्य १००/-
- प्रसारमाध्यमे आणि मराठी साहित्य ६०/-
- कन्नड-मराठी साहित्यातील अनुबंध ... २००/-
- वर्तमानकालीन मराठी रंगभूमी आणि मराठी नाटक १५०/-
- आदिवासी लोकसंस्कृती, लोकसाहित्य, बोलीविषयक भाषिक संशोधन १८०/-
- लोकवाड्यमयाचे प्रादेशिक आविष्कार . १८०/-
- भारतीय स्त्रीवाद : बदलते आयाम १८०/-
- नव्वदोत्तरी मराठी साहित्य १६०/-
- चळवळी आणि मराठी साहित्य १६०/-
- मराठी वाड्ययेतिहास : नवे दृष्टिकोन... २००/- आदिवासीसमोरील सामाजिक आणि
- सांस्कृतिक पेच १५०/-
- लिंगभाव, पुरुषसत्ता आणि सांस्कृतिक बदल २५०/-

आमची प्रकाशने

- प्राचीन मराठी हस्तलिखिते १२०/-
- श्री. र. कुळकर्णी
- ओवी ते लावणी २००/-
- श्री. र. कुळकर्णी
- स्त्रीवादी समीक्षा : संकलना व उपयोजन .. २००/-
संपादक डॉ. मंगला वरखेडे
- मराठी साहित्य संशोधन - स्वरूप व दिशा . १५०/-
डॉ. श. रा. राणे
- शून्य आणि इन्किनटी (कवितासंग्रह) १००/-
पुष्टलनि - डॉ. निं. क. ठाकरे
- मिथक आणि मराठी साहित्य १२०/-
संपादक - डॉ. मु. ब. शाहा
- खानदेशाचा सांस्कृतिक इतिहास (खंड १ ते ५) . १२५०/-
संपादक - डॉ. मु. ब. शाहा
- खानदेशातील ग्रामदैवते आणि लोकगीते..... १८०/-
डॉ. स्याजी पगार

का. स. वाणी मराठी प्रगत अध्ययन संस्था

कायरलिय : उत्त्रति नगर, नकारे रस्ता, देवपूर, धुळे - ४२४ ००२

फ़ (०२५६२) २२३६५४, २२२७६२ email : kswmarathi@gmail.com